

ШУКРУЛЛО

КАФАНСИЗ КЎМИЛГАНЛАР

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2007

КЎЗИ БОҒЛИҚ, ОДАМ

Одам ўлдирибми ёки ўғирлик қилибми, ишқилиб бирор гуноҳга ботиб қўлга тушган кишининг аҳволини тасаввур қилиш мумкин. Аммо ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, мутлақо бегуноҳ бир одамнинг уйидан қўлига кишан солсалар-да, олиб чиқиб, қамаб қўйсалар, бундоқ қуруқ тухмат кимнинг хаёлига келади-ю, қайси рисолада битилади.

1951 йили нашриётда муҳаррир бўлиб ишлардим. Мутлақо бегона бир одам менга иш охирида телефон қилиб, сизнинг муҳлисларингиздан бириман, кўришмоқчи эдим, деган истак билдириди. Мен, вақтнинг кеч бўлиб қолганини, бундан ташқари айни замонда имконим йўқлигини, ижод ҳақида ҳамиша гаплашиш мумкин, деган важ-корсонга қарамай, атиги беш минутгина вақтингизни оламан, яқин жойдаман, ўзингизда бўлсангиз ҳозир бораман, деди-да менинг жавобимни эшитмасданоқ трубкани қўйиб қўйди. Унинг илтимосининг тагида нима мақсад борлиги, ҳамма гапи ёлғонлигини энг бефаҳм одам ҳам тушунарди.

Бу яхшиликка эмаслигини сезган эдим. Ахир, ўша кезлари менинг энг яқин кишиларим, дўстларим — шоир Шуҳрат, Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймонлар қамоқца олиб кетилган эди... Бу — навбат менга келганидан дарак эди.

Орадан кўп ўтмай нашриёт ходимларидан кимдир ташқарида мени қандайдир одам кутаёттанини, чақириб беришни илтимос қилганини айтди. Чикдим.

Бегона одам ишшайиб саломлашди. Атрофга олазарак қараб мени чеккароқча олди.

— Мен военкоматданман, ҳарбий билетингиз ёнингизда бўлса кўрсам, — деди.

Тинчлик бир замонда бундай гап кишини таажжубга солиши табиий, албатта бу мени ҳам ҳайратга солди.

Керакмас вақтда бу ҳужжатни ёнимда олиб юрмаслигимни айтдим. Аммо у эса қатъий қилиб, уйингизда бўлса кўришим керак, — деди. Ўша йиллардаги «овчи»ларнинг синалган усули эди бу.

Пастга тушдик. Кўчада газ машина кутиб турар, машинада баланд бўйли рус кишиси ҳам бор эди. Ўша заҳоти қўлимга кишан солищдими, йўқми — ёдим-

да йўқ, уйга келдик. Улар номига ҳарбий ҳужжатимни кўргандек бўлдишди-да, уйда ким бор, ким йўқлигини аниқлагандан кейин ҳеч ким ҳеч қаёқقا қимириламаслиги лозимлигини таъкидлашди. Мендан эса уйда қурол-яроғ, тақиқланган сиёсий адабиётлар бор-йўқлигини сўрагач, тинтуб бошлишларини айтди. Мен нима ҳам дердим! Бирорта одам тақиқланган китоблар сақлаган деб маълумот берган бўлса, бундай нарсалар менда йўқлигидан хотиржам бўлиб қарашса-қарашверсин деб кўнглимдан ўтказиб қўйдим. Ҳалқ душманни бўлиб қамалиб кетган Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носирларнинг китоблари, ҳаттоқи уларнинг номлари ёзилган газета ва журнallар чиқиб қолармикан деган умидда роса излашди. Ҳатто отам, қариндош-уруғларимнинг 20—30-йилларда оврўпача ёқада тушган расмларигача йиғишиди. Кейинчалик билсан, уларни жадидларга алоқадор, деган шубҳада олишган экан. Ҳатто мен билан ўрта ва олий мактабларда бирга ўқиган дўйстларим, маҳалладош, таниш-билишларимнинг урушдан юборган суратларини ҳам олишиди. Улар уйдаги нарсаларни ҳар ёқقا отиб-сошиб тинтуб қиласдилар. 4 ёшли ўғилчам бўлса ҳеч нарсадан хабари йўқ, уларга мен ёзган «Кремль юлдузлари» деган шеърни ўқирди.

Тинтуб пайтида гувоҳдик учун чақирилган қўшни аёл гўдакнинг ўз отаси тақдиридан бехабарлигиданми ёки менга ачинганиданми, уни бағрига босиб ҳўнграб ийнлаб юборди.

Мен эса уйимда тақиқланган бирор нарса топилмаслигига комил ишонч билан хотиржам эдим. Аммо бу хотиржамлик узоқча чўзилмади. Тинтуб тутагач, мени ўзлари билан олиб кетажакларини айтишиди. Қаерга, нега, аниқ жавоб беришмади. Хоҳласангиз, эҳтиётдан кўрпа-ёстиқ, кийим-кечаклар олишингиз мумкин, деб қўйишиди.

Хотин, бола-чақа, уйимда ҳозир бўлган қўни-қўшниларнинг қий-чуви остида мен улар билан кетдим.

Бошимга тушган бир неча йиллик айрилик, қаро кунлар мана шу дақиқадан бошланди. Аммо олдимдаги йўл қандоқ, худди кўзи боғлиқ одамдек менга қоронғи эди.

КГБ қамоқхонасининг якка хонасида ёттанимга мана бир неча кун бўлди. Қамалганимнинг эртаси куни со-

чимни қиртишлашди. Бу ҳам хунук бир хабарнинг, яъни бу даргоҳдан яқин орада чиқищдан умид қилмаслик белгиси эди. Ҳудди шуни тасдиқлагандек номим ёзилган тахтачани кўкрагимга қўйиб расмимни олишди. Ўзини-ўзи осиб ёки бўғиб қўймасин деган «ғамхўрлик» билан камарим борми, ҳатто томирини кесиб, ўзини-ўзи ўлдирмасин деган мақсадда бўлса керак, шимимдан тортиб ҳамма кийимларимдаги тутмаларгача қирқиб олинди.

Қамалганимнинг неchanчи куни, ёдимда йўқ, мен ётган хонанинг темир эшигидағи туйнуқдан назоратчи номимни айтиб чиқишига тайёрланишимни буюрди.

Кутиб турдим. Эшик очилиб чиқишим билан назоратчи бошдан оёқ, гўё мен ниманидир яшириб қўйгандек ҳамма жойимни тинтиб чиқди-да, қўлингни орқага қил, йўлда гапирма, юр деганимда юр, тўхта деганимда тўхтайсан, деб тартибни тушунтириб, қаергадир олиб кетди. Бу дўқ-даваранинг замирада шу бутундан бошлаб бутун инсоний ҳуқуқлардан маҳрумсан, кимлигингни энди унутавер деган ишора бор эди.

Хўш, мени қаерга олиб бормоқчи? Яна қандай кўргиликларим бор — булар фақат худойимнинг ўзигагина аён эди.

Қамоқ назоратчиси мени терговчи Сухановнинг хонасига олиб кирди.

— Хўш, аҳволинг қалай? — деди у сохта меҳрибончилик билан ишпайиб. Бу «меҳрибончилик»ни айнан масҳаралаш, деб тушуниш лозим эди.

Бугунги терговда гўё туғилганимдан бошлаб шу кунгача бўлган қилмишларимни эслатиб, ёдимга солмоқчи бўлгандек, таржимаи ҳолимни суриштиришдан бошлиади. Туғилган йилимдан тортиб то ота-онам кимлиги, қачон туғилиб, қачон ўлганию, қариндош-уругларим ким бўлган, қамалганми-йўқми, чет элларда бўлганми-бўлмаганлигигача ҳаммасига жавоб бердим. У эса нишмарнидир узоқ вақт ёзди. Ниҳоят ёзганларини ўқиб бериб, қўл қўйишимни сўради. Қўл қўйишидан аввал ўқидим-у ёقا ушладим. Туғилган йилимдан бошқа деярли ҳамма гаплар бузиб, мен айтмаган нарсалар қўшиб ёзилган эди.

Отанг ким, деган саволга отам ҳам, авлод-аждодим ҳам эмчилик касби билан шуфулланган деб берган жа-

вобим отам диндор, домла бўлган, мен ўзим советларга қарши тарғибот билан шуғулланганман, деб ёзилибди. Ахир таржимаи ҳолимни бузиб ёзишдан мақсад нима? Бундан кузатилган бирдан-бир мақсад, бутун авлод-аждоди билан советлар душмани, деган тавқи лаънатни бўйнимга осиш, холос. У пайтларда, айниқса, диндорми, тамом советга қарши душман, деган сўз эди.

Мен қўл қўйишдан бош тортдим. Мана шу бугундан бошлаб оқни қора, қилмаган гуноҳларимни қилди деб кўрсатиш, дўйқ-ҳақорат, ёлгон бошланди.

Бу ҳақорат ва хўрлик азобларидан қутулиш учун битта йўл бор эди, у ҳам бўлса мен сочимнинг толасидан тирноғимгача совет давлатига душманман, миллатчиман, деб ёзиб беришим эди, холос. Бу эса ўзими ўзим ўлимга ҳукм қилиш билан баробар эди.

Ким бунга рози бўлади?! Рози бўлмасанг-чи? Карцерга ташлашади. Карцер қандай бўлади, биласанми? Ётар жойинг цемент. Ҳар куни ейдиган бир чўмич ёвғон сўк оши ёки сули бўтқадан ҳам маҳрум бўлиб, икки юз грамм нон ва сувга кунинг қолади. Ойлаб сенга уйқу бермасликлари мумкин. Уйингдан киритиладиган ейиш-ичишдан ҳам, хат-хабардан ҳам маҳрум этиласан. Истаганча ҳақорат қилишлари, азоблашлари мумкин. Буларнинг ҳаммасига бардошинг етадими? Яшащдан умидинг борми? Қанча чидайсан? Нима қилиш керак? Ёлғонларни рост деб тан олиш — бу ўзингни ўзинг душман деб ҳукм чиқариш бўлмайдими? Хўш, борди-ю шундай ҳам қилдинг, барака топ, деб сени қамоқдан озод қилиб юборишадими?

Тўқима айбномаларга қўл қўйишини рад этганимдан кейин терговчи:

— Нега қамалганингни биласанми? — деди.

Бу билан, сен қўл қўясанми, йўқми, сени душман деб қамадикми, мажбур қиласиз, демоқчи. Албатта, менинг ҳайратланишим ва йўқ дейишимдан ўзга жавобим бўлмас эди. Мендан йўқ жавобни эшитгач, терговчи ўтирган жойидан дарғазаб қўзғалиб:

— Маккор!.. Маккор! Душман маккор бўлади! Советларга қарши ҳаракатларинг, пантуркизм ва панисломизм қарашларинг ҳақида бизларни билмайди деб ўйлайсанми! Зўрлаб, қийнамасимиздан ҳаммасини яширмай, ўзинг гапиришинг маъқул, бу гуноҳингни

енгиллаштиради. Максим Горький нима деган? Шоирсан, билишинг керак! «Душман ўзи таслим бўлмаса, уни мажақлаб ташлайдилар», шундайми? — деди.

— Ўзи йўқ нарсани нимасини яшираман? Гуноҳимни билсанг, айтабер! Мени совет давлатига ҳеч қандай душманлигим ҳам, енгиллатадиган ёки оғирлатадиган гуноҳим ҳам бўлган эмас.

Менинг бу жавобим унга ҳақорат туюлиб, столга разаб билан мушт уриб:

— Душманлигингни яшириб бизни алдамоқчимисан, тухматчи! Сенга шафқат бўлмаслигини ўйла! — деб урмоқчи бўлгудек тепамга келиб туриб олди.

Ҳамиша тўтиқушдек бир гапни қайтарарди:

— Совет давлатига қарши қандай ва кимлар билан биргалиқда курашмоқчи бўлгансан? Биз мажбур қилмасимииздан ўзинг айт!

У қанча дўқ-пўписа, ҳақорат қилмасин, менинг ҳам жавобим фақат битта бўлди:

— Мен душман бўлмаган бўлсам, нимани ўйлайман!.. Нимани айтаман!

— Сенинг ашаддий душманлигингни битта белгиси шундаки, ҳаттохи сен совет чекистларини ёлғончи қилмоқчи бўласан, уларга ҳам ишонмайсан.

— Йўқ!.. Мен чекистларни энг фидойи, давлат ва ватан манфаатидан ўзга манфаатни ўйламовчи, энг ҳалол одамлар деб ҳисоблаганман.

Аммо мен терговчига нима жавоб қилмай, ҳар битта сўзимни аксини айтиб, мендан душман чиқармакка интиларди.

— Яхшиликча миллатчилигингни бўйнингта олмасанг, далил ва гувоҳлар билан душманлигингни фош қиласиз, бизларга ишониб, айбинга иқрор бўлсанг, яна такрорлайман, гуноҳинг енгиллашади, терговни тезроқ туталлашга сабаб бўларди... Ўйла!

— Гуноҳим бўлса гувоҳсиз ҳам, далилсиз ҳам тан оламан. Йўқ, гуноҳни нимасини ўйлайман! Гуноҳим бўлса айт!

— Миллатчилик фаолиятингни яширасанми?

— Тухмат!

— Қамалган миллатчи, халқ душмани ёзувчилар билан алоқанг-чи?

— Ҳеч қандай миллатчи билан ҳеч қаҷон алоқам бўлган эмас. Бўлса, айтабер, тан оламан!

— Бизга ҳаммаси маълум. Душман маккор бўлади, дарҳол тан олмайди.

Жавобларимдан жини қўзиган терговчи мендан олдинроқ ҳибсга олинган Ҳамид Сулаймон, Мирзакалон Исмоилий, Шухрат, ака-ука Алимухамедовлар, Маҳмуд Муродовлар билан танишлигим, қандай алоқада бўлганим, қаерларда учрашганимиз ва советларга қарши қандай гоявий қўпорув ишлари олиб борганимиз ҳақидағи саволларга жавоб беришимни талаб қила бошлади.

Бунга дод дейищдан бошқа илож йўқ. Қаерга қочасан? Нимани ўйлаб, нимани икрор қиласман.

— Биз ҳеч кимни ноҳақ қамаган эмасмиз. Гуноҳсиз одамлар бу ерга келмайди.

Терговчи менга зуғум билан қаради-да, назоратчими телефон орқали чақириб мени олиб кетишни бу юрди.

Мана неча қундирки, якка кишилик камерадаман. Терговчи мени унугиб қўйди. Гуноҳларини обдан ўйлаб олсин, деб чақирмаётгандир балки. Ундай бўлса қайси гуноҳимни ўйлай! Ўзимга-ўзим савол бераман, қилган гуноҳларим бормикан деб ахтараман. Балки унутган-дирман...

Бордию кимдир менга бу кўргиликлар бирон пайт ота-онангнинг дилини ранжиттанинг, озор берганинг учун деса, уларнинг оёқларига йиқилиб тавба-тазарру қилишга, ҳатто ҳар қандай жазога ҳам рози бўлардим. Аммо ўз ватаним, ҳалқимга эса асло хиёнат қилган эмасман! Агар шундоқ бўлганда ўлимимга рози эдим.

Тақдиримни виждонимга ҳавола қилиб, ўз-ўзимга савол ҳам бериб кўраман. Ахир ҳаётдан, сиёsatдан норози бўлган вақтларим бўлмаганмикин? Бўлганми? Балки шунинг учун қамашгандир?

Қамоққа олиб келганларидан бери қиши ўтиб, баҳор ҳам кириб келди. Бу орада ердан қўкатлар униб, далаларда лолалар очилдими, дараҳт куртак чиқариб гул ёздими, билмадим, буларни кўришдан буткул маҳрумман. Қушлар овози ҳам мен учун ёт. Мен ёттан қамоқхонага на баҳор шамоли, на кўклам нафаси киради. Қилган қай гуноҳларимга худо ўзининг бу ором-баҳш неъматларидан мени маҳрум қилди!?

Қани, терговчи айтгандек бошдан кечирганларимни ўйлаб кўрай-чи... Беайб парвардигор дегандек қайси

гуноҳдаримга худонинг қаҳри келдийкин? Отам қори бўлса ҳам гуноҳкорманми? Борди-ю Абдулла Қодирий ёки Усмон Носир асарларини ўқиган айбми? Бундан Совет давлатига нима душманлик бўлиши мумкин? Мени нима айбим бор?

Менга қўйган асосий айбларидан бири — Совет ҳокимиятига душманлигим, Совет турмуш тарзидан, сиёсатидан норозилигим, нолишим эмиш! Душманлик бор, норозилик бор!.. 1930 йилларда одамлар очлиқдан шишиб қирилди. Бунга ким рози бўлади? 1937 йилда бегуноҳ одамлар қамалиб, йўқ бўлиб кетди. Ким бунга рози бўлди? Ақдимни танибманки, ёшлиқ чоғларимданоқ ҳамиша бир хавфу хатар билан юрагимни ҳовучлаб, норозилик билан кун кечирганим рост, буни яширмайман. Наҳотки бу душманлик саналса!

Беш-олти ёшларимда кўрганларим адолатсизлик, зўрликлар ҳали эсимдан.

Маҳалламизнинг Маманбей деган комиссияси бўларди. Ўта муттаҳам одам эди. Ватан уруши йилларида ортиқча зоборний — карточка олиб сотишда айбланиб қамалганча, қамоқда ўлиб кетди. Маҳалла аҳолисининг кўпчилиги бунга қайғурмади ҳам. Ҳатто одамлар орасида: «Қиласиши-қидирмиш, бирорларнинг ҳақи қўймайди, бигта ёмон камайибди», деганлари ҳам бўлди. Маманбей бирорнинг ҳақидан қўрқмайдиган, қанча-қанча маҳалла кишиларининг 1928—1930 йилларда ноҳақ қулоқ бўлиши, қамалишига сабаб бўлганлардан бири эди.

Ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди: 1926—1927 йиллари ҳар кун бўлмаса ҳам бир ҳафта, ўн кунда гарчанд отам домла бўлмаса ҳам эшигимиздан «Қори домла» деб бақириб-чақириб келарди. Маманбейнинг домла сўзига урғу бериб чақириб келиши сабаби мени кўнглимни овлолмасанг, диндор, домла деб қулоқ қилдириш ҳам қўлимдан келади, деган дўқ, таъна маъносида бўларди. Унинг бу ниятини билган отам домла эмаслигини исботлаш учун Чор Россияси давридаёқ эмчи деб берилган шаҳодатномадан тортиб Совет даврида қай район, қай шаҳар, қайси жумҳуриятда қачон, қанча аҳолини эмлаганлиги ҳақидаги ҳужжатларни чиқариб кўрсатарди. Чаласавод Маманбей уни ўқий олармиди, йўқми, бу ҳужжатларни фалон жойга кўрсатинг, деганча бирор нарса ундиrolмай қайтарди.

Аммо ҳафта ўтмасдан яна бирор баҳона топиб, маҳалла фаолларидан бирини ёнига олиб бақириб-чақириб эшиқда пайдо бўларди:

— Болохонани чиқиб кўрмоқчимиз, одам ўтқазамиз.

— Ахир бу одам ўтирадиган жой эмас-ку, на деразаси, на эшиги бор, ўтин-пўтин, хазон-хузон қўйишдан бошқа нарсага ярамайди-ку... — Онамнинг бир чеккада рўмолига юзини яшириб қилган бу жавобига:

— Кўчиб кирадиган одам ўзига керак нарсани қилиб олади. Ичидаги ашқол-дашқолларни тушириб қўйинглар, — деган совуқ жавобни қиласарди.

Онамнинг:

— Қори акангиз бу сафар узоққа, Қозогистон томонга ишга кетганлар, келсинлар, ундан кейин бир маслаҳати бўлар, — деб қилган ноласига қарамасдан, «Эртага одам киради», — деганча орқасига қарамай чиқиб кетди.

Тепамизга ким келади? Бизларнинг устимиздан бостириб ким болахонага ўтиб юради? Бу зўравонлик, бу ваҳималардан фақат онамгина эмас, ёш бола менинг ҳам кўнглимда ҳаловат, хотиржамлик бўлмасди. Доимо кўнглимда қулоқ қилинсак ёки домла деб отамни қамашса нима қиласиз, деган фашлик, қўркув ётарди. Онам эса эшик тиқ этса, Маманбей кимни устимизга кўчириб келяпти деган хавф билан кун ўтказарди.

Бу ғалвадан қутилиш учун кичкина бола ҳам чиқса бўладиган тахта нарвонни отам кимгadir бериб юбориб, ўрнига қўй ушламасдан чиқиб бўлмайдиган ёғоч нарвон топиб қўйди. Гўё шу билан болохонага одам кўчириб келиш ташвишидан қутилгандек бўлдик.

Йўқ, бу билан ҳам холамнинг ўғли Убайдуллохон каромат қилиб айтганидек, Маманбейни эшик қоқиб келишидан қутилмадик, унинг айтган гаплари бўлди.

1925—1926 йилларда отам яхши ният билан менинг суннат тўйимга атаб ҳавас билан иморат солдирган эди. Ўша вақтда ҳовлимизга келган Убайдуллохонга мақтаниб:

— Убайдуллохон, ҳали уйимиз чала, шипларни бўятиб, деворларини ганч қилдирман, ўшанда келасиз, — деганда Убайдулла акам:

— Ганч қилиб шипининг панерларини бўятиш эмас, иложи бўлса, панерларини бузиб, тунуканинг ўрнига лой том қилиб қўйинг, замоннинг бу кетиши шу бўлса, болохоналик уй-жойинг бор экан, бой экансан, деб тортиб олиб қўяди. Ўзингизни қулоқ қилмаса ҳам, одам киритади, ҳозирги сиёсат шундай, — деган эди.

Бу қандай замон бўлди, ўз ҳалол меҳнатинг билан топган пулингта кўнглингдагидек орзу-ҳавас қилиб яшолмасанг, бу нима деган ҳаёт бўлди. Бундан ортиқ зўравонлик бўладими?

Убайдуллохон Россиянинг шаҳарларидан бирида 1905 йилда ҳуқуқ мактабини битирган, адвокат бўлган жуда билимдон, замон сиёсатидан боҳабар одам эди. Лев Толстойлар билан хат олиб, хат ёзишган. 1917 йилда Кўқон муҳториятининг раҳбарларидан бири бўлган. (Албатта, Убайдулла акамнинг Кўқон муҳториятининг раҳбарларидан бири экани у ёқда турсин, менга қариндош эканини буларга айтгудек бўлсан, ҳамма айбларни йигишириб қўйиб, мени қамаш учун шунинг ўзини дастак қиласди-қўярди.) Орадан бир-икки йил ўтмаёқ, унинг каромат қилиб айтган ҳамма гаплари тўғри чиқди.

Маманбейнинг эшик қоқиб, турли баҳоналар билан келишидан қутилиб бўлмади: ҳали арзимаган қоровул пули, ҳали ҳовли солиқлари тўланган-тўланмаганини текшириш баҳонаси билан пайдо бўлаверди. Тўлаш муддатидан бир кун ўтган бўлса бас: уйимизни тинтуб қилдириб, сандик борми, болохонами, молхонами — ҳаммасини остин-устун қилиб фалон муддатгача тўламасанглар ҳаммаси давлатга ўтказилишини тайинлаб, ваҳима солиб кетарди. Кунларни ваҳимада ўтказардик.

У вақтларда сандигингдан уч-тўрт кийимлик мато чиқса бўлди, қулоқ қилиш учун баҳона бўлаверар эди. Онамнинг бирдан-бир ташвиши уйимиздаги китоблар, айниқса Қуръонни у ердан олиб бу ерга, киши кўзи тушмайдиган ерга беркитиш эди. Чунки ўша вақтда саводи бор, ҳатто масжидга чиқувчилар ҳам қулоқ қилинган. Уйимизда Навоий, Бедилдан тортиб Сўфи Оллоёр баёзларигача, Амир Умархон давридаги «Мажмуат-уш шуаро» гача бор эди. Бу китоблар Маманбейнинг кўзига тушиб бошимизга бало бўлмаслиги учун кунлардан бир куни ҳаммасини ҳовлимизнинг бир чек-

касига ўра қазиб кўмганимиз эсимда. 1960 йилда ўра қилинган жойни умид билан ковлаб кўрдим, тупроқ тагидан китоблар ўрнида ҳовуч-ҳовуч кепаклар олиб ийғладим.

У йиллар шундай бир давр эдики, бутун ҳуқуқ Маманбейга ўхшаган қитоб нималигини билмаган саводсизлар ихтиёрига бериб қўйилган эди. Ҳатто ўша йиллар «пастдан юқорига кўтариш» сиёсати қўлланиб, оддий ишчими, қоровул борми, раҳбарлик ишларига кўтарила верганди. Ҳатто мактаб қоровули Қосим ака деган саводсиз бир одамни 1920 йилларнинг охирида мен ўқиган «Шайх Саъдий» мактабига мудир қилиб тайинлаб, бир неча тилларни ва фанларни биладиган Жамил афанди, Яҳё афандиларни эса қувғин қилиб, айримларини қамашганди. Маманбейдекларнинг айтгани айтган, дегани деган замонлар эди.

Илм, маърифат эгалари оёқости бўлиб, умрини чойхонада ўтказган, мактаб, тарбия нималигидан мутлақо бехабар, ҳатто қўл қўйишни ҳам билмаган одамлар иззат-икромда бўлса, ақли расо кишилар бу қандай сиёсат демайдими?

Терговчининг менга Совет тузумидан норозилигинг, душманлик фаолиятинг ҳақида ўзинг айт, деган саволи сабаб бўлиб ёшлиқдан бошимдан кечирган бирбиридан кўнгилсиз, юқоридагидек адолатсиз воқеалар хаёлимдан ўтабошлади. Ахир бу ноҳақликлар кишида норозилик ўйғотадими, йўқми? Ахир отам текинхўр, ўғри ёки савдогар бўлмаса (савдогарлик ҳам гуноҳ эмас, ахир у ҳам меҳнат), халқнинг болаларини эмлаб, оғатдан сақлаб қолиш учун ҳалол меҳнат қилиб топган пулига болохоналик иморат солган бўлса, хўш, нега энди у қурган тайёр жойга бир бегона одам текиндан-текин кириб яшashi керак? Бу зўрлик эмасми! Бундай адолатсизликка ким рози бўлади? Бундай адолатсизликдан нафратланиш наҳотки совет тузумидан норозилик, жиноят ҳисобланса!?

Кечагина терговчи, отамнинг касбини эмчи бўлган дейиш ўрнига, ўзича қаердандир ўйлаб, домла деб ёзди. Бу ёлон-ку!

Борди-ю, отам эмчи эмас, домла бўлганда нима бўлиди? Унинг кимга зиёни бор? Диндор одам ёмону, диндан қайтган яхши, ҳукуматга садоқатли бўладими? Ахир эътиқодсизликдан қўра нимагадир

ишониб, эътиқод қўйиб яшаш афзалроқ-ку. Лев Толстой художўй бўлган, диндор бўлган, уни заарли одам деб бўладими? Борди-ю, диндорлар совет кишилари ни бузади, дейдиган бўлсак, ахир, одамлар ҳам баъзилар ўйлаганча, дарҳол ҳар бир нарсага ишониб кетаберадиган даражада содда бўлмасалар керак! Бу олтин эмас, темир деган билан ишониб, темир экан деб ташлаб кетабермайди. Менимча эътиқодга эмас, эътиқодни йўқотган, нафси учун, манфаати учун ҳар кўчага кириб кетаберувчиларга қарши курашмоқ афзалроқ эмасми, деб ўз-ўзимча ўйлардим.

Қамоқнинг якка хонасида ўзим билан ўзим курашиб, ўйлаган бу фикрларимни терговчига айтиб бўлармиди? Диндорлиқда айбламайдими?

Фақат 1920—1937 йиллар эмас, яқин-яқинларда ҳам диний эътиқоди учун, эскича фикрлашда, феодализм қолдиги сифатида айбланиб минглаб эмас, миллион-миллион кишиларни қамаб, сургун қилганлари ҳаммага аён-ку. Шулар ҳукуматнинг сиёсатидан розими? Эътиқод учун кишини душманга чиқариб бўладими?

Ўзи туғилган тупроғидан маҳрум бўлиб, қулоқ қилиниб Сибирь, Украина га юборилган бечоралар бу адолатсизликдан нолимаганмиカン? Тилида айтмаса ҳам дил-дилидан бу сиёsat, бу ҳаётдан рози бўлганми? Ўз меҳнати билан бой бўлиш гуноҳми? Бой бўлса, душман санала берадими?

Ҳақиқатни айтмаслик бу — хиёнат. Аммо айтсангчи!.. Ҳаёл сени минг ёқقا олиб кетади. Баъзан қанчалик чидамли, мард бўлсанг ҳам адолатсизлик алами, чирқираб қолган фарзандларинг, оиласанг кўз олдингдан ўтиб бу хўрлиқдан кўзларингта ёш қуиилиб келади. Қамоқда бирдан-бир ҳамроҳинг ҳаёл-ҳаёл!..

Сенинг бундай узлуксиз ҳаёлларингни фақат ўзини-ўзи осиб қўймадими ёки деворни тешиб қочишини мўлжаллаётгани йўқми, деб назоратчининг дам-бадам темир эшикнинг тутмадек тешигидан қарашигина бузади, қамоқда эканингни эслатиб туради. Назоратчи мени нима билан машғул эканимни бир оз кузатгач, эшик туйнукласини очиб, исм-шарифимни сўраб, юкларим билан чиқишга тайёрланишимни айтди.

Ё тавба! Юкларим билан қаерга олиб боришмоқчи! Балки уйимдан олиб кетаётганда баъзи нарсаларни

аниқлаб, гуноҳинг бўлмаса, эрта-индин қўйиб юбориш ҳам мумкин, биз бир нарса дёлмаймиз, деганларидек, наҳот уйга қайтарсалар! Эй, худо!

Аммо терговчининг, бу ерга бегуноҳ кишилар олиб келинмайди, деган сўзи ёдимга тушди-ю умидларим чил-чил синди. Хўш, энди қаерга олиб боришимоқчи? Уйдан кўтариб келган кўрпа-ёстиқ, яна нималарни дир ўраб туриб, бирданига ўпкам тўлиб кўзларимга ёш келди: хотиним шўрликнинг олти ёшидан худди мен-дек кўрпа-ёстиқ орқалаб юриши кўз олдимдан ўтаберди. Тақдиримиз шўрлигига йиғладим. Унинг поездма-поезд, дарёма-дарё кезиб, қувфинлиқда кечирган азоб-уқубатлари, баҳтсизликлари эсимга тушди-ю ўзимга эмас, маъсума муштипар хотинимнинг тақдирiga йиғладим. Кўз олдимдан унинг баҳтсиз ўтмиши эмас, фожиали бугуни, келажаги ўта бошлади. Наҳот келажаги ҳам ўтмишидек қаро бўлса!

Хотиним билан тўй олдидан танишиб орзу-ҳавас, авлод-аждод, ота-она ҳақида гап кетганда кўзларида милт-милт ёш билан бир неча йилдан бери ота-она-сининг ўлик-тиригидан дарак йўқлиги, олти ёшидан буён дарбадарлиқда бошидан кечирган ноҳақликлар, даҳшатли кечинмаларни айтаркан, уни эшигтан инсофли одам шу ҳаётдан рози бўладими?

Кўчиш. Дарбадарлик. Янги қабр.

Хотинимнинг ҳикояси

1931 йил, ёз. Мен олти ёшли қизалоқ, эдим. Бизларни қулоқ қилишди. Тинтувдан сўнг ҳовли-жой, мол-мулк, от-уловлар мусодара қилиниб, отамларни қай-гадир олиб кетишли.

Орадан 20 кунларча ўтгач, эрларнинг Украинага жўнатилиши, агар хотинлар эрлари билан кетмай, болалари билан қолишини истаса, қолсин деб эълон қилишди. Шунда ҳалойиқ орасида дод-фарёд кўтарилиди. Онам эса мен болаларимни тирик етим қилмайман, эримни қаерга жўнатсангиз мен ҳам болаларим билан бирга кетаман, қандай азоб бўлса ҳам бирга тортаман деб илтижо қилдилар. Айрим оиласлар ажралиб кетди.

Бизни нега қулоқ қилишди — ҳаммамиз ҳайрон эдик. Озгина ер, бир сигир, бир от ва бизлар билан

яшайдиган корандамиз Хушвақт ака ва унинг кампидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Биз жўнаб кетишимиз олдида, онам Хушвақт ака — бизнинг уйда қолинг, мусодара қилинган молларимизни эҳтимол сизга беришар, деганларида Хушвақт ака, мен сизлардан ҳеч ёмонлик кўрмаганман, биттагина кетмонимни олиб бўлса ҳам сизлар қаерга кетсангиз, бирга кетаман, деган жавобни қилди. Шу билан Хушвақт ака ҳам кампири билан қулоқ қилинди. Бирга кетдик.

Август. Кун иссиқ. Ҳамма қулоқ қилинган оиласарни Қўйлиқдаги этап қилиш пунктига йифиши. Қариндош-уруглар келишган. Хайрлашув. Кимdir дод-фарёд қилиб ўзидан кетган. Кимdir йифидан ҳолдан тойган. Биз эса отамиз билан бирга жўнаб кетаётганимиздан хурсанд эдик.

Тошкент темирийўл вокзалига олиб келиб, қизил товарний вагонларга жойлашди. Ҳар бир вагонда 2—3 оила жойлашган. Ҳар оиласада камида 3—4 тадан болалар бор. Вагонда фақат биттагина деразага бўлиб, у ҳам жуда кичкина эди. Эшик ёпиљди. Эшик тагида иккитадан соқчи қўйилди ва поезд жўнади. Поезд жўнадиу гўё ҳамманинг юрагини бирдан узиб олиб кетаётгандек бўлди. Ҳамон йифи-сиги босилмас эди.

Вагоннинг ичи иссиқ, ҳавоси бузук, кўнгилни оздиради. Поезд катта станциядагина тўхтайди, холос. Шунда соқчилар билан бирга қайнаган сув олиб чиқиш мумкин эди. Ҳожатхона йўқ. Тувак тутилади. Вагон иссиғига чираб бўлмас эди. Тувак поезд юрган пайтдагина деразадан ёки тешиқдан тўкилар, сув ҳам етишмас эди. Уни эса тозалаб туриш керак. Шу ахволда 13 кун йўл юрдик. Олинган озиқ-овқатлар қанча тежалмасин етишмас эди. Ҳар куни туш пайтида суюқ балиқ шўрва бериларди. Бу шўрвани эса айниқса болалар ичмай харҳаша қилишарди. Шу азоб билан Одесса шаҳрига келганилимиз эълон қилинди. Яна қанча юрамиз — номаълум эди.

Одессадан бизни теплоходга («Пенай») ўтказдилар. Шу даврда кўз оғриқ, ич оғриқ, касали авж олди. Дेярли ҳамма болалар кўз оғриқ, касали билан оғриган. Кўзларимиз юмилиб, шишиб кетган. Менинг кичкина З ёшли Абдулазиз деган укам эса зотилжам бўлиб

қолди. Иситмаси баланд, шайтонлаб қолади. Отам онома ухламай галма-гал күтариб чиқишиди.

Бир суткадан сўнг теплоходдан Херсон деган шашарга тушдик. 100 га яқин аравалар (4 гидриакли бричка) келтирилиб, қишлоқларга тарқатишиди. Шу ерда қулоқлар 4 миллатга ажратилди. Қозоқ, туркман, ўзбек, қирғиз. Ҳар бир миллатни алоҳида қишлоқларга олиб кетишиди. Тошкентдан қулоқ қилингандарга отамни бошлиқ қилишиди (отам рус тилини яхши гапирав, саводли эдилар). Бизга «Ястреб» деган қишлоқни беришиди. 20 оила Ястреб қишлоғига жўнаб кетдик. Биз билан Хушвақт ака ва кампири бирга эди.

Биз борган қишлоқдаги украинлар Сибирга сургун қилиниб, уларнинг мол-мулки ва уй-жойлари бизга ўхшаб мусодара қилинган экан. Улар бўм-бўш, уй атрофларини ўт босиб, ҳатто деразалар зўрга кўринади. Ҳар бир оиласа бир хона ва бир даҳлиз ажратилди. Бизнинг ёнимизга Хушвақт ака кампири билан жойлашди.

Хушвақт аканинг биз билан кетиши отам учун катта ташвиш эди. Чунки бир кетмонидан ташқари ҳеч нарсаси йўқ. Унга бир кигиз, бир кўрпа, бир ёстиқ ва бир кўрпача ажратдик. Уй-рўзгор буюмларидан бизга жуда кам берилган эди. Ҳатто қозон ҳам биттагина берилган. У ҳам бўлса ўртача декча эди. Йўлга олинган озиқ-овқатлар поезддаёқ тугаган. Отам икки-уч эркак билан Птаховка деган қишлоққа овқат қидириб кетдилар.

Укамнинг аҳволи оғирлаша бошлади. Онам эрта-ю кеч укам билан оворалар. Доктор йўқ. Бегона юрт. Учинчи куни ниҳоят отам Птаховкадан бир доктор топиб келдилар. Дори берди. Лекин фойдаси бўлмади. Ниҳоят олтинчи куни кечаси вафот этди. Бутун қишлоқ аҳолиси йифилди. Эрталаб дафн қилинди. Унга бир сиқим она тупроғи насиб этмади. Биринчи қабр пайдо бўлди. Шу жой мусофиirlар мозори деб атади. Мусофиirlар мозорига биринчи бўлиб менинг укам Абдулазиз қўйилди. Бу биз учун жуда оғир кун бўлди. Гўрков ҳам, ювгувчи ҳам йўқ. Хушвақт ака эса шу мозорга қараб турадиган бўлди. Укамнинг қабрини Хушвақт ака ўзи қазиб, ўз қўли билан қабрга қўйди. Шундай қилиб бизнинг мусофиirlар шахридаги оғир ҳаётимиз бошланди.

Орадан б ойча ўтгач Хушвақт аканинг кампири Саври хола ҳам вафот этди. Саври холани укамнинг ёнига қўйдилар. Шу-шу Хушвақт aka мозордан чикмай қолди.

Биз билан кетганлар ичида Амирсаидовлар оиласи ҳам бор эди. (Улар ҳозир ҳам бор.) Улардан Амириллахон, Ҳамидхон акалар 3—4 тилни биладиган ўқимишли кишилар эдилар. Тез орада ҳаракат қилиб мактаб очиб, ўзлари шу мактабда ўқитувчи бўлиб ишлашди. Амириллахон aka немис, француз, рус тилидан дарс берар, Ҳамидхон aka эса (ҳозир 85 ёнда) она тили, адабиётдан дарс бера бошладилар. Қулоқ қилинганлар 3000 хонадон бўлиб, улар жанубий Украина районларида пахта етиштириш ишига сафарбар қилинди.

Биз яшаган ерда ёз майин бўлса ҳам қиши каттиқ келаркан. Қор бўрони, шамоллар. Ўрта Осиё шароитида яшаб, юпун юришга ўргангандан халқ орасида совуқда юз рухларини, оёқ-қўлларини совуққа олдирганлар кўп эди. Ёқилфи топиш қийин, уйни иситиш азоб (печларга похол ёки тиконли ўтлар ёқилар, уни кетма-кет ёқмаса совуб қолар эди). Шу қийинчиллик йиллари касалликлар, айниқса зотилжам кўпайиб, кўпларни олиб кетди. Мусофирлар мозоридаги қабрлар сони ҳам тобора кўпаярди.

1933 йил баҳори оғир келди. Очарчилик бошланди, толиқиб чиққан халқ баҳорда ҳолдан кетиб очлиқдан қирила бошлади.

Шунинг учун отам отхонага ишга кирдилар. У ерда отларни боқиши учун бериладиган кепак билан бир амаллаб, ўлмай ёзга чиқдик. Аммо, айниқса, қозоқ, туркманларга қийин бўлди. Уларда на бирор бисот, на тилла, на кумуш бор эди. Улар шўра ўтни қайнатиб еб, шишиб ёппасига қирила бошладилар. Қишлоқ аҳолиси жуда сийраклашиб қолди. Кунда ўнлаб ўликлар кўмилар эди. Шу оғир кунлардан бирида бизга ҳамроҳ бўлиб қолган Хушвақт aka ҳам тиф касали билан вафот этди. Отам уни кўмдилар, борича маъракаларини ўтказдилар.

Очлик, қимматчилик аста-секин қаҳатчиликка айланди. Пулга ҳам нарса топиш қийин бўлиб қолди. Шу кунларда Торгсин деган магазин очиљди. Унда тилла ва кумушгагина қанд ва ун берар эди. Ойимларнинг келинликларида олиб қўйган зирақ, узуклари шунда

жонимизга ора кирди. Уларни Торгсинга топшириб ун ва қанд олдилар. Бу ҳам қанчага етарди? Бисотда бори тамом бўлди.

Бизнинг ёнимизда отамнинг Ортиқов Қўшоқ ака деган яқин ўртоқлари бўлиб, унинг хотини, уч ўғли ва бир қизи бор эди. Қийинчиликда хотинлари, сўнг қизлари вафот этди. Уч ўғил билан Қўшоқ, ака қолди (Ортиқов Абдураҳмон — ҳозир Тошкент давлат Политехника институтининг профессори, фалсафа фанлари доктори, Ортиқов Абдураҳим — халқ хўжалик институти доценти, иқтисод фанлари номзоди, Ортиқов Абдуллалар эди).

Қўшоқ ака болаларининг очлиқдан нолишига чидаёлмай, арпазордан яrim килоча арпани болалари учун олиб келаётганда қоровул ушлаб қамаб қўяди.

Суд қилиниб ўн йил қамоқقا хукм қилинади. Ўн йил-а! Ўн йил эмас, ўзи бу очлиқдан ҳали омон қоладими, ўйқми, худо билади. Бундан ташқари, очлиқдан шишиш даражасига етган бу уч бола отадан кейин кўчада қоладиган бўлди. Отам ўзбекларнинг ичида рус тилида ёзиш ва гаплашишни биладиган одам бўлгани учун турли жойларга ариза ёзил, Қўшоқ акани жазодан қутқариб қоладилар.

(Бир оиласидан кечган бу даҳшатли воқеаларни қамоқда хаёлдан ўтказиб, шунча хўрлик, шунча очликни бошидан кечирган бу авлод вояга етганда ҳаётдан рози бўлармикан? Бевақт очлиқдан ҳалок бўлган ота-оналар, гўдаклиқда дунёдан кўз юмган азиз жигарларининг алами унутилармикан, деб ўйлардим.)

1935—1936 йиллар тўйиб нон ейдиган замон бўлди, деб хотиним ҳикоясини давом эттириди.

Очарчиликлар ортда қолиб оғзимиз энди ошга текканда, насиб этган бу қувончлар ҳам узоқقا бормади. 1937 йилда ваҳимали гаплар тарқала бошлади. Бу ваҳимали миш-мишлар тез орада ростга айланиб, қулоқлар ичидан энди ҳалқ душманини излаш бошланди. Қулоқлар оиласидаги илмли, маърифатли кишилар, бизнинг яхши ўқитувчиларимиздан Амириллахон ака ва у кишининг укаси Ҳамидхон акани ҳалқ душмани деб бир кечада олиб кетдилар. Қаерга, нима учун олиб кетганлиги ҳақида ҳеч хабар бўлмади. Амириллахон аканинг беш боласи бўлиб, ҳаммаси ёш эди. Хотинла-

ри нимжон, ишга яроқсиз. 70 ёшли оналари вафот этдилар.

Отам ҳам доим хавфда юрар эдилар. Кечалари қора машина қишлоқда пайдо бўлар, яна кимнидир олиб кетар эди. Қама-қама 1940 йилларгача давом этди.

1941 йили бошланган уруш, айниқса бизлар учун оғир бўлди. Уруш бошланиши билан қулоқ бўлган эркаклар, шу жумладан отамни Акмолинска ишчи батальонга олиб кетишиди. Бу вақтда акам билан мен Тошкентда бўлиб, Украинада туғилган синглим онам билан немислар қуршовида қолишиди. Бир неча йил отамдан дарақ бўлмади.

1944 йил Днепр немислардан озод қилингач, онам ва синглим билан эвакуация қилиниб, кузда Тошкентга келишиди. 2 ой оғир аҳволда йўл юрдик. Онам оёқларини совуқда олдирган бўлиб, шу касал билан вафот этдилар. Отам бўлса Қўшоқ aka Ортиқов билан Акмолинска кетганча очлик ва ишнинг оғирлигидан вафот этганлар!

Бу шўринг қурғурларнинг гуноҳлари нима эди?

Хотиним шўрликка туғилганидан бери бошига тушган азоб-уқубатлар етмагандек, энди мендан айрилиш азоби, икки болани боқиб ўстириш мashaққати қолганмиди? Даҳшатли бу ўйларимни қамоқ назоратчи-сининг юкларингни кўтар, қани чик, деган буйруғи бузиб юборди.

Терговчининг сен ҳаётимиздан нолигансан, менга қайгули шеърлар ёқади дегансан деб қўйган айбномасига жавобан бу гапларим ҳақми, тухматми, мендан эмас, йигирманчи йилларнинг охирида бегуноҳ қулоқ қилиниб, ўз юртидан жудо бўлган, хазондек тўзиб, 1932—1933 йилларда очлиқдан кўчаларда шишиб ўлгарлардан сўра! Йўқ, фақат булардан эмас, 1937 йилларда қатл этилган минглаб, миллионларнинг фарёд урган руҳларидан, тирик етим қолган фарзандларидан сўра, улар розимикан? — дегим келарди. Аммо айтиб бўлармиди?

Борди-ю бу гапларимга ишонмасанг, бундай азоб-уқубатлар, ноҳаққиларни ўз бошидан кечирган хотинимдан сўра, дегудек бўлсанг ўша куни хотинингни ҳам ҳалқ душмани деб ёнингта олиб келишлари муқаррар эди.

Бундай гапларни айтиш терговчининг кўнглидаги ишни қилиш бўларди. Ўша куниёқ қўйган бутун айбларимизга ўзи иқрор бўлди, деб терговни тутатади. Судга оширади. У эса муддатидан илгари терговни туттани, маҳорати учун яна бир юксак даражага ҳам эга бўлади.

Юкимни кўтариб қамоқхона ҳовлисида кутиб турган «Черный ворон» машинасига чиқдим. Энди қаерга олиб боришмоқчи? Хаёлларим қарор топгунча ҳам бўлмай, машина икки-уч дақиқали масофани босмасдан тўхтаб, яна қандайдир темир дарвозанинг кўнгилсиз шарақлаб очилиб-ёпилиши эшитилди.

Юкларимни орқалаб, машинадан тушдим. Милтиқ туттган назоратчининг қўлингни орқага қил, тўхта, атрофга қарама, бу ёқقا юр, деган буйруги остида ертўлага тушдим. Бу ертўла икки ёғи темир эшиклардан иборат узундан-узоқ қамоқхона эди. Мени бир хонага киргизиши.

Тавба, инсон табиати шу қадар ажойибки, камерага кириб, унда ўтирган бир-икки маҳбусга кўзим тушиши билан, қамоқ азоблари бир дам унутилиб, кўнглимда кутилмаган қандайдир равшанлик пайдо бўлди. Бу ёлғизхонадан чиқиб одамлар билан учрашганимданми ёки қоронғи тор хонадан кенгроқ хонага ўтганимданми, билмадим, шу заҳоти хаёлимдан озодлик вақтимда эшитганим кулгили бир ривоят ўтди:

Р и в о я т:

Бир бечора камбағал дехқон бола-чақа, мол-жони кўпайиб, уй-жойи торлик қилганидан доимо нолир экан. Бунинг ноласини эшитганилардан бири, уйим кенгайсин десанг чораси осон: шу бугуноқ кечкурун бола-чақанг билан ётадиган уйингни бир чеккасига сигир, бузогингни боғлаб, худога нола қиласан. Эрталаб қарабсанки, кенг уйнинг эгаси бўласан-қўясан, дебди. Дехқон айтганни қилибди-ю, аммо ҳеч нарса ўзгармабди.

Дехқоннинг уйини кенгайтирмоқчи бўлган одам буни эшитиб, энди сигирингни ёнига эчкинг билан кўйингни олиб кириб боғлаб, худога муножот қиласан, ана шунда мақсадга эришасан, дебди. Дехқон буни ҳам қилибди. Аммо ҳеч нарса ўзгармабди.

Деҳқонга ваъда берган одам, буни эшитиб, энди ҳовлингдаги товуқларни ҳам уйингнинг бир чеккасига олиб кириб ёт, дебди. Умид билан сигир-бузоқ, қўй, эчкининг устига товуқларни ҳам олиб кириб, азонгача бу тор-танқислиқдан қачон қутуламан, деб нола қилибди. Аммо тонг отиб, кун ёришибди ҳамки, ҳеч нарса ўзгармабди.

Бундан газабланган деҳқон шўрлик бояги ваъда қилган одамни топиб, воқеани баён қилган экан, у эса:

— Энди бугундан бошлаб бирма-бир сигир билан бузогингни, эртасига эчки билан қўйингни, ундан кейин товуғингни олиб чиқиб худога ёлборасан, шундан кейин қарабсанки эски тор уйингнинг олдида катта сарой пайдо бўлади, дебди. Деҳқон унинг айттанини қилиб, бир кун сигир билан бузогини, эртасига қўй билан эчкисини, ундан кейин товуқларини олиб чиқиб қараса, уйида ўнлаб одам яшаса бўладиган жой қолибди. Буни кўрган деҳқон, ҳайвонлар билан ётишдан қутулганимга шукур, бўлди, бошқа уй керакмас, шу уйимнинг ўзи ҳам етади, энди нолимайман, деган экан.

Худди шунга ўхшаш мен ҳам эни бир газлик яккахонадан қутулиб икки-уч одам турадиган хонага кирганимдан кейин, бу кўзимга кенг ҳовлидек кўриниб кетди.

Камерада маҳбусларнинг бири 70—80 ёшлардаги серсоқол яхудий домласи, бири 1937 йилда ҳалқ душмани бўлиб ўн йиллик қамоқ ва беш йиллик сургун муддатини Калимада тутатиб қайтгач, қайтадан қамалган 40—50 ёшлардаги Раим исмли собиқ партия ходими экан. Буларнинг кимликларини билгач, аввалига мен ўзимни бутунлай бегуноҳ, уларни эса душман санаб ишончсизлик билан жирканиб қарай бошладим. Чунки кимки ҳалқ душмани бўлиб қамалган бўлса, суриштирмай уни душман деб санаш бизларнинг қонимизга сингиб кетганди. Аммо суҳбат давомида эса уларнинг бирортаси ҳам ўзларини совет давлатига душман деб санамасдилар. Худди мендек улар ҳам ўзларини бутунлай бегуноҳ деб билардилар.

Мен ўзим кимлигим, қачон қамоқقا келганлигим ҳақида улар берган саволларга жавоб бергунимча бўлмай, эшик очилиб ниҳоятда баланд бўйли бир маҳ-

бус кириб келди. Бу Гитлер армиясига асирга тушган Лоран исмли совет немиси эди. У кириб келиб ўз темир қароватига ўтиради-ю, гап-сўзсиз шошилганча халтасидан бир неча чақмоқ қандни алюмин кружкага солиб, суви қочиб, қотиб қолган нон билан ея бошлиди. Матъум бўлишича, гуноҳларини бўйнига олмаганлиги учун карцерга ташланиб, ҳафталаб ухламай, очиқиб ҳозир чиқиб келиши экан. Бир оз тамадди қилгандан кейин бир ойдан ортиқ нон-сувга чида, қуруқ тахта устида ётганидан нолиш ўрнига ўша ерда озми-кўпми ухлаб, кўзини илинтириб олиш имкони бўлганидан мамнун бўлиб гапирди. Айтишича, йигирма кун уйқу беришмаган. Кечқурун терговга чақиришгандан то тонггача уйқу бермай икки терговчи галма-гал, алмасиб сўроқ қилиб, тонг отар олдидан, уйқудан туришга бирор ярим соат қолганда жавоб бериб, кўзини илинтиришга улгурадими, йўқми, яна кундуз куни уйқу бермай, ўтиришга мажбур қилишарди. Кечки уйқу вақтида энди ёстиқقا бош қўйиб ухлай бошлиши билан асабларини азоблаш мақсадида яна терговга олиб чиқиб кетавердилар. Бу аҳвол ҳафталаб, ойлаб давом этган. Лоран нимадир демоқчи бўлган эди, шу пайтда қамоқ муҳитида бирдан-бир чеҳрасини очиб, маҳбусларни одам ўрнида кўрадиган, уйдан юборилган нарсаларни тарқатиб юрадиган, маълум миқдордаги пулга терговчининг ижозати билан тамакими, нонми, колбасами олиб келадиган Машанов эшик очиб нима олишимизни сўраб қолди. Лоран унга бир кило гўштга етарли пули борлигини айтиб, хом гўшт буюрди. Атрофдагилар бундан таажжуға тушганини кўриб:

— Мен асириликдан қутулиб келганимдан кейин Чирчик шаҳрига юборилдим. Заводга ишга кирдим. Рус аёлига уйландим. Унинг уй-жойи, каттагина ери бор экан. Товук-хўроз қилдим, чўчқа боқдим. Чўчқани сўйган вақтимда, қонини бекор кетказмай ичардим. У кишига жуда қувват бўлади. Айниқса қамоқ шароитида хом гўшт пиширилган гўштдан фойдалироқ, — деди.

Унинг гапларидан этим сесканиб кетди.

Мен яҳудий домлани қаердадир кўрганлигим, қаердалигини ва кимларнинг танишлиги ҳақида сўраган эдим, жавоб беришни истамади. Бу ерда танишлар-

нинг номини айтиш ҳам хатарли экан. Чунки, номини айтган одамни ҳам ҳалқ душмани билан алоқада айблаб қамашларига имкон түғдирган бўлардик. Ёки аксинча, сен таниган одамларингдан бирортаси илгари ёки шу кунларда қамалган бўлса, бу ҳам сенга битта айбнома бўлиши табиий. Бундан ташқари қамоқда маҳбуслар бир-бирларига ишонмасдилар. Чунки сир олиш учун қамалганлардан ёлланган одамлар камераларга киритиларди.

Ўзимни бутунлай бегуноҳ, ҳисоблаганлигим туфайли мени — совет шоирини немис солдати билан бирдай кўриб, бир ҳонага қўйилишим мени умидсизликка тушириб, руҳан азобларди. Гуноҳим шунча жиддийми, деб ўйлардим. Немис солдати билан ҳонада ҳамтовоқ бўлиш тасаввуримга сифмаган нарса эди. Наҳотки мен ҳам ана шу немис солдати, 1937 йилда ҳалқ душмани бўлиб қамалган Раим aka ёки яҳудий домласи даражасида гуноҳкор саналсан! Додингни кимга айтасан! Наҳотки шулар билан тақдирим бир бўлса!

Ўша кечаси Лоранга уйқу беришдими, йўқми, билмадим, ётар олдидан мени терговга олиб чиқиб кетишиди.

КУТИЛМАГАН ЎЛИМ

Давлат хавфсизлиги комитети қамоқхонасида ўтирганимга мана бир неча ойлар бўлди. Тақдирим нима бўлади — ҳеч нарса маълум эмас. Бу хусусда на мен ва на бу қамоқда ёттанларинг бирортаси бир гап айтолмайди. Бу даргоҳда ҳамма нарса сирли. Дунёда нима кечяпти — ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. На радио, на газета!.. Қўшни камерада ким бор, ким қамалган — уни ҳам билмайсан. Аммо ҳамма ўтирганлар битта нарсани биларди. У ҳам бўлса ўзининг гуноҳи йўқлигини. Мен билан ўтирганларинг бирортаси, ҳақиқатан ҳам билиб-билмай мана шундай гуноҳни қилганман, ўзимдан ҳам айб ўтган деган афсусни айтмасди. Аммо шунга қарамасдан ҳамма ўз билгани, эшиттанини гапиради.

— Бу ерга қамалганларнинг ҳеч бири омон чиқканми?

— Душманлар ҳам бўлган-ку?

— Сен ўзинг душманмисан? Душман бўлиб нима қилгансан?

— Бу ерга олиб келишдими, гунохинг бўлиши шарт эмас. Отмаса ҳам, 25 йил бермаса ҳам, жуда бўлмаганда беш йил, ўн йилсиз чиқармайди. Масалан, мен мана ўн йил лагерь, 5 йил сургунда бўлдим, нима душманмидим? Мутлақо! Бу ернинг қоидаси шу, сени олиб келишдими, тамом.

Ўзимни гуноҳсиз билиб, дунёда ҳақиқат бўлса чиқиб кетарман, деган умид билан яшётган мен учун бу гапларни эшитиш жуда даҳшатли эди. Аммо ўн йиллаб лагерма-лагерь, қамоқма-қамоқ, сургунларда умр ўтказган бу одамнинг гапи, қанча ваҳимали бўлмасин, ҳақиқатта яқин эди. Ноҳақ қамалган минг-минг-лаб одамлар билан бирга йиллаб кун кўриб, уларнинг тақдиди нима бўлганини, ким қандай айблар билан айбланса, қанча муддат берилишини ҳам билиб қолган эди. Лекин шунга қарамасдан ҳамма ўз билган, эшитганларини бир умид билан айтарди.

Бири суд қилингандан «Особое совещание» («махсус кенгаш») бўлгани яхши, чунки у ўн йилдан ортиқ беролмайди, суд эса 5 йил ҳам, 25 йил ҳам бериши, ҳатто отишга ҳукм қилиши ҳам мумкин, ҳарҳолда, нима бўлса ҳам маҳсус кенгаш ишингни кўргани дуруст деса, бошқа бири маҳсус кенгашнинг ўн йили эмас, ҳатто беш йилидан суднинг 25 йили афзал, чунки суд ҳукм қилган муддат битса, бўлди, чиқиб кетасан, тутиб туролмайди, аммо маҳсус кенгаш орқали ҳукм қилинган бўлсанг умринг қамоқда ўтиши ҳеч гапмас. Муддатинг битса, сени бир сабаб билан ишингни қайта кўриб қўшиб қўя беради, — дерди.

Бундай гапларни мен биринчи эшитишим. Ўзимча, ахир, қонун, адолат, ҳақни ҳақ, ноҳақни ноҳақ қила-диган одам наҳотки бўлмаса, деб айтгим келарди-ку, аммо буни ҳам баъзилар ҳукуматнинг сиёсатидан норозилик деб тушуниб, айблашидан чўчиб индамасдим. Деярли ҳар куни шу гап. Қамоқда ўтирганларнинг шундан бошқа нима дарди касали бўлиши мумкин?!

Ҳаммаси ваҳима гаплар.

Наҳотки менга ҳам 25 йил берсалар!.. Мени ваҳима босган эди.

Аммо Райим ака бундай гапларни эшита бериб, эти қотиб кеттаниданми, худди қамоқ, сургун унинг учун оддий нарсадек, менинг ҳолатимни ҳам ҳис қилмасдан, «бу ерга келдингми, ўн-ўн беш йил муддат ол-

масдан чиқиб кетиб бўлмайди», деб, яна гапининг тўғрилигига ишонтириш учун далиллар келтириб гапира беради. У мендан: — Тожихон Шодиева деган аёлни эшитганмисиз? — деб сўради. Мен у аёлни шахсан танимасам ҳам 37-йилларда халқ душмани бўлиб қамалган деган овозасидан хабардор эдим. Аммо халқ душмани бўлган одамни танийман дейиш хавфли, хатарли санаалгани учун, ҳа ҳам, йўқ ҳам демасдан гапира беринг дегандек қарааш қилдим.

— Мана шу хотин ҳозир Калимада. Ўн йил муддатини тугатди. Қамоқдан чиқди. Хоҳлаган жойингта кетишинг мумкин дейишиди. Аммо мен Тошкентта хурсанд бўлиб қайтдим-у, у қайтишни истамади, ўша ерда дарё портида ишга кириб қолди. Нега? Туғилган юртини соғинмаганми ёки кечганми? Эй, ким ўз туғилган юртини соғинмайди, ундан кечади. Тожихон балони биладиган хотин эди. Ўзи эмас, ҳатто менга ҳам Тошкентта қайтишни маслаҳат бермаган эди. У ҳукуматнинг юксак идораларида ишлаган, сиёсатини тушунган хотин эди. Абдурайим, Тошкентта боришини орзу қилсанг, билиб қўй, ўрганганду жойингдан ҳам ажраб қоласан. Бир марта халқ душмани номини олдингми, бўлди, сени омон қўйишимайди. Бир баҳона топиб яна қамашади ёки бошқа ёқларга сургун қилишади, деган эди, мана айтгани бўлди. Мен унинг гапларига ишонмай, бола-чақани бир кўрсам, армоним йўқ, нима, бу хотин пайғамбарми, деб шубҳа билан қараган эдим, у эса балони биларкан, яна нима деди дэнг: — Мен бу гапларни ҳаводан олиб айтаётганим йўқ, тарихнинг сабоғидан олиб гапиряпман. Йигирманчи йилларнинг бошларида озмунча зиёлилар, ҳукумат раҳбарлари душман деб ўлимга, айримлари сургун, қамоқларга ҳукм қилинмади. Хўш, нима бўлди? 30-йилларга келиб сургун қилинганлари қайта қамалди, қамоқдагилари эса отилди. 30-йилларнинг бошида қамалганлар қамоқдан чиқарилмай 1937 йилда қайтадан душман саналиб, отиб ташланди. Сен билан бизнинг тақдиримиз ҳам шундай. Халқ душмани деб номимиз бир қора бўлдими, энди ҳукумат бизга ишонмайди. Отиб ташламаса ҳам қувилганимиз қувилган! Тожихон бу гапларни каромат қилгандай айтган экан, тўғри чиқди. Мана, қамоқнинг ҳам, сургуннинг ҳам муддатини ўтадим. Бирор гуноҳим йўқ, нимага қамаш-

ди? Тошкентта келиб кўрган роҳатим бир неча ой ҳам эмас, бир неча кун бола-чақамнинг олдида бўлиб дийдорини кўрганим бўлди. Ҳали тўйганим ҳам йўқ, мана, яна қамашди. Тақдирим энди нима бўлади?

Гапини давом эттиrolмай, ҳўнграб йиғлаб юборди. Шўрликнинг асаблари тамом бўлган эди.

Унинг аҳволини кўриб, гапларини эшигтганимдан кейин, мени қанчага қамайдилар деган ташвишни ўйлашдан ҳам кўра, бу адолатсизликларга қарши қандайдир нафрат, тақдирга тан беришдек қандайдир журъат пайдо бўла бошлади. Унинг бу гапларини эшигтган маҳбуслар, гарчанд ўзларининг мутлақо айбсиз эканликларини билсалар ҳам ойлаб, ийлаб давом этган тергов азоблари, зўрлаб қўйилган айбномалар оқибатида бу ердан эсон-омон, эрта-индин, ҳақ жойига қарор топиб, кутулиб чиқиши эмас, худонинг марҳамати бўлиб, камроқ муддат олиш, 5 йил, 10 йил бўлса ҳам бир кун бола-чақа билан ўлмай қайтадан дийдор кўриш насиб бўлиши ҳақида ўйлардилар. Тақдирга тан бериб қолгандилар.

Аммо-лекин мен буни тан олиш эмас, ўйлаб-ўйлаб бундай бўлишига кўника олмасдим. Терговчилар қанчалик зўрлаб асоссиз гуноҳларни бўйнимга қўймасин, 10 йил, 25 йил у ёқда турсин, ҳатто қамоқда ётишим мумкин эмас, менда гуноҳ, йўқ, эрта-индин мени чақириб, сен озод бўлдинг, дейишлари керак деб ўйлардим. Ахир, менинг гуноҳим нима? Сен диндор, динни тарғиб қилгансан деб қамасалар, ахир, мен Бўриховдек дома ҳам эмасман! Ёки бўлмаса, қўлтиги тагига нина билан «эс-эс» деб ёзилган немис солдати Лоран ҳам эмасман-ку! Ахир, немис фашистларининг устидан ғалаба қилинганда, уни қувонч кўз ёшлари билан қаршилаб, ғалаба шаънига ҳамду санолар тўқиган шоирлардан бири мен эдим-ку! Наҳот энди ўзим нафратлаган, ўз қариндош-уругларимнинг кушандаси бўлган фашист солдати билан тенг қилиниб, ҳамтовоқ бўлиб, бир хонада тенг нафас олишга муносаб кўрилсам. Наҳотки, гуноҳим шунчалар оғир! Наҳотки, мен шунчалар душманлик қилган бўлсам!

Баъзан бу хаёллар билан дод-фарёд солиб, қамоқ эшикларини уриб парчалаш эмас, ўлимимга рози бўлиб кетардим. Ҳатто баъзан алам кўз ёшлари тирқираб оққанини сезмай қолардим.

Шунда Лоран:

— Мен фашист Германиясидан асир тушган «эс-эс» солдатиман. Гарчанд асиригимдан бошқа бирор гуноҳим бўлмаса ҳам, бирор зарарим етмаган бўлса ҳам немис солдати бўлганим учун гуноҳкор қилса, бирор нарса деёлмайман. Аммо сени, чёт эл разведкачиси бўлмасанг, совет шоири бўлсанг, унга қарши ёзилган асаринг бўлмаса, нега душман деб қамашди? Унинг устига ёш экансан. Ташибиш қилма, сени чиқариб юборишар, — деган таскинни берарди.

Райим aka ҳам нимадир демоқчи эди, аммо камерага ниҳоятда дарғазаб сўкиниб кириб келган бир оёғи йўқ, инвалид рус йигити гапни бўлди. Саломалик, ҳол-аҳвол сўраш йўқ, оғзига келган ҳақорат сўзлар билан ҳаммани ота-онаси қолмай, астар-пахтасини ағдариб сўкинган ҳолда маҳорка ўрай бошлади. Жаҳл билан ўраётган маҳорка қофози йиртилиб, ерга тўкилди. Қўлида қолганини ғазаб билан ерга урди. Худди мен билан эски танищдек, сан-санлаб, чекасанми, тортадиган нарсангдан ол, — деди.

Бир камерадан иккинчи бир камерага кўчириб киритилган маҳбус ўз кўрпа-ёстиги, жуда бўлмаса, бирор тутуни билан киради. Бунда қўлтиқтаёдан бошқа нарса йўқ, на бир емиш, на кийим-кечак. Мен моҳорка узатдим.

Шу ерда бир нарсани эслатиб ўтмоқчиман. Бу қамоқда маҳорқадан бошқа на сигарет, на папирос чекиши имкони бўлмади, чунки уйдан келтирилган папирос-у сигареталарнинг ҳаммасини ичида бирор хат, бирор заҳарли ёки портловчи нарса борми деган шубҳа билан бурда-бурда қилиб, текширувдан ўтказиб берилади.

У мендан олган маҳоркани қўлига олиб, раҳмат ўрнига сансанлаб, сен кимсан, бу ерга қачон тушдинг, — деган гапи бўлди. Мен шоир эканимни, бир йилдан ошиқ вақтдан бери ётганимни айтдим. Яна у маҳоркани ўраб сўкина бошлади:

— Сен шоир экансан, сен ҳукуматга душман бўлишинг мумкин. Сен илмли одамсан. Мен-чи, сука, лаънати, онангни палон қилайлар, кимман! Мен бир ўғри, безори бўлсам, қандай қилиб мен сиёсий маҳбус бўлиб қолдим. Мен ўғриман, ҳа, ўғри, блатнойман! Ўғрилигимни яширмайман. Бугун ўғрилик қиласман, ейман, ича-

ман. Эртасига қўлга тушсам, КПЗга олиб боришади. Мен КПЗ нималигини тушунмаганимни сезиб: — Қамоққа биринчи тушишинг бўлса керак, КПЗ нималигини ҳам билмайсан, КПЗ дегани камера предворительного заключения (вақтингча ҳисбда туриш хонаси). КПЗ мен учун ўз уйимдек гап. Савдогар, бойваччаларга уйдан олиб келингган ёғлиқ овқат, ичкилик борми шерик бўлардим. КПЗ — мен учун текин овқатхонадек гап. Бир йил-икки йилга ҳукм қилиб лагерга юборса, бир оёғим йўқ, ишламайман, савдогар, колхоз раислари борми, уларга келган овқатларга шерик бўлиб, текин овқат еб, ичкилик ичиб, наша чекиб яшай берардим. Мени бошқалардек орқамда қолган бола-чақам бўлмаса, лагерь мен учун иккинчи уй эди. Бу ер-чи! Бу қамоқ эмас, жаҳаннам-ку! Сука! Бу ерда хоҳдаган вақтингда истаган передачангни ололмасанг. Ичкилик ичолмасанг, ашула айтиш у ёқда турсин, бир-биринг билан овоз чиқариб сўзлашолмасанг, карта, шеш-беш ўйнамасанг! Кундузи ухлатмаса. Бу ерда бир ой ётгандан кўра отиб юборса розиман. Фашистлар! Сука! Тавба, ҳатто ёстиққа суюнолмайсан, дарров дарчани очиб, ёнбошлама, деб танбеҳ, беради. Мени отиб юборса розиман. Икки ойдан бери суд ҳам қилмайди, лагерга ҳам жўнатмайди. Мен сиёсий маҳбусмишман! — У ўзича кулиб: — Биласанми, биродар, менга нима айб қўйишган! Мен террорист эмишман.Faқат куласан, сука! Қанақа террорист! Айбим, мастилик билан трамвайдагина сўкканмиси! Нима деб сўкканман, ўзим ҳам билмайман. Шунинг учун мени сиёсий маҳбус, ҳалқ душмани деб олиб келса... аплаҳлар! Қанжиқлар! Қани, биродар айтичи, менга қанча беришар экан?..

Мен нима дердим. Ўз хаёлим билан ўзим банд эдим. Жавоб бергунимча ҳам бўлмай гапира кетди:

— Ҳақиқий шоир Есенин эди! Ҳалқни ҳам, ўғрини ҳам ўйларди. Сенлар Сталинни мақташдан бошқа нимани биласанлар? Гапиришга ҳам қўрқасанми? Сенларни ҳаммангни қамаш керак... Ҳафа бўлма, оғайни, ҳамманг бичилгансан. Анави камерада бир жид, яхудий хусид (яхудий домласи) билан ўтириб қолибман. Юрагимни ёриб юборай деди. Бўғиб ўлдиргим келди. Фашимга тегиб, пичирлаб дуо ўқишдан бошқани билмайди. Нега сен ҳам индамайсан? Есенинга ўхшаб блотной, таскин берадиган шеър ўқисанг-чи!

Мен унинг гапларини эшишиб, ўзимча ўйлардим: Есенинча шеър ёзишмиш! Таскин берадиган шеър ўқишишмиш! Табиат ҳақида ёзган шеърларимдан хато излаб, ғоясизлиқда айблаб ўтиришибди-ю, бунга Есенинча ёзилган шеърларимдан ўқиб берармишман! Мен унинг гапларини жим тингладим. У эса бундан ғазабланиб: — Мен дўзахга келиб қолибман, тўғрими? — дерди.

Мен унга нима дердим? Уни куйиб-ўртанишлари тўғри бўлса ҳам Сталинни сўкиб турган одамнинг гапларига қўшилишиб бўлармиди? Аввало бунинг ўғри эканига ҳам ишониб бўлмайди. Балки гап олиш учун киргандир. Чунки хоналардан хоналарга гап олиш учун маҳсус одамлар қўйилади. Қамоқда ётганлар ҳам бир-бирларига ишона бермасди.

Менинг жавобимни кутмасданоқ бирдан жазаваси тутиб, икки муштлаб темир эшикни уриб, оғзига келган ҳақоратлар билан қамоқ назоратчисини чақира кетди. Прокурорга шикоят ёзиш учун қалам билан дафтар талаб қилди...

Бу орада мени терговга олиб чиқиб кетишиди. Кечқурун соат 7 да сўроққа чиққанимча, ухламасдан тонг отарда қамерага қайтдим. Ҳамроҳим йўқ эди. Кровати бўш. Тўшак, ёстиқлари ҳам олиб чиқиб кетилган. Нима гап? Мени эса қўшни камерага кўчиришиди.

Бу камерага киришим билан, у ердагилар, мендан қайси камерадан ўтганимни сўраб билишгач, кечаси билан бу камерада ғала-ғовур бўлгани, кимдир ўзини-ўзи ўлдирганини айтишиди. Бу кечаги бир оёғи йўқ инвалид Иван эди.

ЭЪТИҚОД ЖАЗОСИ

Кеча кечқурун, ётар олди соат 10 ларда терговга чақирилганча тун бўйи уйку бермай мана тонг отди, ҳатто кун ёйилиб тушликка яқинлашяпти, ҳали сўроқ тамом бўлгани йўқ. Бир терговчи билан иккинчиси алмасиб, мудраш у ёқда турсин, ҳатто сени кўзингни юмиб ўйлашга қўймайди. Ўтирган курсингда беижозат қимирилашга ҳам ҳаққинг йўқ. Тур деганда бир неча соатлаб тик туришинг, ўтирган курсингда уйқусизлик-

дан толиқиб мудрагудек бўлсанг, японча массаж қўллашлари ҳам ҳеч гап эмас. Бу шундай усулки, бўйинингта кафтининг қирраси билан бир туширади, ағдарилганингча бир неча вақт ҳушингга келмай ётасан. Ўзингта келгач, дўқ-девара, ҳақорат билан яна сўроқ бошланади. Бир ўлимдан қолганингга шукр қилиб, кўзингни очасан. Бу ерда борди-ю, ўлганингда ҳам ҳеч ким сени нега ўлди, деб суриштирумайди. Бу ташкилотнинг устидан, адолатсизлигидан додлаб шикоят ёзадиган азамат йўқ.

Терговчининг хонасида у берган сўроқларни ўйлаб ўтириб, хаёлимдан халқимизнинг «сувдан ҳолва ясаш» деган мақоли ўта берди. Сувдан ҳолва ясаб бўладими? Бўларкан! Шундай осон бўларканки, тергов вақтида бундай нарсанинг бўлишига яна бир бор иқрор бўлдим.

Одатда одам ўлдирган ёки ўғрилик қилган гуноҳини тан олмаса, уни исботлаб, бўйнига қўйиш учун таниш-билишларини гувоҳликка чақирилади. Аммо мана, мени қамоқقا олишибдики, келганимдан бери ўз гуноҳимдан кўра ҳали ота-онамнинг кимлиги, ҳали қариндош-уругларим ким бўлган, таниш-билиш, яқин кишиларим, улар билан қандай алоқада бўлганим, авлодимда ким қамалган, негалигини мендан суриштиради. Бу нега керак бўлиб қолди? Бундан мақсад битта: ўзимдан айб тополмаганларидан кейин, улар билан алоқада айблаб, уларнинг гуноҳларига мени ҳам шерик қилиш! Улар нима гуноҳ қилгани менга маълум эмас. Бунинг терговчига ҳам аҳамияти йўқ, унга уларни танишимни айтсам бўлди!

Ҳақиқатини айтадиган бўлсак, бизнинг замонамизыва халқ душмани бўлиб бирор одам қамалмаган хона-донни топиб бўладими? Ахир 1920 йиллардан бошлабоқ жадидчилиқда айблаб зиёлиларни қамаш бошланган эди. 1927—1928 йиллардан диндорлар борми, мулкдорлар борми, қулоқ қилинди. Бир қисми ёт унсур ҳисобланиб яна қамалди, сургун қилинди. Бу тозалашлар камлик қилгандек, 1937 йилдан бошлаб Марказком секретарлари, давлат арбоблари, ёзувчилар халқ душманига чиқарилиб қирғин қамаш бошланди, бу 1940 йилгacha давом этди. Ватан уруши тутагандан кейин, фронтдан қайтганларнинг бир қисми фашистга асир тушганлиқда айбланиб қамалган бўлса, 1947 йилдан

бошлаб ёзувчи, олим, санъат ахдини ғоясизлик, космополитизмда айблаб янгидан яна қама-қама бошланди. Бирор қариндоши қамалмаган одам қолган йўқ, ҳатто битта одам эмас, бутун оиласари билан отилди. Сургун қилинди.

Ахир менинг ўзимни ҳам қамалган таниш ва қариндошларим йўқмиди! Битта эмас, бир неча...

Холамнинг ўғли Убайдулло Хўжаев 1900 йилларда Россия институтларининг адлия факультетини битиради. У жаҳон қонуншунослиги, адабиётидан боҳабар, ҳатто Лев Толстойлар билан хат ёзишиб, баҳслаша олиш даражасидаги юқори савияли адвокат бўлган, 1917 йили Кўқон жумхуриятининг Маҳмудхўжа Беҳбудийлар қаторидаги ташкилотчиларидан бири бўлиб, миллат учун ниҳоятда жон куйдирган сиймо эди. 1927—1928 йилларда сиёсий айб билан қамалиб, 1936 йилда қамоқдан қайтади. Убайдулло акамда на бола-чаقا, на бисотбағал, на тайнинли уй-жой бор эди. Қамоқдан қайттач, синглисиникида турди. Бор бисоти китоб эди. У одам қамалгандан кейин бу китобларни сақлашга қариндошуругулар ҳам хавотирланиб, бирининг уйидан иккинчи синикига кўчириб, охири бизларнинг болохонага келиб қолган эди. Биринчи маротаба Лев Толстойнинг 20 жилдлиги, Фитратнинг кўк муқовалик «Ҳинд ихтилочилари» китоблари, «Эл», «Садойи Туркистон» каби газеталарнинг қаватланганини кўриб, танишган эдим.

Қамоқдан келгандан кейин синглисиникида яшаб, О. Генрининг «Маугли» асарининг таржимаси билан шуғулланди. Бу одамнинг билим доираси шу қадар кенг эдики, 1930 йиллардаёқ ҳали ўзбек зиёлиларига унча таниш бўлмаган О. Генрининг ижоди моҳиятини тушуниб етган эди.

1937 йилларда яна қамалди. Шу кетганча бедарак йўқолиб кетди.

1937 йилда ҳалқ душмани бўлиб поччам қамалди. У муаллим бўлиб, билим доираси кенг, дунёдан боҳабар, адолатни фаҳм этган одамлардан бири эди.

Мендан таниш-билишларим, яқин одамларим кимлигини сўраган терговчи, ҳалқ душмани бўлиб қамалган юқоридагиларнинг менга қариндошлигидан хабардормикан, йўқми? Хўш, ўзим айтсан-чи!..

Ахир, улар нима гуноҳ қилган, нимага қамалган — билмасам, мен у вақтда ёш эдим-ку!

Борди-ю улар гуноҳкор ҳам бўлсалар, ахир, менга нима алоқаси бор? Уларнинг менга қариндошлигини билганда нима қиласди? Лениннинг акаси Александр Ульянов Русия подшосига суюқасд қилиб, ўлдирмоқчи бўлганда жиноят устида қўлга тушган. Жинояти исботланиб осиб ўлдирилган. Аммо қариндош-уруглари га тегмаган-ку! Ҳатто подшо ҳазратлари унинг онаси — Мария Александровнани бир инсон, она сифатида қабул қилиб, арзи-додини тинглаб, унга таскин бериб, ўз афсусини билдирган. Ўғлининг жинояти аниқ ва элга ошкор бўлгани учун қонундан ташқари иш қилолмаслигини, узрини айтган. Гуноҳкор фарзанд учун подшо на она, на отани хўрламаган-ку! Бузук тарбия беришда гуноҳкор қилмаган-ку!

Бизда бўлса.. Бизда шундайми? Отаси учун бегуноҳ фарзандларини, ҳатто яқин қариндош-уругларини қамашлар бўлмаганми?

Акмал Икромов ҳалқ душмани деб қамалганда ўғли Комил Икромов 10—14 ёшлар чамаси вояга етмаган бола эди. У шўрликнинг айби нима эдики, умрининг ўн йил баҳорини қамоқда, яна бир қисмини Сибирь сургунларида, хор-у зорлиқда кечирди. Нега? Битта уми? Афсуски битта бу эмас, минглаб, миллионлаб қамалган эри ёки отаси учун умри таъқиб, сургунларда ўтган хотинлар, ўғил-қизлар бўлмаганми?

Терговчининг таниш-билиш, қариндош-уруг, яқин одамларим ҳақидаги саволига жавоб ўйларканман, шайтон хаёлимни минг ёқда олиб қочарди. Терговчи бўлса, тепамга келиб, кимлар билан қандай алоқада бўлгансан, кимлар билан улфатчилик қилиб, чойхоналарда ош устида советларга қарши гаплар айтгансан, деб ўдағайларди, гапир, дерди.

Аммо, мен эса уйқусизликдан ўзимни зўрға тутиб гангиган ҳолда унга жавобан: — Гуноҳим сенга маълум бўлса, айт, қасам ичаман, икror қилмасам ҳар қанча жазога розиман... Аммо у бўлса: — Душман ўзича таслим бўлмайди, Советларга қарши фаолиятинг, шерикларинг кимлигини ўзинг айтишинг керак, дейишдан бошқа гапни айтмасди.

Буларга нима деб жавоб берасан! Ахир ким ўзини ким билан қачон, қаерда учрашгани, нима тўғрисида гаплашгани, кимлар билан ош еганини ёзиб юради. Бундан кузатилган мақсад битта, у ҳам бўлса қамал-

ган қариндошларим билан алоқада мени айблаганларидек, мен номларини айттан кишиларни эса мен билан алоқада айблаб қамаш эди.

Албатта, олимлар билан илм ҳақида, шоирлар билан шеър, одамига қараб ҳамма билан ҳар нарса тўғрисида гаплашасан. Терговчимни бундай жавобларим қизиқтирмасди. Унинг булярни суриштиришдан мақсади бутунлай бўлак нарса эди.

Мен номларини айттан таниш-билишларим терговчининг кутганича бўлмади шекилли, сира ҳёлимга келмаган ва мен учун мутлақо кутилмаганда у:

— Усмон Носир ҳақида нималар биласан? — деб сўраб қолди.

Мен ўйлаб-нетмай Усмон Носир жуда яхши, севикли шоир бўлганини айтдим.

— Бу сенга қаёқдан маълум, қандай алоқада бўлгансан?

— Китобларини, шеърларини ўқиганман.

Менинг бундай жавобимни эшиттан терговчи нима учундир худди кутган мақсадига етишиб, уни қўлдан бой бериб қўйищдан хавотирлангандек, гўёки айттан гапимдан мен айниб қолаётгандек шошилинч, қандайдир жилмайиш билан менга:

— Билганларингни айтабер, яна кимлар ўқиган унинг китобларини, у билан қаерда учрашгансан? — деди.

— 1936—1937 йиллар. Пед. билим юртида талабалик вақтим. Усмон Носир ўша йилларнинг энг севикли, машҳур шоири эди. «Юрак», «Мехрим» каби янги чиққан шеърий китоблари ўқувчиларнинг қўлидан, таъриф-тавсифи эса тиллардан тушмасди. Шу вақтда Усмон Носир ҳалқ душмани бўлиб қамалди, деган гап тарқалди. Комсомоллар йиғилишида уни лаънатлаб, кимнинг қўлида китоблари бўлса ёқиб ташлашни таъкидлашди. Шундай қилдик. Бор билганим шу!

Бунда кишини гуноҳкор қиласиган нима бор! Аммо менинг тўғри кўнгиллик билан, ҳақиқатни бўяласдан айтган гапларимдан терговчи ўзича хулосалар чиқарив, етти ухлаб тушимга кирмаган, мен айтган гапларимнинг бутун тескарисини ёзган эди. Ўқиб, ёқа ушлайсан! Ўзингни қаерга қўйишингни, додингни кимга айтишингни билмай қоласан!

«Мен ҳалқ душмани, ашаддий миллатчи, советларга

қарши ҳаракатлари учун қамалиб кеттан Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носирларнинг миллатчилик, ҳаётимиздан нолищдан иборат, пессимистик асарларини севиб ўқиб, уларнинг миллатчилик, Совет давлатига қарши, тухматдан иборат ғояларини ўтиришларда танишларим орасида техникумда ўқиган давримдан тарғиб қилиб келганман» каби мутлақо тухматдан иборат, ўйлаб топилган уйдирмалардан иборат гапларни ўқидим.

Бунга қандай қилиб қўл қўясан! Бунга қўл қўйиш уларга қўйилган гуноҳларни бўйнингта олиш билан баробар эди. Демак, Чўлпон, Усмон Носирларга нима айб қўйилган бўлса, мени ҳам шу билан айбламоқчи. Бундан чиқариладиган хулоса битта: яъни уларнинг гуноҳлари билан гуноҳинг, уларнинг тақдири билан сенинг ҳам тақдиринг бир дейиш эди.

Қандай даҳшат! Ахир, уларнинг тақдири нима билан тутаган! Наҳотки!.. Шу куни терговчи менга Советларга қарши ташвиқотда айлашдан ташқари яна битта айнома — миллатчи деган моддани қўйди!

Терговчининг ёзганларига қўл қўйишдан олдин уларни ўқиб чиқиб, бу ердаги қамоқда ётган одамлар бирор жиноят ва бирор қилган гуноҳлари учун эмас, КГБ ходимлари томонидан олдиндан ўзлари тўқиб-бишиб, ўзлари ўйлаб қўйган уйдирма жиноятларни зўрлаб ўтказиш учун қамалганларига имоним комил бўлди.

Менинг миллатчилигим нимадан иборат? Усмон Носир шеърлари, Абдулла Қодирий асарларини ўқиганимми? Бу асарлардаги миллатчилик нимадан иборат? Усмон Носирнинг қайси шеърида миллатчилик бор? Бирор мисол борми? Аммо терговчи буни айтмасди. Миллатчилик руҳидаги бирор шеъри бўлмаса, уни ўқиганим учун нега мен миллатчи бўламан? Бунга терговчи жавоб бермасди.

Ахир, мен Абдулла Қодирийни ҳам, Чўлпонни ҳам, Усмон Носирни ҳам кўрмаган, улар қамалганда мен 16 ёшли бола бўлиб, уларни сұхбатларида бўлмаган бўлсамда, уларнинг миллатчи экани-ю, совет давлатига қарши ғояларини қаёқдан билишим мумкин? Билмаган нарсамни нима деб тарғиб қиласман? Шеърларини мақтаганим учун мен ҳам миллатчи бўладиган бўлсам бу — бутунлай асоссиз! Мен унинг шеърларини кўпчилик қатори ёд олиб мақтаган бўлсам, бу унинг миллатчилик, йиғлоқи руҳда ёзилгани учун эмас, аксинча, ки-

шиларнинг қалбини, шодлик ва дардларини ифода эта-
олгани учун, мафтун қилгани учун мақтаганман!

Усмон Носирнинг ёдимда қолган шеърларини хотирамдан ўтказдим:

*Юрак, сенсан менинг созим,
Тилимни найга жўр этдинг.
Кўзимга ойни беркитдинг,
Юрак, сенсан ишқибозим.*

*Сенга тор келди бу кўкрак,
Севинчинг тошиги қирғоқдан.
Тилим чарчар, ажаб, гоҳи
Сени таржима қилмоқдан.*

Шу мисралари қўнглимдан ўтди-ю, ўзимни тутол-
май беихтиёр кўзларимга ёш келди. Ҳўнграб йиғла-
дим! Ахир, ҳаётдан олган севинч ва шодликлар кўкра-
гига сифмай, қирғоғидан тошиб кеттан бир шоир қандай
қилиб пессимиш бўлади, қандай қилиб уни песс-
имиш дейиш мумкин? Қандай қилиб бу сўзга тил
боради! Бундай ёлғон нега керак бўлган? Шу шеър-
нинг давоми Усмон ўзи айтгандек хотирамда селдек
қўйилиб кела бошлади:

*Итоат эт, агар сендан
Ватан рози эмас бўлса,
Ёрил, чақмоқча айлан, сен,
Ёрил, майли тамом ўлсам!*

Ёқамни чок қилиб дод-фарёд кўтаргим келди. Ахир
Ватанининг ҳар бир хизматига аскардек ҳамиша тайёр,
уни рози қилиш учун чақмоқча айланиб, ҳаётини қур-
бон қилишга рози бир оташин шоирни қандай қилиб,
қайси инсоф, қай диёнат билан душман дейиш мум-
кин бўлади!

Ахир мен Усмон Носир шеърларини деярли ҳам-
масини ёд олгандим. Ҳаёлимдан қайси шеърида мил-
латчилик, ҳаётдан нолиш, сиёсатни қоралайдиган фоя
бор экан деб бирма-бир ўтказиб кўрдим. «Юрак»
тўпламидан кейин орада бир йил ўтмасдан нашр
қилинган «Мехрим» тўпламидаги шеърларни хотирам-
дан кечирдим. Тўпламнинг номини «Мехрим» деб ата-
лишининг ўзи ҳам, виждан билан айтганда, шоирни
нақадар ҳаётта муҳаббати зўрлигидан далолат бер-

майдими! Тўплам Ленинга бағишиланган «1870» шеъри билан бошланарди:

*Волга! Волга! Оч руснинг ёши.
Волга! Волга! Фигонни дарё!
Күёш гўё Разиннинг боши
Кенг бағрида ҳамон мағрур, о!*

*Унумиллас йилларнинг ёги,
Некрасовни зор-зор йиллатган.
Бурлакларнинг аччиқ фарёди
Тубларингта тош бўлиб ботган!*

*О, тили үйқ, сариқ тошларим,
О, бақрайган совуқ мурдалар...*

Бу шеър эмас, бу мусиқа! Менинг назаримда бу Россия, рус халқининг инқилобдан олдинги ҳаётини жамулжам ифодаловчи симфония эди. Ахир бу қисқа мисраларда инқилобнинг моҳияти, унга зарурат ва Лениннинг буюк хизмати шу вақттacha ёзилган асарларнинг бирортасида учрамаган, такрорланмас қилиб айтилган бўлса, жўшқин муҳаббат, самимий эҳтирос, қалбларни сехрлаш даражасида ишонарли ифодасини топган бўлса, Усмон шеърларини ўқиган ҳар қандай ўқувчи халқقا, Ватанга бундан ортиқ яна қандай садоқат, қандай муҳаббат бўлиши мумкин деб айтишдан бошқа нима дейиш мумкин?

Усмон Носир шеърларини хотирамдан яна бир бор ўтказарканман, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган бу айномалар, бу тухматларга Усмон ўзи қандай бардош бергани, у қилган оҳу фарёдлар бутун вужудимни ларзага сола бошлади.

Қандай қилиб мен халқи севган, китоблари қўлдан тушмай ўқилган буюк бир шоирни халқига душман деб айта оламан!

Усмон!.. Садо бер, Усмон! Бу бекиёс бўхтон азобларига қандай қилиб сенинг бардошинг етган, Усмон! Сенинг шеърларингдан олган оромим, менинг ижодимга мактаб бўлганинг ҳақи, қандай қилиб сени ўз халқининг душмани, миллатчи дейман! Кўр бўлмайманми! Йўқ! Бунинг учун улар нима ҳукм чиқарсалар чиқарсинлар, инсоф бўлса — инсофларига, виждан бўлса — вижданларига ҳавола! Кўнглимдаги гапларни терговчига айтдим.

Не учундир шу онда кўз олдимда 24 ёшида қамалган Усмон Носир гавдаланади. Назаримда Усмон Носир худди мен ўтирган шу қора курсида ўтириб, терговчига — мен душман эмасман, барча қўйган айбларинг тухмат! Ҳалқимга, ватанимга чексиз меҳру муҳаббатимдан ўзга бисотимда дардим йўқ! Ўлдирсаларинг ҳам миллатчилик, давлатга душманлиқда ўзимни айбордор билмайман, қўл қўймайман, деб нола қилаётгандек туюлди. Наҳот 24 ёшли буюк истеъдод эгаси, келажакнинг даҳо шоири Усмон Носирни тухматларни тан олмагани, ҳақгўйлиги учун ўлдирганлар! Наҳот шу қисмат менда ҳам такрорланса!

Бу даҳшатли хаёлимни терговчининг:

— Сирларингни биздан яширолмайсан, қўлимида сени фош қилиш учун далил ва гувоҳлар етарли! Усмон Носир, Чўлпонларнинг таъсирида Совет халқи ғамда қолган, уни ғамдан қутқариш керак деган ким? Сен эмасми? Хўш Совет халқининг ғами нимадан иборат? Қандай қилиб қутқармоқчи бўлгансан, шу ҳақда гапир! — деган дўқи бузиб юборди.

— Қаерда айтибман?

— Ўйлаб кўр!

— Бундай деган эмасман!

Терговчи шкаф тортмасидан менинг 1939 йилда ёзилган (қаердан олган билмадим, чунки у ҳеч қаерда босилмаган эди) тўрт йўл шеъримнинг русчага ағдарилиган нусхасини ўқиб берди:

*Вужудимни тилиб тилка-тилка
Айла, виждонимни сотмайман,
Халқ гардини жойладим дилга,
Ўлдир, ўлимдан ҳам қайтмайман.*

— Бу шеър сеникими?

— Меники!

— Демак, совет халқи баҳтсиз, ғамда қолган, уни ғамдан озод қилиш учун ўлимдан ҳам қўрқмай курашмоқчи бўлгансан?

Баъзан киши газабланган вақтда шундай ҳолатлар бўладики, бундай пайтда ўз ҳақдигингни исботлаш учун сўз тополмай қоласан. Асабларинг чидаш бермайди. Истамаган ҳолда тилингдан сўкиш, ҳақорат отилиб чиқади.

Ахир терговчи менинг «Совет халқи — баҳтсиз, Совет халқи — ғамда» деган шеъримда йўқ сўзларни ўзича қўшиб кўзини лўқ қилиб турса, нима жавоб қилишинг, қаҳрингни нима деб ифода қилишинг мумкин! Аммо шу дақиқада қўнглингдан тутғён урган, булар бари тұхмат, бу ифлослик, лаънат сендек терговчига деган сўзларни айтиб бўлармиди? Ахир:

«Халқ гардини жойлагим дилга», —

деган гапдан совет халқи ғамда, баҳтсиз деган маъно келиб чиқадими! Халқ дардини шоир дилга жойлаган бўлса, дардини аритиш учун курашса, бунинг нимаси гуноҳ, нимаси! Шоир ўз халқининг ғамини емаса, унинг юкини енгилатмаса, ижод қилишининг нима кераги бор! Хўш, халқнинг дарди йўқмиди? Миллион-миллион тұхмат билан қамалган кишиларнинг бола-чақаси, қариндош-уругларида дард йўқмиди? Ноҳақ қулоқ қилиниб, аллақайси юртларга кўчирилиб оиласи барбод бўлганларнинг авлод-аждодларида дард йўқмиди?

1930 йиллар очарчилигида очлиқдан шишиб ўлган, болаларидан ажралиб қолган, ўзи эса кунжара еб ўлган оналарнинг, тирик қолган фарзандларда армон, дард бўлмаганми? Бу оғатларни такрорланмаслиги учун кураш тұхмат бўладими? Буни унга қандай тушунтирасан!

У менга:

— Хўш, Совет халқини қайси йўллар билан ғамдан қутқармоқчи бўлгансан? — деган савол бериб, қўлга туширмоқчи бўлди.

— Ижод йўли билан.

— Яхши! Шеърингда «Ўлдир, ўлимдан ҳам қайтмайман» деганингда, хўш, нимани назарда туттансан? Қани айт-чи! — деди-ю башарасида энди қўлга туширдим, дегандек мамнуният билан менга тикилди.

*Вужудимни тилиб тилка-тилка
Айла, виждонимни сотмайман, —*

деб ёзган бўлсам, ҳар қандай ҳолатда ҳам кишиларни кўрқмас, виждонли бўлишга, халқнинг дарди билан яшашга ундасан, хўш бунинг нимаси Советларга қарши?

«Ўлдир. Ўлимдан ҳам қайтмайман!» — деганимда, 1920 йилларда буюк ўзбек қонуншунос юристи, қариндошим Убайдуллахонни, бегуноҳдан бегуноҳ, қамалган поччамни, халқининг буюк тақрорланмас истеъодди фарзандлари Чўлпон, Абдулла Қодирий, Усмон Носирларни қамаб, йўқ қилиб юборган сени, сенга ўхшаган жаллодларни назарда туттганман! 1930 йилда очарчилиқдан халқни қирғанларга қарши ёзганиман, дегим келди-ю, аммо бу терговчини фақаттина яна ғазабга келтириб, ўзимга-ўзим азоб сотиб олишлик эканини ўйлаб, тилимни тишладим. Бир умид фақат худодан эди.

Хаёлимдан:

Тангрим ўзинг, ўзинг ярлаقا,
Ўзингдан ҳеч ўзга мадағ йўқ,
На дўстим бор, на дарг тингловчим,
Ўзингдан ҳеч ўзгага ҳағ йўқ! —

1939 йилда ёзганим шу тўртлик ўтди.

Бу тўртликни ўша вақтда ёзганимдан кейин ёд олиб, ўзини йиртиб ташлаганман. Чунки, бу тўртлик, ёки шу руҳда ёзилган шеърлар ўша вақтда пессимилик, диний саналиб сўзсиз қораланаарди, қамаш учун ашёвий далил бўларди. Ваҳоланки, бу шеър ўша даврда демократия, сўз эркинлиги йўқлигига, оқни оқ, қорани қора деб айтиш имкони бўғилганига қарши ёзилган эди. Аммо бундай нуқсон, камчиликлар — адолатсизликка қарши кураш, халқнинг дардини енгиллаштириш учун жон куйдириб танқид қилиш душманлик саналарди. Мана бундай хатолар, камчиликлар бўляпти, дегудек бўлсанг, бунинг ғамини ейдиган, тўғрилайдиган ҳукумат, раҳбарлар бор, деган жавобни эшитардим.

Ўша раҳбарлар хатога йўл қўйяпти, деб кўрингчи, сени раҳбарларга сунқасда айблашади. Сенинг вазифанг камчиликларни кўрсатиши эмас. Агар сен чиндан ҳам Совет давлатининг дўсти бўлсанг, ҳар қандай ҳолатда ҳам, душманларга сир бермаслик учун ҳаётимиз фаровон, баҳтиёрмиз, дейишимиз керак. Аксинча, ҳаётдан норози, душман саналиб, сенга ишонч йўқолади, шубҳали одам бўлиб қоласан.

18—19 ёшларимда «Сонет» шеърим босилган:

*Халқ — бойлигу, Ватан — хазина,
Мен посибон. О, ноёб касб.
Хоҳ тун бўлсин, кўраман босиб
Душман кирса, бўлиб бир игна.*

*Севинчларга тўла бу сийна,
Чунки шуни менга муносаб
Кўриб, халқум айлабди насиб,
Майли, умрим бўлсин ҳадия!*

*Ватан ишқи билан о, қалбим,
Денгиз каби тўлук, лиммо-лим.
Севгим бўлмас асли бегона,
Ишонтирай қайта онт ичиб
Ки, жон берсам жангларга кира!
Севгим, юрак бут қолур яна!*

Бу шеърни ёзган шоирни Совет давлати, халқининг душмани деб бўладими? Ёки, урушнинг биринчи куни ёзилган шеърим:

*Истайманки, дайшиб келган ёв
Гулзоримни яксон этмасин.
Жангда ўлай, майли, халқимнинг
Бир умрлик эрки кетмасин.*

Ёв ким? Немис фашистларими? Улар хужумни қаердан бошлади? Ўзбекистонданми, ёки рус ерлариданми? Албатта, у Ўзбекистонни, менинг юртимни эмас, Белоруссия, Россия ерларини босиб ола бошлади. Россия ерларини ёв босиб олса, менга нима, деб қараб ўтирмай, жангда ўзини қурбон қилишга рози бўлган шоирни байналмилалчи демай, миллатчиликда айблаш адолатданми?

Бундай айбномани қўйиш сен онангни ҳақорат қилгансан, онангдан кечгансан деган тухматдек даҳшатли-ку! Бу маломатни ким бўйнига олади? Ҳақиқий фарзанд бу шармандаликни иқрор қилиб эл ичида бош кўтариб юрищдан, ёқаларини чок қилиб, дод солиб, минг бор ўлимга рози бўлмайдими? Ўлимни афзал кўрмайдими?

Бу ҳақорат, тухматлар камлик қилгандек, сен бу шеърларни ўз миллатчилик, советларга душманлигинги

ниқоблаш учун ёзгансан, деган жавобни эшигсанг, бунга қандай чидайсан!

Миллатчилик нимадан иборат деган бир фикр доим мени қийнарди? Мен бирор миллатни ҳақорат қилибманми? Умуман миллатчиликнинг ўзи нима? Негизи нимадан иборат! Миллатчилик деган гап ўзи қачон пайдо бўлди, қаердан келиб чиқсан? Ўзбек ҳалқи тарихида шу вақтгача бирон шоир, биронта олим, бирор касб эгасини, сен миллатчисан деб қамаш у ёқда турсин, айбдор қилинганини билмайман. Миллатчи деган гап қачон пайдо бўлди? Руслар Ўрта Осиёни босиб олганидан кейинми, ёки инқилобдан кейинми? Чор Россияси даврида ҳам бирор ўзбек ёзувчиси, олимини миллатчиликда айблаб, ҳозиргидек ялпи қамалгани тарихдан маълум эмас.

Ҳалқ душмани деган гап ўзи тариҳда бўлганми? Хонга, ҳокимга қарши курашлар бўлган, аммо ўз ҳалқига қарши чиқсан, уни баҳтсизлигини истаган зиёлини тасаввур қилолмайман. Яхши ният йўлида ҳар қандай одам ҳам хато қилиши мумкин, аммо, ҳеч бир даврда хато қилган одамни ҳалқ душмани деб қамаганини билмайман. Наҳотки, «Ўтган кунлар»дек ҳалқ севиб ўқийдиган асарни яратган Абдулла Қодирий ёки буюк билим эгалари Фитрат, Чўлпонлар ўз ҳалқининг баҳтига қарши курашган бўлса! Битта булар эмас, Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, улар қатори мингминглаб қамалган зиёлиларчи? Наҳотки шундай доно одамлар ўз ҳалқи зиёнини ўйлаган бўлса! Баҳтига тўғаноқ бўлишни истаган? Йўқ! Йўқ! Буларни ҳақиқатни билмаган нодонлар деб бўладими? Йўқ!.. Йўқ!!! Шундай бўлгач, бир ҳалқининг шундай истеъдодли фарзандларини душманга, миллатчига чиқариб отиб, ўлдириб йўқ қилиб ташланса, адолатдан деб бўладими? Буларга ҳеч ким ачинмайдими? У шўрликларнинг тақдири ҳар бир ақли расо, оқ билан қорани ажратишга фаҳми оз-моз етган одамни ўйлатмайдими? Масалан, мен ўзим китобларини қўлдан қўймай кечалари ухламасдан ўқиган, адабиётимизнинг фахри, ёрқин юлдузи бўлган 24 ёшли Усмон Носирнинг қамалишига тилимда айтмасам ҳам дилимдан рози бўлганманми?

Дилингдаги гапни айтишга нега қўрқсансан? Кимдан? Кимдандир, нимадандир чўчиб, ҳақиқатни айттолмай яшаш эркинликми? Абдулла Қодирийнинг

«Ўтган кунлар»и, «Мехробдан чаён»ларини одамлар яшириб қўлдан-қўлга бериб ўқиган-у йиртиб ташла-маган. Мен шундай одамларнинг ўлимига қувонган-манми? Асло, асло! Уларнинг китобларини ўқиган халқ-чи?! Демак, халқ севган одамларни қамаганлар халқ душманими, ёки бундай адолатсизликдан нафратлан-гандар душманими?

Хаёлимдан ўтган дилимдаги бу аччиқ ҳақиқатларни айтиб бўлармиди! Айтиш эмас, хаёлингдан ўтка-зишга чўчийсан! Буни айтиш, ўзингни очикдан-очиқ миллатчи, душман қилиб кўрсатиш бўларди. Додингни кимга айтасан? Ким тинглайди! Тепангда қўлини мушт-лаб, ўдағайлаб турган терговчими?

Битта чора:

Тангрим, ўзинг, ўзинг ярлақа,
Ўзингдан ҳеч ўзга мадағ ийӯқ.
На дўстим бор, на дард тингловчим,
Ўзингдан ҳеч ўзгага ҳағ ийӯқ, —

деб худога нола қилиш-у, ёки иккинчи чора, ўзини ўзи камерада қатл қилган Ивандек бу тухмат азобла-ридан қутулиш учун ўз жонингга қасд қилиш!

ТАНГРИНИНГ ҚАҲРИ

Бугун мени шундай бир хонага киргизищики, худонинг олдида нима гуноҳ қилган эканман, билмадим, камерага эмас, худди дўзахга кириб қолдим деб ўйла-дим. Бу камера бошқаларга нисбатан бирмунча кенг бўлишига қарамасдан, кириш билан шундай бир қўлан-са ҳидга тўғри келдимки, димоғларни ёриб юборгудек бўлди. Чидаб туриб бўлмасди. Худди ит, мушукнинг ўлигининг ичига кириб қолгандек бўлдим. Камералар-нинг маҳорка тутуни, қирқ даража иссиқдан чиққан одамларнинг тери, бир бурчақдаги ҳожат қилинадиган тувакнинг аралаш сассифига ўрганган одам ҳам бунга ўқчимай чидаши қийин эди.

Камерадаги цементта қоқилган икки-уч темир ка-роватлар бўш бўлиб, бир бурчақдагисида кимдир орқа ўтирганча, қимирламай ётарди, оёқ томонида мис ту-вак (параш) турарди. Кўрпа-ёстиғимни кароватта таш-лаганча, ёзиш ҳам кўнглимга сифмай, хаёлга толганча

ўтиридим. Сассиқдан ўқчиқ келарди. Қаерга қочасан! Нима илож! Балки мени жазолаш учун шу камерага киргизишганми? Инсон нималарга қўникмайди, нималарга бардош бермайди! Тутқунлик!

Бу ётган одам ким? Камеранинг бу сассигига қандай бардош қилиб ётибди. Нега индамайди? Қамоқ одатича, камерага бирор янги маҳбус киргудек бўлса, ташқаридан бирор хабар айтармикан, бирор дардкаш топилди дегандек умид билан қараларди. Бу одамдан садо чиқмасди. Тирик, ўликларини билиш учун тепасига бордим. Ё тавба, бутун сассиқ шу одамдан келарди. Кўзини юмганча ўзича нималарнидир пичирларди. 70—75 ёшлар чамасидаги бу одам ўтирилиб менга қарди-ю бир оғиз гап айтмасдан кўзини яна юмиб олди. Бир оз жимлиқдан кейин, йиғи аралаш ўзича нола бошлади:

*Худоё оҳу — вовайло,
Ўзимдан бўлмагим огоҳ!
Каромат қилмассанг, оллоҳ,
Оро йўларда қолғонман!..*

У буни қандайдир оҳанг билан айтарди.

Менга айтган биринчи гапи: — Сен кимсан? — дегани бўлди. Кимлигимни айтдим. Эшилди-ю, гўё мен унга даво бўладигандек ёлғиз ётиб йиғилиб қолган ҳасратларини бир олам кўз ёшлари билан айта бошлади:

— Бир оёғим тўрда, бир оёғим тўрда, етмишдан ошган вақтимда қаёқдан мен душман бўлиб қолдим! Ўликларим қаерда қолиб кетади энди. Ўзим саводсиз бир кўкнори, гиёҳванд одам бўлсан, бу аҳволда ажалимдан олдинроқ, суд қилмаслариданоқ ўлиб кетаманку! Оёқларим туришга ярамайди. Турғазишга ёрдамлаш, пешонам шўр экан. Қайси гуноҳимга худо бу кунга солди! Тувакка ўтиришимга ёрдамлаш, нима чора, ичим бузилган... Бу аҳволда эрта-индин ўлиб қоламан.

Ҳақиқатан ҳам оёқларининг тиззalари шишиб кетган, қўлтиқтаёқсиз юриши қийин эди.

Мен уни туришига ёрдамлашдим, унинг бутун вуҷудидан сассиқ келарди. Тувакка ўтқаздим. Ўзини ўзи эплолмасди, уни тозалашга ёрдамлашдим. Мени дуо қилиб, ўз ҳолидан ўзи худога нола қиласарди. Гуноҳларига кечирим сўрарди. Мен эса унинг бу нолаларини тинглаб, бу кўргилик, бу хўрликлар менинг

қайси гуноҳ, қай шаддодликларимга бўлди, балки гуноҳларимни енгиллаштириш учун мени бунинг одига киритдими деб ўйлардим. Шу хаёллар кўнглимдан ўтаркан, камеранинг кишини ўқчитиб, кўнгилни беҳузур қилувчи бадбин бўйлари ҳам димогимдан кўтарилган-дек, бу бегона худди аввалдан қадрдондек, ундан жирканиш ўрнини қалбимда уйғонган қандайдир ачиниш, савоб деган ҳис эгаллай бошлади.

Савоб?.. Бу нима?

Бизнинг энг катта гуноҳимиз савобни унутганимиз эмасми!

Савоб нима! Савобни билмаган одам холисанилло бирорвинг юкини енгиллаштиришга ҳам ҳисса қўшадими? Савоб бу — инсонга меҳрибонлик ҳиссидан туғилган, яхшиликка яхшилик қайтишига ишониш эътиқоди эмасми? Савобга ишониш кишини гуноҳдан, шафқатсизликдан қайтармайдими? Инсонни инсофга келтирадиган нарса, балки шу савобга ишонишмикан!

Мен бу мўйсафиидни суяб жойига ўтқаздим. У шундай бир руҳий ҳолатда эдики, мен кимман, нима қилиб бу ерга келдим, ҳатто буни сўраш ҳам уни қизиқтиргани йўқ. Унинг хаёлида нималар кезарди?

Лекин бу одам менга таниш, қаердадир кўрганман. Эслашга ҳам, сўрашга ҳам улгурмай ўзи гап бошлаб қолди:

— Болам, сенга раҳмат, мени бу аҳволимга чидашинг қийин, нима чора, худо қилди! Бу аҳволдан қутулиб, ўлмаслигим учун битта чора бор. Сендан илтимос, мен ўрисча гаплашолмайман, бошлиқларини чақириб тушунтири, тинтуб вақтида олиб қўйган кўкноримни қайтариб беришсин, бўлмаса ич кетишини тўхтатиш қийин. Бу ич кетар кўкнорини емаганимдан. Бу аҳволда икки-уч кун ичида ҳолдан тойиб, шиша бошлайман, шиш бошландими, бу энди ўлим деган сўз. Шу ерда ўликларим қолиб кетмасин, началнигига тайинла, кўкнорининг ҳаммасини қўлимга бермасалар ҳам, аввалига етти ичим, уни эртасига яна камроқ, аста-секин, кундан-кунга меъерини қамайтира бориб, шу йўл билан бир ҳафта ичида кўкнори ичишдан қутулишим мумкин. Бу шароитда ташламай иложим йўқ.

Мен унинг илтимосини қамоқ бошлиқларига айтдим. Билмадим, қамоқ бошлиқлари инсофга келибми,

ёки суд қилингунча ўлиб қолмасин деган ўй биланми, чолнинг айттанича ҳар куни унга кўқнорисидан оз-оздан бера бошлашди. Кўқнорини ичib олиши билан, дунё кўзига тор бўлиб, кўнглига ҳеч нарса сифмай, гаплашиш ҳам ёқмай, нола қилиб ётган одам бирдан тетикланиб, руҳи ўзгариб тилга кириб, қамоқ азобларини бир дам унутиб, ўзининг ёшликлари, қилган ма-ишатлари, ҳатто «Юсуф ва Зулайҳо» қиссаларидан бил-ганича ривоятлар айта бошларди. Кайф тарқалиши билан бу кўтаринки руҳ ҳам аста-аста сўнаётган шам-дек пасайиб, яна оху-вовайло, яна йиғи бошланарди. Унинг бирдан-бир ташвиги, шу ёшимда, етмишдан ошганимда мени суд қилсалар, ўликларим кафансиз, қай ерларда қолиб кетади, деб қайғуриш эди.

Мен уни қаердадир кўрганимни айтиб, нега қамал-ганларини сўрадим. Менга таниш кўринган бу мўйса-фиҳ шўрликнинг жавоби мени даҳшатта солиб қўйди:

Тошкентнинг Навоий кўчасидаги қадимги Қатор-терак деган жойда, 1945—1950 йилларда шундоққина кўча юзида, маҳалла аҳолиси учун қилинган кичкина-гина чойхона бўларди, чойхонанинг кўчага қараган ойнавонли деразасининг пастки бир кўзига очилиб ёпиладиган тахта эшикча қилинган бўлиб, бу одам беш-үн пачка папирос, уларнинг ёнига қурт қўйиб сотиб, шундан тушган даромад билан кун кўрувчи Илёс ота бўлиб чиқди. Унинг кимлигини билгач, шу одамни ҳам ҳалқ душмани қилиб қамашганидан ҳайратта тушиб, нима гуноҳ қила қолган эдингиз, қамаҳди, деган са-волимга:

— Мен Совет ҳукуматини ағдармоқчи бўлганман, — деган жавобни қилди. Бу, албатта, ҳеч ким ишонмайдиган разаб билан айтилган кесатиқ эди.

Етмишдан ошган, саводсиз, унинг устига ногирон, гиёванд бир одамдан эшитилган бу гап кимни ҳай-ратга солмайди! Кимни ишонтиради! Шу одамгаки раҳм-шафқат қилмай, ҳалқ душмани деб қамаган бўлсалар, унда...

Унинг бу гапига бирор жавоб қилмай, ҳайратга тушганимни кўриб:

— Ахир, мен, кексайган, гиёванд, бутун айтган га-пим эртага эсдан чиқадиган бир одамдан, чойхонада ўтириб, ҳукуматга қарши қандай ифво, тухмат гаплар-ни айттансан, деса, хўш мен нима дейишим керак?

Аввало буларни ақли бўлса, ҳукуматга қарши гап қанақа бўлади-ю, қаршимаси қанақа бўлади, нималигини ўзим билмасам-у келиб-келиб шу саволни менга берадими, ўзинг ўйла! Чойхона бу — карvonсаройдан ҳам баттар жой. Унга кимлар кириб чиқмайди, нима гаплар бўлмайди. Ким билан нимани гаплашганман, ким нима деган, қайси бири эсимда!.. Мен нодон, худо урган бўлмасам, таниш-билиш яқинларинг ким, деса, ёнимда колхоз дўконининг сотувчиси Ҳакимжонни, чойхонанинг ёнида турадиган, эртадан кечгача чойхонадан чиқмайдиган Хомидхонни айтаманми! Шу гапим сабаб бўлиб, мана энди уларни ҳам ҳалқ душмани санаб менга шерик қилиб қамашибди. Наҳотки бизлар ҳукуматни ағдарсак! Наҳотки, шундай катта давлат, шунча аскар, шунча қуроли билан бизлардан кўрқиб ўтирса! Бу ёғини сўраб нима қиласан, болам!

Қамоқда ўтирган одамнинг кўнглига кулги сифмайди. Аммо чолнинг гапларини бир артист саҳнадан айтиётган деб тасаввур қилсанг, беихтиёр кулмай ило-жинг йўқ. Ахир Совет давлатини йиқитмоқчи бўлган бу гиёванд чол ким-у унинг атрофидаги ҳамфирлари ким? Буларнинг гапини таъсири нима бўларди! Наҳотки ҳалқ шуларнинг таъсирига берилиб, гапига ишониб, кетидан кетса! Хаёлимга Дон Кихот келиб, қамоқдалигим бирдан хотирамдан кўтарилиб, ўзимча кулдим. Бу гапларни эшитиб нима ҳам дейсан. Мен унга таскин бериб:

— Ота, сиз бола-чақа, орзу-ҳавас, бу дунёning мишиштини кўргансиз, ҳукуматта инсоф берса ҳеч гапмас. Сизларни нима қиласди, чиқариб юборади, мана бизлар, дунёга келиб нима кўрдик, бизларга жабр, — десам, у:

— Кимдан эшитган бўлмай, бу бадбаҳт қамоқقا тушган борки, 25 йилдан кам муддат бермайди, — дейди. — Сенларга 25 йил берганда ҳам умр берса, ёшсанлар, энди 30 ёшга кирибсан, 55 да қутулиб чиқасан, мен яна неча йил яшайман, сенга эмас, менга жабр, ўликларим қай юртларда қолиб кетади! — деб, мени ёш умримнинг хазон бўлиши-ю унга ачиниш эмас, ўзининг ўлиги қай юртда қолишининг фамилияни қилиб нафсониятимга тегиб ранжитган бўлса ҳам, лекин иккинчи ёқдан кексайган чоғда бундай баҳтсиз бўлганига ачинардим.

Ахир мушук ўлса ҳам киши ачинади, уни кимдир кўмади! Аммо лагерда, тутқунлиқда ўлсанг, сени ит ўлигича ҳам қадринг бўлмайди!

Чолнинг ўликларим қай юртларда қолиб кетади, деб қайғуришида, киндиқ қони тўкилган ердан, ўз юртидан айрилиш, ўз ватанининг бир кафт тупроғи насиб этмаслигидан нолиш бор эди. Ҳа, дарвоқе, озмунча одамлар ўз юртининг бир сиким тупроғига зор бўлиб, бегона ерларда йитиб кетдиларми! Бу ўлимдан қўрқиш эмас, ўз юртига меҳру муҳаббат эди.

Илёс отанинг нолиганича ҳам бор эди. Бу орада унинг кайфи тарқаб руҳи ўзгара бошлади. Кайф хумори, ҳақсизлик азоби қўшилиб, чексиз бир алам билан Илёс отанинг худога нолиши юракларни ларзага солиб отилиб чиқарди:

Худоё, оҳи-вовайло,
Ўзимдан бўлмагим огоҳ!
Каромат қиласанг, омлоҳ,
Оро йўлларда қолғонман!..

Қамоқ шароити, бегуноҳ одамларга ёғдирилаётган тухматлар даврида Илёс отанинг бу шеърий ноласи шу қадар ўзининг тўлиқ ифодасини топган эдики, ҳақиқатан ҳам бирор каромат, мўъжиза юз бермаса бу асоратдан қутулиш мушкул эди.

У разаб билан, кимларнидир лаънатлаб, васият қилгандек нималардир менга демоқчи бўлди-ю бу орада назоратчининг чиқишига тайёрлан деган овози эшитилиб, айтмоқчи бўлган ниятини охиригача етказишга имкон бўлмади.

Илёс отани олиб чиқиб кетдилар. Қаерга?

Қаерга бўларди — балки, даволангунча вақтинча касалхонага, ё суд қилиб 25 йилга ҳукм қилиб лагерлардан бирига! Сен ким бўлма, бу даргоҳнинг чангалига илиндингми, бас, фақатгина битта йўл, у ҳам бўлса лагерларга олиб борадиган йўл. Бу ердан бошқа ёқقا борадиган йўл йўқ, қолган ҳамма йўллар сен учун берк.

Етмиш беш ёшга борган бу оёқсиз мўйсафидни қаерга олиб кетдилар? Беш кунлик умри қолганми, йўқми? Унинг нимаси душман бўлди? Унинг душманлиги ўн тийинлик қурт ёки бир пачка сигарет олуви чаридорнинг:

«Қуртни иккитасини эмас, тўрттасини ўн тийин қилинг, ёки «прима»ни арzonроқ сотинг» деган гапига:

«Бу гапингни ҳукуматта айт, тагини мўл қилиб магазинларга чиқариб қўйса, мен ҳам арzon сотардим, мени ўзимга ҳам магазинчилар устига қўйиб сотади, менга қоладиган фақат нон пули холос», деб қилган жавобими? Советларга қарши тарғибот шуми? Бу шўрлик чол кўчага чиқиб Совет ҳукуматининг дастидан «дод», деб жар солмаган бўлса, ёки бирон жойга бомба қўйиб, шериклари билан портлатмаган бўлса! Йўқ нарсани йўқ дейиш, қиммат нарсани қиммат деб тўғри гапни айтиш душманлик саналса, унда нима қилиш керак? Йўқ бўлса ҳам бор, оч бўлса ҳам тўқман дейиш керакми? Ёлғон гапириш дўстлик бўладими? Шу бир оғиз гапни айттан ва буни эшигтан атрофдаги одамлар бу хато демаганлари учун ҳаммаси Советларга қарши тўда саналиб, қариган чоғларида бола-чақа, уй-жойларидан маҳрум бўлиб бегона юртлардаги қамоқ лагерларида ўликлари қолиб кетишга маҳкум этилса, бу қайси қонун, қайси инсофга киради! Бир оғиз гап учун 25 йилга ҳукм қилиш керакми?

Илёс ота шўрликнинг «ўликларим қаерларда қолиб кетади» деб оҳу-нола қилишлари киши юрагини ўртарди.

Наҳот, инсонга раҳм-шафқат шу бўлса! Бу ердаги терговчиларнинг инсофи, виждони қаерда!

Мен Илёс ота аҳволи, унинг тақдирига юрак-бағримдан ачинар эдим-у, аммо ўзимнинг тақдирим, олдинда мени нималар кутмоқда, булардан бехабар эдим. Эртага бу дунёда нималар бўлишини ким билади. Менинг тақдирим ҳам...

Ўйларим охирига етмай темир эшикнинг туйнук-часи очилиб, назоратчи овқат олиб келганини айтди. Мен бир неча йилдан бери тутилиб, маҳбусларнинг қўлларидан қўлларига ўтавериб, қаерларгайдир уриб гардишлари қийшайган мис тобоқни узатдим. Бир чўмич ёвғон, сўк оши қуйиб берди. «Арпа емас бу отларни ажриқча зор қиёди худо», деганларицек ичмасдан иложинг борми!

Ўз айбларингни бўйнингга олмаганинг, яъни Советларга қарши фаолиятингни ўзинг очиқ айтиб бермаганинг учун жазолаш мақсадида уйингдан келган

озми-кўпми нарсаларни ҳам олдирмаса, ёнингдаги бор пулингта харажат қилдирмаса, хўш, бу ерда бериладиган бир чўмич сўк оши, сули бўтқани емасдан нима чора! Яхши емоқчи бўлсанг «Мен Советларга қарши душман бўлганман», деб айбларингни, шерикларинг ким бўлганлигини тан олиб айтиб бер, уйингдан келган нарсаларни ҳам оласан, буфетлардаги нарсалар ҳам сеники бўлади. Бу дегани вижданни жигилдонга алмашишнинг худди ўзи.

Оч бўлишимга қарамай бир қошиқ овқат ҳам томогимдан ўтмади. Илёс отани олиб чиқиб кетган бўлсалар ҳам тувақдан чиқсан сассиқ ҳали камерадан аrimаган эди. Назоратчига аҳволни айтиб, тувакни тўкиб келиш керак, деган илтимосимга, «фақат кечки ҳожат вақтидан бошқа пайт мумкин эмас», деган жавобни олдим.

Кўлингдан нима келади!

Орадан кўп ўтмай темир эшиклардан бирининг очи-либ ёпилган хунук овози эшитилди. Бу ён-веримдаги эмас, овозининг узоқдан келишига қараганда, ертўланинг эшиги эди. Киши йиллаб қамоқда ўтирабергандан кейин эшикнинг очилиб-ёпилган овозидан ҳам неchanчи камера эканини тахминан сезадиган бўлиб қоласан.

Мен ётган камеранинг ёнида назоратчининг кимгадир «тўхта» деган овози эшитилди. Темир эшик шарақлаб очилиб, менинг камерамга соchlари оппоқ оқарган ўрта бўйли, ниҳоятда хушрўй 50 ёшлар атрофида-ти маҳбус елкасида юки билан кириб келди.

Бу одам 1919 йилдан коммунистик партия аъзоси, тошкентлик Насридин Хўжаев эди. Инқилобнинг би-ринчи йиллариёқ отилиб чиқиб партияга кирганлардан. Энди ҳақиқий озодликка эришдик, бутун орзу-умидларимиз энди рўёбга чиқади деб, йигирманчи, ўттизинчи йилларда жон-жаҳди билан жонбозлик кўрсатганлардан. Мана энди елкасида кўрпа-ёстиқ билан кириб келиб, мен билан зихи пачоқ мис тобоқда бўтқа емоқда.

Бу содиқ коммунистнинг гуноҳи нима?

Насридин Хўжаев менинг саволимга разаб аралаш: «Сени қайси гуноҳингта қамашибди?» — деб савол билан жавоб берди.

Шу жавобни эшиздим-у бошқа бир нарса ҳақида сўрашга тилим бормади. Тоғамнинг ўғли содиқ коммунист Баҳоводдин аканинг фожиали тақдирни кўз ол-

димдан ўта бошлади. У ҳам 1918—1919 йилларда шу партия сафига сидқидил билан кирган эди-ку! Тақдири нима билан тутади? У қамалмади, аммо шу эътиқод билан яшаб, оқибатда нима топди?..

Насриддин Ҳўжаев гарчанд менга қамалиш сабабини айтмаган бўлса ҳам, тоғаваччамнинг феълига, эътиқодига қиёс қилиб, бунинг қамалиши-ю Баҳоводдин аканинг нечук қамалмаганидан ўзимга хулоса чиқардим.

Тоғамнинг ўғли Баҳоводдин ака партияга киргач, худди бутун орзу-армонларига етказадиган Ҳумо қушини ушлагандек, уй-жой борми, уйланиб бола-чақа қилиш борми, қариндош-уругу барчасидан кечиб, хукумат нимани буюрса, шуни қилиб, қаерга бор деса ўша ёққа кетаберди. 1924 йилларда озиқ-овқат отрядига қўшилиб қишлоқма-қишлоқ дэҳқонлардан дон йикқани кетди. Босмачиликка қарши курашга юборганида жони билан бу ишга ҳам киришди. Кейинчалик колхоз, совхозларда гоҳ мудир, гоҳ партком бўлиб ишлаб, ўн-ўн беш йилда бирор сабаб билан Тошкентта келганда, қариндош-уругларнига кириб ўтадиган бўлди. Бу йилларда ота-онадан қолган ичкари-ташқари ҳовлижой қаровсиз, қишда қор босиб куралмай, ёзда сув тошиб қаралмай, уйларнинг томи босиб, эшик, деразаларини кўчадагилар ташиб кетабошлади. Қариндош-уругларнинг: «Баҳоводдинхон, ҳовли-жойингизни ё со-тинг, ё кўчиб келадиган бўлсангиз келганларингизда у ёқ-бу ёғига қараб туриңг», — деган маслаҳатларига у:

— Коммунистларга хусусий мулк керакмас, хусусий мулкчиликка қарши курашишимиз керак! — деган жавобни қиласарди.

У Совет давлати манфаатидан бўлак ҳамма нарсадан кечган, ўзини шу юя йўлида қурбон қилишга тайёр, баҳтини шу йўлда топишга ишонган одам эди. Бундан бошқа динни ҳам, худони ҳам, астагфурилло, танимай қўйган эди.

Унинг отаси — менинг тоғам Нуриддин маҳсум диндор, ҳаттот бўлиб, ўз маҳалласидаги Баланд масҷит пештоқларини Навоий байтлари, Қуръон оятлари билан холис безаган киши бўлган. Бобомиз эса, Зайниддин маҳсум Шайҳонтаҳур мадрасасининг мударрисларидан бири бўлиб, Тошкент аҳолиси орасида ўз эътиқоди билан эътибор қозонган табаррук шахс бўлган.

Бобомиз Зайниддин махсум дин ва эътиқодга шу қадар содик одам бўлганки, ҳатто халойиқ шаҳар қозилигига тайинламоқчи бўлганда ҳам эътиқод олдида амалдан кечиб, розилик бермаган. Эътиқодга содиклик, шахсий манфаатдан кўра кўпга хизмат қилишни афзал кўриш жиҳатидан Баҳоводдин ҳам бувамизга тортган эди. Иккаласи ҳам амал, давлатга ҳирс қўймаган эди, аммо, умрларининг якуни, оқибати ўхшаш бўлмади.

Зайниддин махсум бобомиз вафот этганда, эшишимча, тобутларига ёпилганmall табаррук деб бир парчадан талаш-талаш бўлиб кетган экан.

Баҳоводдин махсум-чи?

Баҳоводдин махсум 20—30-йиллар қишлоқма-қишлоқ, районма-район кезиб партия топширигини бажариб, қаерга юборса, бош тортмай бориб 1974 йили тўрт қиз, бир ўғил ва мусофиричиликда топган хотини билан бизларнинг уйга кўчиб келди. Бошқа қаерга боради? Уй-жой майдонга айланиб, кўчага аллақачон қўшилиб бўлган. Шунча йил хизмат қилиб орттириб келган бисоти, болаларидан ташқари бир неча кўрпа-ёстиқ, битта шолча, беш-ўнта пиёла, чойнак.

Ёз бағри кенг деганларидек, ёз ойлари бизларни кида яшаб, қишига яқин ижарага олиб қўшнимизникига кўчиб ўтишди.

Шунча йил қишлоқларда жонини жабборга бериб ишлаб, ҳовли-жой қилишга лойиқ бирор нарса ортириб келгандир десам, қаёқда, кўтариб келган шолча-ю, кўрпа-ёстиқдан бўлак нарса кўринмади. Ҳукумат ишга жойлашганидан кейин уй ваъда қилибди.

Омади келиб унча-мунча одам пул бериб киромайдиган, жуда даромадли, ёғлиқ жойга, Тошкентдаги гўшт-ёғ комбинатига бошлиқ бўлиб ишга тайинланди. Лекин бу ерда узоқ вақт ишламади, бир-икки йилга етар-етмас вақт ичида ариза бериб ўз хоҳиши билан бўшади. Мен ундан:

— Ахир, ҳаммага ҳам насиб этмайдиган озми-кўпми сариёғ, гўшт, какао, колбаса уйингизга текинга келиб, тирикчилигингиз ўтиб, маошингизга ёрдам бўлиб турган эди. Шундай даромадли жойдан бирор кет демаса, нега ариза бердингиз, — десам:

— Ўзим бўшамасам, қамалиб кетишими керак эди. Менинг уйимга директор фондидан деб шофер ташлаб

кетадиган улушлар мутлақо қонунда йўқ эди. Бундай қонунсизликлар муовиним, бухгалтериядагилар учун ҳам одатий иш бўлиб, ҳатто бирор ишчи уйга қуруқ қайтмас экан. Ахир бу давлат мулкини талон-тарож қилиш-ку! Ўғрилик-ку! Бир айтдим — бўлмади, икки айтдим тушунтиrolмадим, чора кўришга мажбур бўлдим. Йўқ, аксинча бўлиб чиқди. Энди, муовинларим-у инженерлар менинг устимдан айб топиб, гуноҳкор қилиб турли идораларга ариза ёзабошлашди. Туҳматта ўтишиди. Қарасам, булар кўпчилик. Юқори ташкилотлардаги раҳбарларнинг ҳам менинг ишдан кетишимга майли бор. Ҳалоллик, ўғрилик, давлат мулкини талон-тарож қилиш ҳақидаги гапларимга улар энсаси қотиб қарангандек... Мен бу ерда бўлсан, уларга ҳеч ким тегмайди. Демак ҳаммасининг тили бир, куни шу ердан ўтиб турган. Битта ўзим қандай қилиб булар билан кураша оламан! Дунё тамом бўлди. Ҳалол одам қолмади! Бу гапни сенга айтдим. Бу гапларни айтсанг, душман кўринасан. Ишдан кетишимнинг сабаби шу! — деб жавоб берди. Мен унга яқин ишонарли қариндош бўлганим учун уйиллар бўйи кўнглида йиғилиб қолган дардларини очик, яширмасдан айтиб содди: — Бизлар инқилобни нима учун қилган эдик, укам? Ўғри, муттаҳамларни кўпайтириш учунми? Давлат мулкини ҳамма истаганча талон-тарож қилиши учунми? Ҳақиқатни айтсанг, гуноҳкор бўлиш учунми? Шунинг учун инқилоб қилиб, инқилобга жонимизни тикиб хизмат қилдикми?

У ёниб, йиғлагудек бўлиб гапиради. Ҳар гапининг орасида кимдандир, нимадандир хавотирлангандек, «гап шу ерда қолсин, бу гапларни бошқаларга айтиб бўлмайди, айтсанг, душман кўринмасан», — деб қўярди.

Комбинатдан бўшагандан кейин бир неча ой хаёлчан юрди-да, кунлардан бир кун мен билан кўришиб:

— Шаҳарда инсоф қолмабди. Раҳбарлар ҳам гапингта қулоқ солмайди, эътибор бериб эшитмайди, ҳаромхўрликлар одатий нарса бўлиб қолганми, арзидодингга чора излаш, куйиниш ўрнига парво қилмай қарайди. Ҳали ҳам қишлоқларда инсоф бор. Мирзачўлдаги колхоз-совхоз қурилиши министрлигига қарашли трестга партком бўлиб тайинландим. Маошим кам бўлса ҳам соғлиғимга ҳавонинг ёрдами бўлар, — деган хабарни айтди.

У ерда ҳам узоқ ишламади. Бола-чақа Тошкентда. Ҳафтада бир келиб-кетиб ишлади. Ётар-туар, еяр-ичарда ҳаловат бўлмади. Қишида ўпкасини совуққа олдириб, зотилжам бўлиб қайтди. Касалхонада узоқ ётмай вафот этди. Жасадини олиб қелишганда кийимларининг чўнтағидан битта беш сўмлик, бита уч сўмлик фижимланган пул чиқди.

Татьна эмас, ахир тобутини ўрашга уйидан 4 метр сурп чиқмади.

Бобоси Зайниддин махсум ўлганда тобутга ёпилган маллани ҳалойиқ табаррук деб йиртиш қилиб олган бўлса, тобутини бутун шаҳар кўтариб кетса-ю, давлат хизмати учун жонини аямай, молу мулк, қариндошуруғ демай хизмат қилган бу одамни ўз шаҳрида му-софиридек маҳалланинг беш-ўн одами олиб бориб жо-йига тикиб келса!

Камерада икки муштини тиззаларига тираб, бошини қуи солганча ўтирган Насридин Хўжаевга афсус билан тикилиб, Баҳоводдин акамнинг ҳаётини хаёлимдан ўтказар эканман, гарчанд ўзи айтмаган бўлса ҳам Насридин Хўжаевни нега қамашларининг сабаблари менга аён бўла бошлиган эди. Бунинг сабаби шуки, Баҳоводдин ака ниҳоятда эҳтиёткорлиги орқасида дардларини мендан бошқага ошкор қилмай, ичида олиб кетди. Қамалишдан қутулиб қолди. Насридин Хўжаев жамиятимиздаги ноҳақликларга қарши ошкора курашди, ана шу уни қамоққа етаклаб келди.

Насридин Хўжаев қуи солинган бошини гўё уни кимдир чақиргандек бирдан кўтарди-да, икки панжасини тиззаларига шашт билан уриб: «Тавба, адолат ўйқ!» — деб ўрнидан туриб камерада юра бошлади.

Назоратчи эшик туйнуккасидан ҳожатга чиқишига тайёрланишни буюрди. Эшик очилиб, табаррук ёшдаги бу одам билан, нима чора, қанчалик руҳан қийин бўлмасин, икки ёқдан иккаламиз тувак дасталарини ушлаганча кечки ҳожатга чиқа бошладик.

КИНОЯДАН ЧИЗИЛГАН ШАКЛ

Кинояning ҳам шакли бўладими? Тавба, унинг шакли қанақа бўлади?

Сувдан ҳолва-чи? Сувдан ҳолва ясадиганлар бўлгандан кейин, хўш, киноядан шакл ясадиганлар

топилмайди дейсизми? Бунинг қандай бўлишини Давлат хавфсизлик қўмитасининг ички қамоқҳонасида ётганлар билади.

Қамоқда ётганимга мана бир неча ой бўлган бўлса, нималарга дуч келмадим!

Бугун мени терговчимнинг таниш хонасига эмас, 1-бўлим бошлиғи Конюховнинг олдига олиб киришди. Конюхов қотма, юзидан заҳар томиб турадиган одам эди. У мени хўш, қалайсан, деб меҳрибонлик қилган-дек аҳвол сўраб, ясама бир табассум билан кутиб олди. Орада ўтган бир оз кўнгилсиз жимлиқдан кейин маҳбуслар учун бурчакка қўйилган маҳсус курсига ўтиришга ишора қилиб, «хўш, нималарни ўйладинг, қани, гапирчи», деб мулоиймлик билан гап бошлади.

— Мен душман бўлмасам, гуноҳим бўлмаса, нега ушлаб ўтирибсизлар, — дейишдан бошқа нима ҳам дердим. — Мен шу чоққача нима иш қилган, нимаики ёзган бўлсам, совет давлати, Сталинга меҳр, садоқат уйғотишга хизмат қилдим. Буни фақат китобхонлар эмас, танқидчилар ҳам достон ва шеърларимда куйланганини тан олиб, ижобий баҳолаган бўлсалар бу душманлигимми? Менинг кимлигимга шулар далил бўлолмайдими?

— Асарларингда ёзганинг ўз душманлигинги ниқоблаш учун қилинган!

Мана қилган меҳнатингнинг баҳоси! Қадри!

— Қайси айбимни ниқоблаганман? Совет халқига ўз хизматим билан келтирган фойдалдан наҳот зиёним кўп бўлса!

Конюховнинг мени чақиришидан мақсади, терговчининг гапларини рад этишга уринишингнинг фойдаси йўқ, у кўндиrolмаса, мана мен бор, биздан қочиб қутуломмайсан, дейиш эди.

Худди шуни тасдиқлагандек эшиқдан полковник Козеров кириб келди. Конюхов унга:

— Халқ душмани Юсуповни сўроқ қиляпман, — деб маълум қилди. Бунга жавобан у:

— Хўш, жиноятларини тан оляптими?

— Яширяпти!

— Унда терговни чўзаберади, ётаберади. Шафқатсиз фош қилинглар. Терговни давом эттиринг! — дедида, Козеров шундан бошқа гап айтмасдан, қандайдир қоғозларга сирли назар солгандек бўлиб чиқиб кетди.

Душманлигим нимадан иборат? Ўйлаб-ўйлаб охирига етолмасдим. Мабодо одам ўлдирган бўлсам, қамоқнинг бу азобларига чидаб, ўзимни қийнаб ўтирамай, тақдирга тан бериб, икror бўлардим-қўярдим. Мен ўзимни гуноҳкор деб билмасам, ахир, қайси гуноҳими ни бўйнимга оламан? Қайси гуноҳимни!

Конюховнинг менга биринчи саволи:

— Жиноятич Юсупов, қани икror қилиб айт-чи, Совет давлатига қарши кимлар билан тил бириктириб, қандай ишлар олиб боргансан? Очик, яширмасдан айтсанг жиноятинг енгиллашади. Оиласан билан кўришишга рухсат берамиш. Передача олишингга рухсат этамиш, судинг ҳам тезлашади.

— Гуноҳим бўлса, айтабер. Айбим бўлса, отсаларинг ҳам розиман!

— Биз сени отмаймиз. Суд хукм қилади! Бизнинг вазифамиз сенинг жиноятингни фош қилиш!

— Қайси жиноятимни ахир!

— Дўйстларинг бўлганми?

— Албатта бўлган.

— Кимлар?

Менинг дўйстларим кимлиги буларга нега керак бўлиб қолди. Қайси бирини айтасан?

Бу фикрим ҳали бир жойда қарор топмасдан «Хива» киносиға ўрнатилган радио карнайидан келаётган музика овози тиниб, қулоғимга узуқ-юлуқ «Фоявий душманларимиз космополитлар...» яна шунга ўхшаш, қамалганлар ҳақида, ҳатто Мирзакалон, Ҳамид Сулаймонларнинг номлари айтилгани элас-элас эшитилиб қолди. Эшиттанимга минг пушаймон едим. Кўнглим хуфтон бўлиб, умидларим яксон қилинди. Демак, Ақмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирийлар қамалган кезларда омма орасида уларга қарши нафрат уйғотувчи қандай муҳит уюштирилган бўлса, радиодаги ҳозирги бу эшиттириш руҳи ҳам ўшанинг давомидек эди. Бу эшиттиришдан кейин мени қамашларидан мақсад нақадар жиiddий эканини ўйламасдан иложим йўқ эди. Наҳотки, мени ҳам ўшалардек ҳалқ душмани қилиб умримни қамоқда чиритсалар! Наҳотки, ўшалар қатори отиб ўлдирсалар! Наҳотки, радиодан бу гапларни эшитган ҳалқ, менинг дўйстларим, қариндош-уругларим шунга ишониб «ҳалқ душманлигига нафрат», дейишга тиллари борса! Хўш, душман-

лиги нимадан иборат, айтинглар дейдиган бирор мард топилмасмикан!

Абдулла Қодирий ёки Усмон Носир қамалганида уларнинг гуноҳи нима деганмилик ахир ўзимиз? Йўқ, бундай мард топилишига ишонмайман! Ҳимоя қилиш у ёқда турсин, ҳатто у нима гуноҳ қилган, мен билмайман, деб айтишга ҳам журъат этмасалар керак.

Онам ҳаёт бўлганда онам, отам ҳаёт бўлганда отамина менга ачиниб, дод-фарёд қилишларигина мумкин бўларди. Бу замон шундай замонки... Хўш, қандай замон? Қани гапир, десалар, қайси мард: «Одамлардан бир-бирига ишонч, оқибат кўтарилган, ҳар ким фақат ўзини ўйлаб қолган замон», деб айта оларди!

Хўш, мен учун қайфурадиган ким қолди! Ким? Қайси меҳрибоним? Икки бева опам, хотиним, бола-чақамдан бошқа яқинларимдан ким бор? Ох, шўрлик хотиним! Олдидағи икки ёш бола, яна қорнидаги билан 25 баҳорни эндиғина кўрган жувоннинг ҳоли не кечди! Ундан бошқа кимдан умид қиласй!

Ниҳоятда даҳшатли, кўнгилни ғаш қилувчи хаёлларимни терговчи Сухановнинг эшиқдан кириб келиши бўлиб юборди. Бунинг пайдо бўлиши эса яна ҳам кўнгилсиз, яна ҳам қайгулироқ эди. Назаримда, у айтганларимга сени ўзим кўндиrolmasam капитан Конюхов бор, у ҳам ожизлик қилса, полковник Козеров, шунда ҳам айбларингни тан олмасанг, ҳали қараб тур, генераллар, бутун бир орган бор, бу чангальдан қаёққа қочиб қутулласан? Сендек душманларни илҳомлантирган Марказқўмнинг собиқ биринчи котиби Акмал Икромов нима бўлди! Буюк ёзувчиман деган Абдулла Қодирийнинг қўлидан нима келди! Ўшаларни ҳам тавбасига таянтира олган бизларни ким деб ўйлайсан! Уларнинг олдида сен ким бўлсан, душманлигинги бўйнингга олабер, — дегандек туюлди.

Усмон Носир шеърларини ўқиганим, уни мақтаганим учун мени ҳам уларнинг таъсиридаги шоир деб миллатчиликда айблаб, битта модда билан айблаб бўлишди. Энди Совет ҳукуматига қарши тарғиботда, совет ҳаётидан норозилиқдаги «жиноятларимни» фош қилишга ўтишди.

Қаерда қандай гаплар гапирганман, кимлар бор эди, Совет ҳаётидан куловчига қандай латифалар айтганман, шуларни суриштиришга ўтилди. Бундан кузат

тилган мақсад, Советларга қарши яширин ташкилот тузмоқчи бўлгансизлар, деган айбни бўйнимга қўйиш эди.

Советларга қарши ташкилот тузища айбландингми, тамом, бу тузоқдан қутулишинг қийин. Чунки сендан бирор айб тополмаганда ҳам ташкилот аъзолари-нинг бирортасига танишлигинг, алоқанг бор бўлса бўлди, ташкилот аъзоси сифатида жиноятчи қилиш учун етарли.

Совет ҳукуматининг сиёсатига қарши тарғиботда ва ташкилот тузища айблаш учун мен айтмаган шундай нарсаларни ўйлаб топишибдики, ё тавба, на уларда мантиқ бор, на ақлга тўғри келади. Бугун бир давлат ташкилоти ҳақиқат ва ақл олдида андиша қилмасдан шу аҳволга тушганидан кулгинг қелса, йўқ нарсаларга сени ишонтиromoқчи бўлганиларидан қаҳрланмасдан ҳам иложинг қолмасди.

Мени айблаш учун энди шундай бир гуноҳ, топишибдики, бундай қараганда ниҳоятда кулгилидек кўринса ҳам, аммо бунинг тагида битта одамнинг умрини қамоқда чиритиш учун етарли жиноят ётарди.

Сталин худо даражасига кўтарилган бир замон, унга тил теккизищдан кўра катта гуноҳ топиб бўлмасди. Унга тил теккизган одамни ўзинигина эмас, шу баҳона авлод-аждоди сочидан тирногигача қиличдан ўтказиларди.

Мана бугун мени улуғ доҳий Сталиннинг сўзини масхаралаб, киноя билан айтгансан, деб айб қўйишмоқчи бўлишиди. Гўё мен тенгдош ёзувчи дўстларимдан бирининг тўйида Сталиннинг урушдан кейин айтган «Турмуш яхшиланиб қолди, ҳаёт қувноқ бўлиб қолди», деган сўзини масхаралаб киноя билан айтган эмишман. Бу тұхматдан иборат эмиш. Нимаси тұхмат! Киноями ёки тўғри қўнгилда айтганманми, буни қаёқдан билдинг! Киноя қилиб айтган бўлсам ҳам тўғри айтганман. Чунки тўй бўлишига қарамасдан дастурхонда ейдиган нарса йўқ эди. Ахир, уруш вақтида, битта кўйлагимиз иккита бўлиши у ёқда турсин, ҳатто бутун кўйлакнинг ўзи бўлмаган. Ахир мен ўзим бирор узоқроқ жойга тўй-томушага бориб, ётиб қолгудек бўлсам, чироқни ўчирмасларидан ечинолмасдим. Чунки гарчанд кўйлагимнинг ёқаси, галстутим бўлса ҳам кўйлакнинг орқаси йўқ эди...

Уруш вақтида завод борми, фабрика борми, ҳам-маси жангта керакли нарса ишлашга қаратилган эди. Бир кийимлик чит — анқонинг уруғи. Топилганда ҳам унча-мунча одам киёлмасди. Оддий қалиш деган нарса нима, у ҳам йўқ бўлиб кетган-да. Ҳунармандлар уйларида бўз тўқий бошлилди. Бозорларда резинкадан кўлда қўйилган, тиши йўқ, зил-замбил қўйма калишлар сотиларди. Емак-ичмак, тирикчиликка зарур нарсаларни топиб бир амаллаб кун кечириш халқнинг ўзига ташлаб қўйилган. Урушга бормай қолган оиласлар ўзи емаса ҳам, ичмаса ҳам жангта кетган ака-укасими, эрими, фарзандими, ўлмай омон қайтишининг дардида очликка ҳам, яланғочликка ҳам чидарди.

Ахир, бир ойда бир одамга тўрт юз грамм ёғ бериларди. Кунига қанчадан тўғри келади? Бир ойга бир кило-ю икки юз граммдан дон бериларди. Ўйлаб кўрса, бу нарсалар росмана ейман деган одамга бир ҳафтага ҳам етар-етмас масаллиқ-ку. Орзу-ҳавас, тўй-томуша қаёқда! Фақат уруш йилларида масаллиқ-ку. Орзу-ҳавас, тўй-томуша қаёқда! Фақат уруш йилларида масаллиқ-ку. Орзу-ҳавас, тўй-томуша қаёқда!

Шуни фаровон ҳаёт деб бўладими? Менинг айбим ҳақиқатни айтганимми? Шунинг учун қамаш керакми?

Уруш тугаши билан худди осмондан дарҳол ноз-неъмат ёғилгандек, ҳаммаёқ обод, ҳаммаёқ фаровон десак, ким ишонарди!.. Мантиққа сифадими?

Уруш тамом бўлди. Кимдир отасидан, кимдир фарзандидан айрилди, кимлардир бедарак кетди. Хона-донларда, қариндош-уруглариникида дод-фарёдлар кўтарилиди, кишиларнинг қалбларидан айрилиқ аламлари, кўз ёшлари ҳали аrimай туриб, уларнинг дардларига дардкаш бўлиш ўрнига ҳаёт қувноқ бўлиб қолди десак, инсонийлик бўладими?

Сталиннинг урушдан кейин «Ҳаёт фаровон бўлиб қолди», деган гапи эсимда. Айтганман. Инкор қилмайман. Мени таажжубга соладиган нарса шуки, бу гапимни қайси дўстим етказган, бундан қатъи назар, аммо бу гапни мен тўғри кўнгил билан айтганманми ёки киноя қилибми, нима билан исбот қилади ёки ўша вақтда башарам қандай ҳолатда бўлганини суратга олиб, товушимни магнитафонга ёзиб олган эканми?

Йўқ, терговчини қизиқтирган нарса буни исботлаш эмас, уни қайси маънода айтганлигим ҳам эмас, улар учун энг муҳими — шуни айттанимни тасдиқатиб олиши. Бундан чиқарадиган хулоса эса уларнинг ўз қўлларида эди. Яъни «халқлар доҳийсини» масхаралаш, унинг сўзига ишончсизлик, деган айбни қўйиш эди.

Терговчи менинг бу гапларимдан қўйидаги хулоса чиқариб ёзган эди:

«Сталиннинг гапларини айтишдан мақсадим фақатгина Совет давридаги ҳаётдан норозилик, уни қора-лашгина эмас, одамлар орасида халқлар доҳийсининг сўзига ишончсизлик туғдиришни ҳам кўзда туттан эдим... Мен ўзим шоир бўлатуриб Совет даврида битта кўйлакка ёлчимадим, мана шунинг ўзи ҳам доҳийнинг сўзини масхаралаб айтганимнинг исботи бўлади...» ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Буни ўқиб, бундай айбномани эшитиб, инсоф билан айтганда, нима дейиш мумкин! Менинг айтганларимдан шу хулоса чиқадими!

Ўша даврда «халқлар доҳийсининг» сўзини масхаралаган одамга қандай жазо бериш мумкин эди? Бунинг учун отиш ҳам кам эди.

Айримлар, шунга ҳам одамларни қамашганми, ишониб бўлмайди-ку, дейишлари мумкин. Шошилманг, бу ҳам ҳолва, ҳали шундайлари борки...

Менга қўйилган гуноҳлардан яна бигтаси елпифич ҳақида айтилган латифа эди. Буни эшитиб, ё тавба, деб ишонмай, ҳазил бўлса керак, деб қотиб-қотиб кулишингиз ҳам мумкин.

«Эчкига жон қайфу, қассобга мой» дегандек, буни эшитганлар ичаги узилгунча кулади-ю, аммо буни айтган мен учун-чи, мотам, фожиа. Бу шундай бўлган эди:

Кунлардан бир кун йўлим тушиб, менга таниш колхоз раисларидан бириникига кириб ўтмоқчи бўлдим. Одат бўйича бирор жойга борганда, қуруқ бориб бўлмайди. Нима олдим? Мева-чева олай десам, қишлоқ жой, унинг устига колхоз раиси, ҳамма нарса ўзида бор. Ўйлаб-ўйлаб, раис анчагина семиз одам бўлгани учун иссиқ кунда елпиниб ўтирас деган хаёл билан дўконга кириб иккита елпифич олдим.

Гарчанд бу арзимаган совға бўлса ҳам раис оғайним хурсанд бўлди. Аммо уни очиб елпинмоқчи бўлган

экан, иккаласи ҳам сочилиб кетиб, уй ичи, бола-чақаларининг олдида бир оз кулги бўпти. Гўё буни маломат қилиш учун атайлаб қилгандек, раис мендан ранжиб гапириб қолди. Аммо мен буни атайлаб ёки ҳазил учун қилмаган эдим.

Шунинг учун эртасига елпифич соттан дўкондорга учрашиб, воқеани айтдим. Гапимни эшигтан дўкондор:

— Ака, елпифич сочилиб кетган бўлса, бизда айб йўқ, елпифични тута билиш керак, қани, қандай қилдингиз, кўрсатинг-чи, — деб сўраб қолди. Мен елпифични очиб, ўзимни қандай қилиб елпиганимни айтдим.

У эса:

— Муллака, елпифични тутишни билмапсиз, елпифични бундай тутмайди. Сизга ўхшаб елпифични очиб елписа, албатта, сочилиб кетади, бу аҳволда сизга бир кунда ўнта елпифич ҳам камлик қиласди. Елпифич сочилиб кетмасин десангиз, елпифични очиб мана бундай қилиб қўлингизда тутиб уни қимиrlатмасдан каллангизни ўзини икки ёққа қимиrlатсангиз елпифич сочилиб кетмасди... Ҳа, акажон, елпифични тута билиш керак, — деди жиiddий.

Аввалига гапига жиiddий қулоқ солиб, кейинчалик бу андижонликларнинг меҳмонларга қилган ҳазили эканини англагач, роса кулишдик. Чой қуийб, ҳол-аҳвол сўрашдик.

Елпифич ҳақидаги бўлган бор гап шу, хўш, бунда Совет ҳукумати, унинг сиёсатига қарши душманлик дегулиқ нима бор? Буни эшигтан терговчи ўзи ҳам аввалига кулади. Аммо чиқарган холосаси-чи? Курақда турмасди. Ақлга сиғмас даражада даҳшатли эди: у шундай деб ёзганди:

«Мен бу латифани тўқиб чиқаришимдан мақсад Совет давлати сифатсиз мол чиқариб, ҳалқни алдаш билан шугулланади, бу билан мен совет савдо системасига тухмат қилмоқчи бўлганман». Бунга нима дейсиз! Совет савдо системасига тухмат этиш!

Аввало ҳеч маҳалда, ҳеч ким елпифични бундай қилиб ишлатмайди. Шундай бўлгач, йўқ нарсанинг нимаси Советларга қарши бўлади! Бунинг нимаси тухмат! Хўш, бизда сифатсиз мол чиқарилмаганми? Сифатсиз мол чиқарилмасин, деб танқид қилинса, си-

фат учун курашилса ёмонми? Шу тухмат бўладими? Сифатсиз мол чиқарилаётганини терговчиларнинг ўзи билмайдими? Қайси виждан билан мени айблашмоқчи! Бу латифани Советларга қарши қасдан айтганимни исботлаш учун:

*Халқ дардини жойладим дилга,
Ўлдир, ўлимдан ҳам қайтмайман, —*

шеъримни мисолга келтириб, агарда Совет ҳукуматининг сиёсатидан рози бўлганингда, сен бу шеърни ёзмаган бўлардинг, норози бўлганинг учун шундай тухматдан иборат латифаларни советларга қарши ҳамфикр дўстларинг Шуҳрат, Мирзакалон, Ҳамид Сулаймон, Алимуҳамедов Абдураҳмонлар билан алоҳида йиғинларда айтиб юргансан, деган қўшимчани ёза бошлиди.

Мен бу одамларга елпигич ҳақида айтмаганманку?.. Нега уларга айтган деб ёзди? Бунинг тагида кузатилган даҳшатли мақсад ётарди. Яъни бу билан менга бизлар ҳамиша йиғилишиб Советларга қарши душманлиқдан иборат иғволар билан шуғулланувчи яширин ташкилот аъзоларимиз, деган айбномани қўймоқчи эди.

Энди яна қандай жиноялар ўйлаб топишаркин?

Ўз-ўзимча ўйлаб, ўйимнинг охирига етолмайман. Нима қилиш керак!?

Шуни ўйларканман онам раҳматликнинг: «Эй, болам, аччиқ ҳақиқатнинг ороми бўлади», деган гапи хаёлимдан ўтаберди. Бу гапни онам кўп гапиради, ёшлигимдан қулоғимга қуярди. Бу гапни эсладим-у, руҳимда бир енгиллик, қандайдир ғурур пайдо бўлди.

Агар янгишмасам, 32—33-йиллар юртда очарчилик эди. У вақтда нонни заборний чиптаси билан олардик. Талон бўлишига қарамай, баъзан бир-икки кунлар дўконга нон келмасдан тегишли нонни ҳам ўз вақтида ололмасдик. Келгани ҳам ҳаммага етмасди. Ҳадрадаги Тоштрам дўкони ишчиларга қарашли бўлгани учун бу ерга нон бошқа дўконларга қараганда вақтида келарди. Шунга қарамасдан нон олиш осон бўлмасди: ҳамиша ур-тўполон, бақириқ-чақириқ. Мен ёш бола бўлганим учун баъзилар раҳм қилиб олдинга қўйиб юборарди. Кўпинча ярим кечадан навбат олишга тўғри

келарди. Оладиган нонимиз шунақсанги қоп-қора, жириш бўлардики, дўйончи пичоқни сув солинган чеълакка тиқиб олмасдан буханкани кеса олмасди. Одамлар шу жиришга ҳам зор эди. Кўлимдаги нонни Хадрадаги очлар юлиб кетмасликлари учун эҳтиётлаб халтага солиб олиб келардим.

Ўша йиллари Хадрадаги Тоштрам деворларининг тагида оёқ-қўллари очлиқдан шишиб, юзлари қоқ суюк, эски увадаларга ўралган, битлаб кетган эркак, ёш болали аёллар қаҳратон қиши совуғида тизилишиб, тиланчилик қилиб ўтиришарди.

Эрталаб нонга чиққан пайтларимда кеча кечкурун тиланчиларнинг айримлари очлик ва совуқдан қотиб ўлган бўлиб, жасадларини худди саржин ортгандек араваларга ташлаб олиб кетардилар. У маҳалда шаҳар айланиб, ўлик йигадиган махсус аравалар бўларди.

Шундай ҳаётдан одамлар мамнун бўлиши мумкинми? Албатта, йўқ! Уларни душман санаш адолатдан бўладими?

«Киши ўзига бир оз машаққатни олмаса, бошқанинг кўнглини ололмайди». Онамнинг шу гаплари эсиминг тушарди-да, ўз нафсимдан қийиб оч болали хотинларга бир бурда бўлса ҳам нон ташлаб ўтардим. Руҳимда қандайдир ғамгин енгиллик сезардим.

Очарчилик ниҳоятда авжга чиққан баҳор кунларидан бири, ҳамма бир амаллаб тут пишифига етиб олсак ўлмай қолардик, деган умид билан яшаётган бир пайт. Шу паллада уйимиздаги бир туп эртанги гилос пишиб қолди. Бир ён очарчилик, бир томондан маҳалла комиссияси Маманбейнинг ҳовли солиги, қоровул пулини қистаб келиши сабаби зарурати билан 5—10 кило чамаси гилос териб соттани бозорга олиб бордим. Со-тиб бўлгач, тогорамни дастурхонга ўраб кетмоқчи эдим тогорамнинг ёнидан эллик сўмлик пул чиқди.

Ёшлигимда ҳалол бўл, ўз нафсини қиймаса, бошқани хурсанд қилиб бўлмайди, деган онамнинг насиҳати қулоғимга қўйилгани ва ўргатилган одатга амал қилиб, ёнимдагилардан пул йўқотмадингларми, деб сўрадим. Йўқ жавобини олганимдан сўнг, қаторимдаги гилос сатаётган мўйсафиц дехқонга кимдир эллик сўмини қолдирганини, ўқиши вақтим яқинлашиб қолиб, кутиш имкони бўлмагани учун сизга ташлаб кетсам, мабодо эгаси излаб келгудек бўлса берарсиз, деган

ильтимос билан мурожаат қилдим. Мўйсафида дехқон эса мабодо пулнинг эгаси чиқмаса, бирор бечорага хайр қилиш шарти билан олиб, менга эса умрингдан барака топ, тарбия берганингга раҳмат, деб дуо қилганини эслаб ҳали-ҳали фахрланаман. Атрофдагиларнинг менга меҳр билан қараганларини эслаб, ҳалоллигим билан мақтандан вақтларим ҳам бўлган.

Терговчининг саволларига жавоб қилишни ўйларканман, ўша воқеалар хаёлимдан ўтиб, қанчалик машиқатли бўлмасин фақат бор гапни, ҳақиқатни, онам айтгандек «аччиқ ҳақиқат лаззати»ни татиб кўришга журъат уйғонарди.

Яна бир воқеа:

17—18 ёшлик йигитлик вақтим; ўзим қатори бир ўспирин юриб кетаётган бир трамвайнинг олдинги вагонида ўтирган бир аёлнинг рўмолини юлиб олиб кейинги вагонга чиқиб олди. Буни кўрдим-у чидолмадим. Муолишида секинлашган трамвайнинг кетидан чопиб чиқиб, рўмол ўғриси — йигитнинг чўнтагидан рўмолни олиб, келаси бекатда ўзини трамвайдан судраб туширдим. Милицияга олиб бориб топширдим. Бундан менга нима манфаат? Рўмолини олдирган ўзбек аёлмиди? Ёки ўғирлаган рус ё яхудиймиди? Ўша замонда мен буларнинг миллатини ажратармидим? Йўқ! Рўмол олдирган аёл ўзбек, ўғирлаган бошқа миллат бўлгани учун жон куйдирганмидим? Миллатчилик ҳисси билан қилганмидим?

Бундан менга битта манфаат: рўмолни ўғирлатиб чирқираб қолган аёлнинг қувончини кўриш, ҳалоллик ва ҳақиқат учун курашиб, онам айтган аччиқ ҳақиқатнинг лаззатини тотиш эди.

Нега энди ўзимга ўзим хиёнат қилиб терговчининг тухматларини ҳақиқат деб, ўзимни-ўзим гуноҳкор қилишим керак! Нега умр бўйи ўз қилмишим учун виждан азоби билан яшашим керак! Нега аччиқ ҳақиқатнинг лаззатидан ўзимни бир умр маҳрум қилишим керак!

Бирорларнинг ҳақига хиёнат қилмаган нега энди ўзимга, ўз виждонимга хиёнат қилишим керак. Одатда тухматчини ҳақгўй бўлишга, хоинни садоқатта ўргатишга даъват этиш учун жазоланаарди. Булар-чи, ҳалол одамларни нопокликка, росттўйларни тухмат ва ёлғонга ўргатиш учун қамашганми?

Худди менинг дардларимни ифода қилғандек хаё-
лимдан беихтиёр Илёс отанинг ноласи ўтабошлади:

*Худоё, оҳ-вовайло,
Ўзимдан бўлмадим огоҳ!
Каромат қилмасанг, оллоҳ,
Оро йўлларда қолғонман.*

Бу тухмат, бу адолатсизлик занжиридан ким қут-
каради! Ким додингта етади?

Сталинми? Йўқ! Кечагина унинг ёнида бўлган мар-
шаллар Тухачевский, Блюхер, ўнлаб инқилоб саркар-
далари, қадрдон ёзувчи, олимлар бедарак бўлиб кет-
ганда, ахир Сталин, улар қаерга фойиб бўлдилар, деб
сўрадими? Наҳотки, Сталин бундан бехабар бўлса!..
Хаёлимга шундай ўйлар келарди-да, ўзимдан ўзим
чўчиб кетардим. Чунки бу гапларни айтиб бўлармиди!
Айтиш қаёқда!

*Йигит чорум эди, шайдоий чорум,
Ёв ҳужум бошлиди азиз Ватанга.
Кўзим қийиб ташлаб севган ёримни,
Ватан меҳри ҳаққи жўнадим жангта.*

*Онам дую қилиб қолдим ортимда:
«Ўзинг асра дега бевакёт ўлимдан!»
Она ва ёр меҳри жўшиги қалбимда,
Оташларга кирдим.
Ўлим ўйлимдан
Минг бор тўсиб чиқди. Билмадим қўрқув.
Висол завқи билан курашдим гадил.
Эътиқод ўлимни енга олди-ю,
Голиб бўлиб қайтдим қирқ бешинчи йил.*

*Онамнинг шодлигин йўқ, эди чеки,
Ўлсам ҳам ўйқ, дерди энди армоним.
Бу қувончи узоқ бормаги лекин,
Даҳшат, қўрқув билан ҳовучлаб жонин.*

*Кўзёш тўкиб яна қолди ортимда:
«Куруқ тухматингдан асра деб худо».«
Мени қамадилар не учун, шунда
Онам ҳам кўплардек билмасди аммо!*

*У ҳам билмас эди. Мен ҳам билмасдим,
Тинчликда ўртади яна дод, фироқ,*

Ёв қўлига тирик асир тушмасдим,
Ўз юртимда асир қилингид бироқ,

Менинг кимлигимни, қалбимни билган
Дўсту қўшиларим ҳайрон ҳаммаси.
Ҳаммаси ичдан жим... Тили кесилган,
Гёй гунг одамдек чиқмасди саси.

Балки гуноҳкорман, балки нурдек пок!
Ким ҳам журъат этар билишга сирин!
Кимга арз айласин, ким бўлар паноҳ?
Ёки Сталинга очсинми дилин!

Йўқ, ундан ҳайиқиб боқарди мутлақ!
Қўрқанига қалбин очармиши халқ!

Ўша даврларда Сталинни худо даражасида қанчалик кўтариб мақтамайлик, бошқаларни билмадим-ку, унинг қаҳри қаттиқлигини қалбимдан ҳис қиласдим. Қаҳри қаттиқлик инсон учун яхши фазилатми? Балки шу сабабми, тенгдошларим, ўша давр шоирлари Сталин ҳақида ўнлаб шеърлар ёзган бўлишларига қарамай, менинг эса Сталинга бағишланган биронта ҳам маҳсус шеърим йўқ эди. Терговчи ҳали мени шу жиҳатдан ҳам гуноҳкор қиласа деган хавф ҳам йўқ эмас эди.

Қадимда бойлар, хонлар, хоқонлар одамларга жабрзулм қилган, халқ хўрланган, дердик. Тўғри! Аммо у нимадан иборат эди? Бойлар меҳнаткашларнинг ҳақига хиёнат қиласди, деҳқонларга сув бермасди, ерларини тортиб оларди! Яна? Камбағалларнинг қизларини ўзларига хотин қилиб олганлар. (Хотин бўлгандан кейин у чўри эмас, албатта келгуси меросхўр бўларди.) Яна қандай жабр-зулм, хўрлашлар бўлган?.. Қама-қамалар-чи?

Қадимда қамоқхона Тошкентнинг қаерида бўлганини ҳеч ким аниқ айтиб беролмайди. Чунки ўғрининг ўзи бўлмасди. Тўғри, бўларди, бўлганда ҳам битта-яримта от ўғриси бўларди. Бир йил, икки йилда битта-яримта ўғирлик бўладими, бўлмайдими, бунинг учун маҳсус қамоқхона, маҳсус миршабхона йўқ эди. Шунинг учун битта жазо — халқ ичида оломон қилиш бўлган.

Зинданлар-чи? Зинданлар бўлган. Зинданлар подшолар яшаган пойтахтларда бўлган. Унга қанча одам сиғарди! Икки-уч йил мобайнида бир неча одам зин-

дон қилинган деган гапнинг ўзи ҳам эшитган қулоққа у маҳалларда даҳшатли туюларди. Энди-чи? Нима десам?.. Ҳозирги вақтда қамоқ деган сўз одамларга курорт, санаторий дегандек оддий гап бўлиб қолган. Чунки қадимда бирор хонлик, бирор ҳокимликда битта зиндан, бирор қамоқхона бўлса, энди, ҳар бир депаранинг ўзида юзлаб, минглаб одамлар сиғадиган қамоқхоналар қилинган. Ҳатто ҳозир айрим ташкилотларнинг шахсий қамоқхоналари ҳам бор. Масалан, мелисанинг ўз қамоқхонаси бор. Давлат хавфсизлик қўмитасининг ўзиники алоҳида! Қадимда гоҳида от ўғриси учраса ёки битта-яrimta пичоқлашган бўлса, энди қамоқнинг ҳам, жиноятнинг ҳам, жабр-зулм, инсон хўрликларининг ҳам минг бир хили пайдо бўлган.

Мен эрталаб терговдан қайтиб камерага кирсам, оёқ қўядиган жой қолмаган, тўрт кишилик камерага йигирмадан ортиқ маҳбус киритилган эди.

Каравотларнинг тагига оёқларини узатиб етти-саккиз одам ёнбошлаб ётарди, чалқанча аёдарилиб бўлмасди. Бўш жой йўқ. Айримлар бурчак-бурчакда чўнқайиб мудрарди. Мен камерага кирганимда параш (мис тувак) қўядиган жой ҳам қолмаган эди.

Бир кечада булар қаердан келиб қолган?

Булар жумҳуриятнинг турли вилоятларидан ушлаб келинган немис, чеченлар, ватан уруши қатнашчилари, қари-қартанг диндор ўзбек, яхудий домлалари эди. Буларнинг айримлари Тошкент қамоқхонасида ётганлар билан юзма-юз қилишга олиб келинган бўлса, айримлари қамоқда ётганлар билан жиноий алоқаси бўлгани учун бирга суд қилиш учун келтирилган. Булар орасида ўн йил-ўн беш йил қамоқ муддатини тутатиб, қайта қамалганлар ҳам бор эди. Тер ҳиди, маҳорка, кексароқ одамларнинг кечки ҳожатга чиқариш вақтигача ҳам чидамай тувакка бўшашларидан пайдо бўлган сассиқ ҳаводан нафас олиб бўлмасди. Нима чора! Ҳатто темир панжара қилинган туйнук орқасидаги ойна ҳам йил бўйи очилмасди.

Бир йил, икки йилдан бери суд қилинишини кутиб, қамоқхонанинг берадиган бир чўмич сўк оши ёки балиқ шўрvasи билан кун кечирган шўрликлар отадими, осадими, тезроқ суд қилиб берадиганини бериб, бу азобдан қутулсак, деб интизор кутиб ётардилар.

Орадан қанча вақт ўтди — ёдимда йўқ. Камерадаги одамлар аста-секин кетиб сийраклаша бошлади. Камерада уч киши қолдик. Бири колхозда механизатор бўлиб ишлаган ёш йигит, иккинчиси Насриддин Хўжаев эди.

Ахир бу одам ўзини Совет ҳокимиятини тиклаганлардан бири мен деб ҳисоблайди. Мана энди шундай бир одам қўлида бир парча увадани қумга булғаб, камеранинг бир бурчагига қўйилган мис тувакнинг ҳожатта чиқилган пайтда томган доғларидан тозалаб ўтирибди. Мен унга бу ишни сиз қўлманг, дейишинга қарамасдан у: «Кемага тушганинг жони бир, буни қилиш қамоқ қоидаси эканми, ҳаммамиз баробармиз», деб илтимосимга кўнмасди. Бу одам совет қонунини, буйруқни муқаддас билган, ҳар қандай буйруқни бўйин товламай бажаришга ўрганган кишилар тоифасидан эди. Гражданлар уруши, босмачиларга қарши курашда ҳам қўлига қурол олиб чиққанлар ҳам шунаقا одамлар эмасми! Пахта мустақиллиги учун курашда, ҳатто кишиларнинг кўрпа-ёстиғидаги пахталарни уйидан олиб чиқиб давлатга топширишда жонбозлик кўрсатганларчи? Шулар! Мулкдор, диндор, ҳатто илмли одамларни шўргога ҳақсиз қилиб қулоқ қилиш даврида биринчи бўлиб маҳаллалардаги йиғинларда сўзга чиққан, қўл кўтарганлар ҳам шулар эмасми? Шулар-ку! Энди нимани ўйлаётган экан. Хаёлида нималар бор! Наҳотки, энди душман бўлиб чиқса?! Ўзи жон чекиб қурган иморатни ақли расо бирор инсон ҳеч маҳал ўз қўли билан ўзи ёқадими? Унинг қулашини, барбод бўлишини истайдими? Шундай бўлса, нега бу одам қамоқда?!

Мен-ку ёшман. Партиясизман, Совет давлатига бунчалик хизматим ҳали сингунча йўқдир. Аммо умр бўйи жонини шу йўлга тикиб, қошдан қовоқ қайтармай, ҳамма буйруқни бажариб келган, сочига оқ тушган бу кекса коммунистнинг гуноҳи наҳотки қамалиш даражасида оғир бўлса!..

Тувакка пардоз бериш бу — бир нафаслик хўрлик. Аммо қамоқнинг сенга бир кун ҳам тинчлик бермайдиган азоблари ҳам бўлади. Бу қандала-ю канага таланиш. Айниқса қандала деган қон сўрувчи ҳашарот шундай жони қаттиқ бир офатки, маҳбусларга на кундузи, на кечаси тинчлик беради. Одатда, камераларда чироқ кеча-кундуз, йил бўйи ёқиқ туради. Қоронғида

маҳбуслар қочишига бирор тайёргарлик кўрмасин ёки ўзини-ўзи бир нарса қилиб қўймасин учун атайлаб ёқиб қўйилган. Одатда, кечаси пайдо бўладиган қандалалар ёруққа ўрганиб қолгани учун кечаси ҳам, кундуз кунлари ҳам деворлардан, шифтлардан сен ўтирган жойга сакрайди. Бу балодан ҳар ойда бир икки кунгина қутулиш имкони бўларди. Бунинг учун назоратчилар чойгумларда келтириб берган қайноқ сувни каравотларимиз устидан қуярдик. Қандалалар ҳовучховчун семон полга тўкиларди.

Ўрдак лақабли назоратчи хотин дам-бадам темир эшикнинг дарчасидан мўралаб:

— Парашда доғ қолмасин. Тезроқ қимиirlаларинг, сувни кўп сарфлама! — деб бир неча бор буйруқ бериб туради. Хотин бўлса ҳам ниҳоятда қаҳри қаттиқ, раҳксиз эди. Аммо унга сен киму, мен ким деяоласанми? Бу ҳуқуқ қаёқда! Улар сенга инсон деб қарашибадими? Мутлақо!

Бир ой, икки ойда камераларга кириб турадиган врач ёки турма бошлиғи ҳам атрофга назар солиб, камеранинг қишида музлаб қолгани ёки ёзнинг иссиғида сасиб, бижгиб кеттанига эмас, асосий эътиборни бурчакда турган мис тувакнинг доғи борми, йўқдигига қаратади. Бундан мақсад сенга ғамхўрлик эмас, аксинча, сенлардан кўра мана шу тувак биз учун эътиборли, сенлар шуни тозалашга лойиқсизлар, демоқчи бўларди. Тувакда бирор доғ топса, сени карцерга ташлаб жазолашни ёки уйдан келадиган озми-кўпми насибадан маҳрум қилишни мўлжалларди.

Ўша куни назоратчи тушки овқат вақтида Насриддин Хўжаевга юкларини йиғиштириб чиқишига тайёрланишни буюрди.

Нарсаларини йиғиштиришга ёрдамлашдим.

Шу кунгача ниҳоятда камгар, ҳамма сирини айтабермайдиган Насриддин Хўжаев юкларини тайёрлаб, кетар олдида:

— Кеча менга қўйган айбномалар билан танишиб чиқдим. Ишимни судга оширишган. Гуноҳим бўлмаса ҳам энди суд қилишади. Орамиздан яхши-ёмон гап ўтган бўлса унутинглар! Энди қайта кўриш насиб этадими, йўқми! Хайр!

Менга қараб айтган гапи:

— Сен умидсиз бўлма! — дегани бўлди.

НОМУС ЎЛИМДАН КУЧЛИ

Бутун нима учундир терговчиларнинг менга қилаётган муносабатларини ўйлаб ўтириб, маҳалламиздаги карvonларнинг асов отларни аравага қўшишга ўргатаётган вақтларидағи ур-сурлари кўз олдимдан ўтаберди: аравага қўшилмаган отларни икки шотининг орасига киритиб, қоринбоғини тортиш, айниқса, жиловлаб унинг устига миниш осон бўлмасди. Қўзини боғлаган пайтда ҳам биқинига арава шотисининг текканини сезиши биланоқ қўлдан чиқиб қочиш учун икки орқа оёқлари билан орқа-ўнгига қарамай арава борми, одам борми, пишқириб, тарсиллатиб тепа бошларди. Бу аҳвол бир-икки такрорланганидан ғазабга келган карvon отни жиловидан ушлаб юзи-кўзи аралаш қамчилаб кетарди. От шўрлик бу шафқатсиз қамчин зарбидан сакраб ўзини тўрут ёққа уриб, гир-гир айланиб пишқиради-ю, аммо жиловини узиб ҳеч қаерга қочолмасди. Бутун бўлмаса — эрта, эрта бўлмаса — индин, охири қамчин зарбидан аравага қўшилишга кўникарди.

Қамоқ шароитида менинг ўша отдан нима фарқим бор!

Қамалганингни дастлабки пайтларида гуноҳингнинг йўқлигини ўйлаб, бирор шубҳа билан қамашган бўлса, ҳақиқат қилишар, дунёда адолат бор-ку, деб ўзингни юпатасан. Аммо сенга бирдан-бир суюнчиқ бўлган бу ишонч ҳам аста-секин йўқолиб, ҳатто ўзингнинг бегуноҳдигингни исботлаш учун арз-дод қилишдан фойда чиқмаслигига иқрор бўла бошласанг, ундан нима чора! Битта чора шуки, буларнинг қўлидан қутулиш қийинлигига амин бўла бошлагач, тақдирингга тан бериб, худонинг раҳми келиб ҳукуматда бир ўзгариш бўлар, деган умид билан яшай бошлайсан.

Мана яна баҳор келди. Иккинчи баҳорни қамоқда ўтказмоқдаман. 15 ойдан ошяпти. Йил бўйи еганинг сули бўтқа, чекканинг маҳорка. Баҳор келиб гиолос, қулуниай, тут пишади. Ёз кириши билан чиллаки пишади. Кетма-кет қовун, тарвуз етилади. Сен бу неъматларнинг ҳаммасидан маҳрумсан! Худо яратган бу неъматларни тотиб кўришга ҳам сенинг ҳаққинг йўқ! Карам солинган шўрва ичяпсан-ку, шуни беришганига ҳам шукур қил! Сен ўзингнинг кимлигингни биласан-

ми? Сен душмансан! Эртага сени қандай тақдир кутяпти, ўйлајпсанми? Сен қилган гуноҳларни балки отувга лойиқ топишар. Шундай бўлиши ҳам ҳеч гап эмас. Бундай ўйлар олдида ўзингдан ўзинг чўчиб тушасан.

Терговим тугади. Ишимни судга оширишган. Икки ойдан бери камерада битта ўзим. Атрофингдаги семонли тўрт девор, бўш қолган темир каравотлар. Дардлашиб, кўнгил ёзадиган одамлар ҳам ҳукм қилиниб, тақдир насиб қилган жойлардаги лагерларга кетиб бўлди. Терговчи чақирмайди. Тергов тугагач, хотин бола-чақанг билан кўришишга рухсат этамиз, деб берган ваъдасига ҳам амал қилгани йўқ. Радио эшитмайсан, газета бермайди. Ёлғиз дардкашим — хаёл!

Қамаш мавсуми тугаб, қамаладиганлар қамалиб бўлди шекилли, деб ўйлагандим, йўқ, бугун эрталаб камеранинг эшиги очилиб, қотмадан келган, баланд бўйли, соқол қўйган 70 ёшлар чамасидаги бир мўйса-фид кириб келди. Қўлидаги юкларини ерга қўйиб, мен билан саломлашиб, атрофни кўздан кечирди-да, билмадим, нима маънода, нима учундир, «худога шукур» деб қўйди. Нимага шукур қиласди! Қамоқقا тушганигами? Ёки яккахонада узоқ вақт ётган бўлса, энди мен билан дийдор кўришиб, дардкаш учратганигами? Бошқа нима сабаб бўлиши мумкин? Ахир қайси танжони соғ одам қамоқقا тушганида худога шукур, дейди.

Хаёлимдан балки бу одам отишга ҳукм қилиниб, ўлим камерасида ётган бўлса, ҳукми бекор бўлиб, омон қолганига шукур қилдимикан, деган фикр ҳам ўтди.

Бунинг шукронасининг сабаби кейинчалик маълум бўлди. Мен ўйлаганча бўлиб чиқмади.

Бу одамнинг таги-тахти, туарар жой асли Хоразмдан бўлиб, тошкентлик қариндошлариникига келаётганда қўлга олиниб, шу сабаб бу ердаги қамоқхонага келиб қолган экан. Қамоқقا янги келгани, тергови энди бошлангани учун, гуноҳи нимадан иборат, нега қамалганини ҳам ҳали ўзи аниқ билмасди. Билмасди эмас, нега ушлаб олиб келишганини тасаввур қилолмай, мени бирор билан адаштириб олиб келишган бўлса керак, банданинг бошида бундан ҳам ёмон қунлар бўлади, деб шукур қилаётган экан.

Эй, содда шўрлик! Бирорга адаштириб қамаган бўлсалар ҳам бу ерга олиб келищдими, тамом, бирор

айб топиб муддат беришларини, душман қилишларини бу содда одам хаёлига ҳам келтиролмасди.

Албатта, мен бир йилдан ортиқ қамоқда ётиб, сўроқларига жавоб беравериб, нимадан нима чиқарип айблашларидан хабардор бўлиб қолганим учун, ундан нималар ҳақида сўрашяпти, деган саволимга у:

— Сўраган гаплари курақда турмайди, майнавозчилик. Мени тергов қилаётган йигит, кўчкору хўroz уриштиришга менга ўхшаган ишқибоз шекилли, нуқул қўчкор уриштиришни қачон, қаерда кўрганим, ора-сира ўша пайтда кимлар билан, нималар ҳақида гаплашганимни сўрайди, холос, — деб жавоб берди.

Хе, содда одам! Терговчи ҳам менга ўхшаш қўчкор уриштиришга ишқибоз экан дейди-я! Аммо терговчи нега мунча қўчкор уриштиришни мендан сўраб қолди, нега мунча ковляяпти деган нарсани хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак шўрлик! Хоразмлик бўлганим учун шунчаки қўчкор уриштиришни сўрагандир, деб ўйлаган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Аммо буни нега суриштиргани, тагида нима мақсад кузатилганини кейинчалик билди.

Қамалганининг иккинчи-учинчи ҳафталари бўлса керак, бу бечора мўйсафид терговдан ўзини қайга қўйишини билмай, ғазаб билан камерага кириб келди:

— Дунё тамом бўлди! Дунё адо бўлди! Мени отиб ташласин, энди бу терговчига бир оғиз сўз айтмайман. Ҳеч қанақа гапига жавоб бермайман. Сталинга ёзаман! Сталинга арз қиласман. Мен оқ пошшони тарафдоримишман, Неколай пошшони! Нима, мен уни башарасини кўрибманми ёки икки туғиб бир қолганимми, мақтайман! Оқ хўrozни мақтаган бўлсам, оқ пошшони мақтаган бўламанми? Бу қандай бедодлик!

Бу бечоранинг бутун гуноҳи Хоразмда хўroz уриштириш вақтида кимдир ундан:

— Кимнинг хўрози енгади, қизилими, оқими, сен қайси бирининг тарафдорисан? — деган сўровига:

— Кўринишдан қизилга қараганда оқи зўроқ кўринади, оқи енгади, мен оқ тарафдориман, — деган гапни айтгани бўлибди. Унинг бу гапидан терговчи ўзича хулоса чиқарип: «Ҳақиқатан ҳам Хоразм шоҳи Жунаидхонга менинг хешлигим бўлгани рост, шунинг учун ҳам мен хўroz уриштириш пайтидан фойдаланиб

қизиллардан, яъни Совет ҳукуматидан кўра оқ пошшо яхши эди, бир кунмас бир кун оқ пошшо енгади, демоқчи бўлганман», деб ёзиб, ундан қўл қўйишни талаб қиласкан экан.

Албатта, бу гапларга ҳозирги одамлар ишониши қийин. Аммо юзлаб эмас, минглаб эмас, миллион-миллионлаб одамлар қамалиб, отилиб, Сибирь сургунла-рида йўқ бўлиб кетганлар-чи? Бунга ҳам ишонмай-мизми? Ахир, буларнинг кўпи асосан коммунист, со-вет давлати учун жонини тиккан одамлар эди-ку! Бу-ларнинг душманлигига ишониб бўладими? Йўқ, бўлмай-ди! Хўш, шундай бўлгач, уларни нима деб қамашган? Демак, йўқ айбларни, киши хаёлига келмайдиган юқоридаги каби сабабларни ўйлаб топишган, десак, ишонмай бўладими?

Мен ўзимча ўйлардим, хўп, ишониб бўлмаса, бегу-ноҳ, одамларни қамаш ҳукуматта нега керак бўлиб қол-ган?

Қамалгунимга қадар, мен ўзим ҳам қамалганлар-нинг кўпчилигини ҳақиқатан душман бўлса керак, деб ўйлардим. Аммо қамалганимдан кейин бу фикрим хато эканлигига имоним комил бўла бошлади.

Терговчининг адолатсизлиги, билатуриб оқни қора қилиб кўрсатишидан фифони фалакка чиқаётган ҳам-роҳимга таскин бериш учун унга:

«Куйганингизнинг фойдаси йўқ. Қамалишингизга оқ подшони мақтаганингиз ҳам, хўрор ҳам сабаб эмас, булар фақат бир баҳона, бу қама-қамалардан мақсад битта: маошингиз кам бўлса, маошим кам деб арз қила оласизми? Чет элга боргингиз келса, бораолосизми? Йўқ! Бизда бошқа давлатлардагидек эркинлик, демо-кратия йўқ, деб айтаолосизми? Айттолмайсиз, дардин-гиз ичингизда. Қайси давлатда 1—2-синф болаларини октябрь ойидан то план бажарилгунча ўқишидан маҳ-рум қилиб қор-ёмғирда дилдиратиб, пахта баҳтимиз деб далаларда ишлатади? Бу баҳт эмас, деб айтаола-сизми? Ўзбекнинг минг йиллик тарихи бор, ўзбек жа-ҳонни ҳайратга соладиган санъатнинг юксак намуна-лари Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарларни бунёд қиласкан, буюклиги олдида замонлар таъзим қиласкан На-войй, Улуғбек, Бобурларни яратган ҳалқни саводсиз, қашшоқ гадо деса тўғрими? Йўқ, бу тўғри эмас деб айта оласизми? Айттолмайсиз! Нега? Чет эл радиосини

эшитдим деб биревга очиқ айта оласизми? Бизда дин эркинлиги йўқ деб айтаоласизми? Айтиб кўринг-чи! Айтолмайсиз! Аммо ичингиздан-чи, буларнинг нотўғри эканини сезасизми? Сезасиз! Битта сиз эмас, бошқалар ҳам сезадими? Сезади! Борди-ю, сиз ҳам, у ҳам, хуллас, кўпчилик шу норозилигини айтса, унда нима бўлади? Ошкора норозиликка айланмайдими? У маҳалда нима бўлади! Нима бўларди, норозилик авж олади. Оқибатда халқ қўзғалади. Бундай хавф-хатарнинг олдини олиш учун нима қилиш керак? Бирдан-бир чора, ҳа, халқни чўчитиш! Бунинг учун сиз билан бизни қамаш. У ёқ-бу ёқда қарамай ҳақиқатни айтадиган, тили ўтқирроқ одамлардан қутилиш. Шу билан одамларга ваҳм солиш», — дегим келарди.

Аммо тилим учида турган гапни ёниб турган ҳамроҳимга айтиб бўлармиди? Балки бу мўйсафиидни мендан сир олиш учун ёнимга киритган бўлса-чи? КГБ қамогига бу ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Терговчининг хўроз уриштиришдан ўйлаб топган, киши ақлига сифмайдиган хуносасидан ғазабланган чол бошини қай деворга уришини билмай сўқинар ва терговчини ҳақоратлашдан ўзини тиёлмасди.

Халқимизнинг:

*Кет, десанг Қашқар кетойин,
Йўлда ёлғизлик ёмон.
Ёлғизлиқдан ким ўлибдир,
Ҳаммаган хўрлик ёмон, —.*

деган ҳикматларининг маънисига бошинг деворга тек-канда етар экансан.

Қамоқ бу ёлғизлик, айрилиқнинг ўзигина бўлса, дийдор кўриш умиди билан чидайсан! Аммо бу ердаги хўрликларга-чи? Худонинг ўзи раҳм қилмаса, баңда-сига тўзим бермаса, чидаб бўлмасди.

Бу мўйсафиид маҳбуснинг қалбидағи тухмат алами босилгунча ҳам бўлмай, худди сен қочиб кетаётгандек, қамоқ эшиги бирданига шарақ-шуруқ очилиб, икки назоратчи кириб келди. Биримизга анови бурчақда, иккинчимизни манави ерда турларинг, деб буйруқ бериб, кўрпа-ёстиқ, идиш-товок, тувакларнинг ичи борми, чекадиган маҳоркадан тортиб ейдиган нарсаларингтacha ағдар-тўнтар, тити-пити қилиб шумон (тинтуб) бошлади.

Бундай аҳвол ҳар ҳафта, ҳар ўн-ўн беш кунда маҳбуслар портлатувчи бирор нарса, қурол-яроғ ўйлаб топгани йўқмикан, деган гумон билан тақрорланиб турарди. Бир йилдан ортиқ қамоқда ётган мен учун бу табиий бўлса, ёнимдаги янги келган ҳамроҳим учун кутимаган хол бўлди. Ҳатто тинтувчилар ҳам менга таниш бўлиб қолган. Буларнинг айримлари ҳаммаёқни ағдартўнтар қилмай расмият учун қўл учида у ёқ-бу ёқни кўрган бўлиб чиқиб кетса, айримлари ўзингни ҳам қипяланғоч ечинтириб, бирор ҳавфли нарсани яшириб қўйгандек орқа-ўнгинггача текшириб кўпаратди.

Бу гал бошдан-оёқ, ич кийимигача ечдириб, яланғоч қилиб янги одам бўлгани учунми, текширишни қўшнимдан бошламоқчи бўлди. Аммо у бунга ўрганмагани учун, мен ва бошқаларнинг олдида ҳаё билан устки кийимларини ечди-ю овратини кўрсатишга унамади.

Назоратчи эса қани, тезроқ бўл, деб дўқ-девара қилишини қўймасди. Чол эса нима қидиран, яширган нарсани топмоқчи бўлсанг, уст-бош кийимимни қара, яланғочлаб нима, жинсимни текширмоқчимисан! Ҳез эмасман, бола-чақа кўрган одамман, — деб ғазаб билан бақирав, назоратчи эса гап қайтарма, тез бўл, ечин, дейишини қўймасди.

Албатта, мен унга турадиган жойимиз қамоқ, тўрт атрофимиз девор, борадиган жойимиз терговчининг хонаси-ю, сенларнинг назоратинг остида бир кечакундузда икки марта ҳожатга чиқиши. Ўшанда ҳам туйнукдан кузатиб турасанлар. Кўчага чиқмасак, бирор одам билан алоқада бўлмасак, ҳар ҳафта, ўн кунда бундай тинтувларни қилиб турсаларинг, яна нимани қидиранслар, дегим келди-ю, қамоқ қоидаси бўйича назоратчи билан гаплашиш мумкин эмаслиги, бунинг учун ҳам жазолашларини ўйлаб, ғазабимни ичимта ютишдан бошқа илож топмадим. Бу гапларни мен айтмасам ҳам буларнинг ўзи билмасми? Мақсад — сени хўрлаш! Ўз айттанига сени кўндириш.

Иккинчи назоратчи, кекса одам экан, қўяқол дегандек қараш қилди-ю, аммо оғиз очолмади. Чунки уларнинг ўзи бир-бирига ишонмасди, душманга раҳм қилди, ён босди, таниши бўлганми, деб айблашларидан қўрқарди. Бир-бирига раҳм қилмайдиган, бир-биридан қўрқкан одамларга гапириб нима фойда то-

паман? Буларда инсоф йўқ-ку! Чол эса, дунёда инсоф борлигига ишонарди.

Ҳамон у аравага қўшилмаган отдек қайсар, бу хўрлиқдан ниҳоятда газабнок эди. У шу қадар асабий эдики, назоратчига ташланиб, кутилмаган кўнгилсизлик бўлмаса, деган хавотирда эдим. Улар бўйсунмаганлик учун карцерга ташлашикларини айтганда ҳам қайсарлигидан қайтмади. Эртасига карцерга олиб кетишиди.

Бу одам учун номус ўлимдан кучли эди.

Ўша куни мени ҳам жазодан бенасиб қилишмади. Мени қаҳрабо муштугим бор эди, қўлимдан семон ерга тушиб сигарета тиқадиган жойидан синиб кетган эди. Қамоқда бекорчилиқда эрмак деб ноңдан хамир қилиб муштукнинг оғзига ёпиштириб, атрофига чўп тиқиб, ип билан боғлаб, сигарета тиқиб чекса бўладиган ҳолга келтириб, бармоқларимни маҳорка сарғайтириб саситишидан сақлайдиган қилиб олгандим. Бунга кўзи тушган назоратчи қўлига олиб ўёқ-буёғини назардан кечириб, бурдалаб-бурдалаб ерга ташлади. Буни унга бир зиёни ёки ҳавфли томони бормиди? Йўқ! Мақсад — сени ўз ҳоҳишингта қўймаслик, фақат қамаш, эркликтан маҳрум қилиш эмас, асабларингта тинчлик бермаслик, Совет давлатига душман бўлганинг учун сен қилган ишнинг аксини қилиб, ҳар хил йўллар билан азоблаш, қийнаш, ҳузур-ҳаловатдан маҳрум қилиш.

Бу шафқатсизлик, бу адолатсизлик, бегуноҳ одамларга бунчалик жабр-зулм, инсон зотини бунчалик хўрлашларидан мақсад нима? Ахир маҳбуслар шўрликларга бир кеча-кундузда фақат 15—20 дақиқагина тоза ҳавога чиқиб нафас олиш имкони берилган бўлса. Баъзан ҳафталаб шундан ҳам маҳрум қилинади. Олиб чиқилган вақтда ҳам баъзан нурдан қамашган кўзларинг ёруғликка ўрганиб улгурмасданоқ, тўйибироқ очик ҳаводан нафас олмасингданоқ берилган 20 дақиқа ўтмасдан «бўлди, бўлди, чиқларинг», деб дўй билан камерага ҳайдайди. Бу шафқатсизликка уни нима мажбур қиласи!

Маълум вактларда ҳаммомга туширганларида иссиқ сув берса, совуқ сув бермайди. Совуқ сув келса, иссиқни тўхтатади. Бошингта сурган совунинг ари масдан, назоратчи бостириб кириб кийиниши буюради. Ҳали кийиниб улгурмасингдан эшикни очиб

қўйиб, бу онангни уйимас, қани имир силама, чаласини лагер ҳаммомида ювинасан, деб тепангда ҳақоратлаб туради. Гап қайтариб кўрчи! Кийинишга улгурган улгуряди, улгурмаган кексалар, оёқсизлар, бедармон одамлар қўлтиғига тикиб олади.

Бу ердаги ҳамма нарса ёлғонга асосланганди. Қоидада бўйича вақти-вақти билан гоҳ қамоқ бошлиғи Красноголовов, гоҳ жумҳурият прокурорининг ёрдамчиси арз-додингни эшитмоқчи бўлгандек камераларни айланади. Албатта, улар кириши билан маҳбуслар тайнинланган жойда қўлларини орқага қилиб туришлари шарт. Кимdir иккинчи йили қамоқда ўтириб ҳали ҳам суд қилмаганларидан, кимdir шикоят ёзиш учун қофоз ва қалам бермаганларидан зорланса, бошқа бири назоратчилардан, тергов иши тамом бўлишига қарамай, бола-чақаси билан ҳали ҳам учрашишга рухсат этилмаганидан, кимdir bemorligi, уйидагилар олиб келган нарсаларни бермай қайтариб юборилаёттанидан, қамоққа янги тушган баъзи бирлар ўзларини ноҳақ қамаганликлари, заррача ҳам гуноҳлари йўқлигидан шикоят қилас, гўё буни эшиттан адолатли прокурор эртагаёқ уни чиқариб юборадигандек фарёд солиб кўзёшлари билан дардларини айтарди. Фақат мен индамасдим. Негаки, бир йилдан ортиқ қамоқда ётиб, қамоқ бошлиғи борми, прокурор борми, бир неча матораба камерага кириб, одамларнинг арз-додларини эшитиб, аммо бирортаси ҳам амалга ошмаганининг гувоҳи бўлиб, прокурор, терговчи, назоратчи — ҳаммасининг тили бирлигига, арз қилишингнинг ҳеч қандай фойдаси йўқлигига ишониб қолган эдим.

Прокурор маҳбусларнинг арз-додлари, терговчиларнинг жаллодлиги, назоратчиларнинг хўрлашлари ҳақидаги шикоятларини одатдагидек қўлидаги дафтар-часига ёзib оларди, бу сафар ҳам шундай бўлди. Аммо натижа-чи! Прокурорнинг қўлидан ҳам ҳеч нарса келмаслигига ишониб қолган эдим. Битта умид суддан! Агарда суднинг ҳам булар билан тили бир бўлмаса, аниқроғи КГБдан қўрқмаса!..

Мен, ўзим-чи?

Мен буларни нопоклиқда айблаб, гуноҳкор сана-япман. Аммо бордию мендан сўрашса: сен ўзингни пок виждонли, ҳақиқаттўй деб санасанг, ижодкор, шоир одамсан, қани, айт-чи, ўзинг кўрган шу адолатсизлик,

ноҳақдикларни, ичинг тўла дардларингни қўрқмасдан шеърми, достон қилиб айнан ўзидек ёзаоласанми? КГБдан қўрқмайсанми?

Мана кечагида хотининг саккизта ёғлиқ патир ёпиб, бир оз майиз ва чақилган ёнроқ, икки-уч пачка «Саратов» маҳоркасини киритибди. Албатта, сенга патирни ейишдан ҳам кўра севикли хотинингнинг унга теккан қўллари, болаларинг кўз олдингта келиб, юрак-бағринг эзилгани рост. Ҳар бурдаси томоғингта тиқи-либ, кўз ёшларинг билан заҳар бўлиб ютилмоқда. Бу бевақт айрилиқ алами чидаб бўлмас даражада албатта оғир. Ахир, қамалганингда оиласигта пул босиб кетмаган эдинг-ку! Бу қайси пулга келган? Уч болани боқиши осонми? Ижод қиласман, достон ёзаман деб лиффондан минг сўм пул олиб, ҳали тўлагунингча йўқ эди, раҳм қилмай уни қистаб келсалар ким тўлайди! Сен Совет адабиёти ҳақиқатни, кишиларнинг дард-аламларини куйладиган адабиёт дейилишига ишонсанг, шу айрилиқларни, шу соғинчларни, шу тўқилган кўз ёшларингни шеър қилиб ёзаоласанми? Матбуотда босишлирига ишонасанми? Космополит, ҳаётидан норози пессимист, ҳаётнинг фақат салбий жиҳатларини кўрадиган шоир деб айблашларидан қўрқмайсанми? Бу жамиятда ижод эркинлиги йўқ деб, айтаоласанми? Асло, айтолмайсан!

1946 йилда партиянинг космополитизм ва ғоясизликка қарши деб чиқарган қарори, Ждановнинг «Ленинград» ва «Звезда» журналларини қоралаб қилган маърузаси сенинг ақлингта миҳдек қоқилиб, юрагингни олиб қўйганки, ҳозир қамоқда ётиб ҳам, қўлингга қоғоз, қалам бериб, мана, Совет ҳаёти ҳақида билгандарингни, дилингдаги гапларни очиқ ёзиб бер, десалар, имоним комилки, қамоқда ётиб ҳам мен баҳтиёр Совет кишиси, ҳаётимиз фаровон, бу баҳтли кунларни берган Сталин яшасин, деб шеър ёзасан. Қани айт-чи, ёки нотўғри галирдимми? Ижод эркинлиги йўқ, ҳақиқатни ёзиб бўлмайди, дермидинг, ёки...

Бу саволларга ўзимча жавоб излаб хаёл суриб ўтириб, 1939 йилда ёзган тўрт йўл шеърим ёдимга тушди:

Тангрим, ўзинг, ўзинг ярлақа,
Ўзингдан ҳеч ўзга мадағ йўқ,
На дўстим бор, на гард тингловчим,
Ўзингдан ҳеч ўзгага ҳағ йўқ!

Бу тўртлиқда қандай хато бор?

Аммо бу тўртликни пессимизм, динни тарғиб қилишдан иборат деб айб топишларидан қўрқиб, бирор одамга ўқиб бермасдан, ҳатто, қофозга туширмасдан, шу вақтгача ёдимда саклаб келаман-у! Нега? Бу қўрқоқлик, ижод эрки йўқлиги эмасми? Ёки:

*O, тасодиф! Тасодиф гоҳ баҳт,
Гоҳ келтирар ўлим ва ҳатар.
Тасодифан хурсандман беҳад,
Дучор қилди, баҳтга бу сафар.
Тасодифан кўрдим базми кеч,
Ўғирладинг, севгимни дархол,
Юрак дардин айтмолмаги ҳеч,
Боқишиларинг қилди мафтун, лол.
Айланмаги тил ўша онда,
Хайрлашдик бебўса ва жим.
Сен кетдинг-у қолдим армонда,
Учрашишини сўроқломадим.
Тасодифнинг мен учун бу гал
Келтиргани баҳтми, ё ҳижрон?
Ҳали-ҳали этолмайман ҳал,
Фироқинга ўртама, жаҳон!
Тасодифан шодман, аммоқи,
Афсус билан қолганлигим рост!
Қайdasан ёр, топгунча токи
Тасодифга йиелайман холос!*

1944 йилда ёзилган шу шеърда Совет ҳалқи, совет сиёсатига қарши айтилган қандай мақсад бор? Бу шеърим ҳам, биз тасодифга ишонмаймиз, бу ғоявий саёз деган сабаблар билан ҳеч қаерда босилмаган, мана бу ҳам ижод эркинлигига кирадими?

Ўз-ўзимча ўйлардим! Мен суд олдидан шулар ҳақида ўйларканман, ўзимнинг ҳақлигим, виждоним олдида бир оз таскин топиб, қамоқ азоблари унугилгандек бўларди.

Терговчиларнинг бегуноҳ одамларни гуноҳкор қилишлари, адолат ҳакамлари — прокурорларнинг маҳбусларнинг арз-додини эшишиб амал қилмасликлари ни гарчанд билсан ҳам, сўнгти умидим суддан эди. Нима бўлса ҳам ахир, суд деган номи бор-ку! Нега ишонмай!

Терговчи ёки чаласавод назоратчилар илмли одамларнинг қадрига етмаган, арз-додини фаҳм этмаган бўлса, ҳар ҳолда суд ходимлари олий маълумотли кишилар — уларга нисбатан холис ҳакам-ку! Бундан ташқари, ахир, адвокат деган гаплар ҳам бор-ку, деб ўзимни-ўзим овутардим.

Қассобдан чиққан жаллоддан олимдан чиққан жаллод хатарли. Чунки қассобдан чиққан жаллод илмсиз, оми, у довдир-совдир иш қилиши мумкин. Аммо олимдан чиққан жаллоднинг қўлидан кутулиш қийин. Негаки, у ақд билан иш қиласди ва ўзининг ҳақлигига унча-мунча одамларни ишонтира олади. Судга инсоф берсин!

Мен шулар ҳақида хаёл қиласканман, табиатимда бир равшанлик пайдо бўларди. Тезроқ суд бўла қолса-ю бу қамоқ азобларидан кутула қолсан деб ўйлардим. Ҳақиқатан ҳам мени суд қилиб бир йилми, ўн йилми муддатта ҳукм қиласиган нима гуноҳим бор? Нима? Терговчиларнинг ёзганилари ҳаммаси ясама, ахир ўзлари тўқиган ёлғон-ку!

Елпифич ҳақидаги ақдга тўғри келмайдиган латифанамо гапим учун ҳалқ душмани бўлиб қоламанми? Наҳот суд шунга ишонса! Ёки сифатсиз мол ишлаб чиқарилаёттани ёлғонми? Ҳаммага аён-ку! Битта елпифич эмас, ҳамма соҳада сифатсизлик бор-ку!

Сталиннинг гапини кесатиб айтган деб гуноҳкор қилиш ҳам асоссиз. Аввало кесатиқми, тўғри кўнгилда айтганманми, буни эшитган одам билан юзма-юз қил десам, буни қилмади. Демак асоссиз. Борди-ю кесатиб айтган тақдиримда ҳам бу ерда тухматдан иборат нима бор? Ҳаётимиз жаннат эмас-ку, етишмовчиликлар, қийинчиликлар йўқми? Уруш тамом бўлган бўлса ҳам ҳали қорнимиз тўйганча йўқ-ку! Буни суддагилар тушинар!

Мени миллатчиликда айблашлари ҳам бутунлай асоссиз. Миллатчилигим Усмон Носир шеърларини мақтаганимми, уни истеъдодли шоир деганимми? Ахир адабиётдан озми-кўпми хабари бор, унинг шеърларини ўқиган одам уни ҳеч маҳалда ёмон, қалбаки шоир экан, дейдими? Демайди! Агарда миллатчи бўлиб бирор миллатини масхаралаган ёки ўрисларни босқинчи, ҳамма ҳуқуқ уларда десам, шунга ўхшаш бир гап айтган бўлсан, миллатчиликда айбласа. Суддагилардаadolat бордир ахир!

Шундай фикрлар бир неча кундан бери эшиклари очилмай сасиб кетган камерада ёлғиз ўтириб хаёлимдан ўтар экан, тезроқ суд бўлақолса-ю ўзимни бутунлай бегуноҳ эканимни айтиқолсам деб шошилардим. Ахир, Совет давлати бу фақат Ўзбекистондаги жоҳил терговчилар, прокурорлардан иборат эмас-ку. Ахир дунёда ҳақни ҳақ, ноҳақни ноҳақ қиласидан Москва, Сталин каби суюнчиқлар борлигини ўйлаб, умидим бардам бўларди.

Гуноҳим йўқлигидан умидвор бўлишимга яна бир сабаб — кейинги вақтларда уйдан юборилган нарсаларни ола бошладим. Чунки, гуноҳи оғир маҳбусларга оиласи билан кўришишга, нарсалар олишга ҳам рухсат этилмайди. Бундан ташқари прокурорга айтган гапларим амалга ошиб, ўқиш учун китоблар ҳам берила бошлади. Бу ҳам менга энди одамдек қарашаётгандек, айбим йўқлигидан дарак берәётгандек туюлиб, судда оқланиб чиқишимга ишонч бағишлиарди.

Бугун мен учун худди дардкаш, яқин дўстим билан топишгандек қувончли кун бўлди. Бугун менга мистик рус шоири Александр Востоков билан, кейинчалик билишимча, ҳалқ душмани бўлиб қамалган грузин ёзувчиси Жавахишишининг қисса ва ҳикоялар тўплами ни беришди. Айниқса ҳалқ душмани деб ноҳақ қамалиб, кейинчалик ҳақ бўлиб оқданган «Бегуноҳ Абдулло» ва Сибирь совуқларида қўйл-оёқларидан айрилиб, ҳатто жинсий алоқа қилишдан маҳрум бўлиб қолган, шунда ҳам умидсизликка тушмай, ўз ижодий меҳнати билан кимё илмида янгилик ижод қилиб маҳбусликдан қутулган, иродали одамлар ҳақидаги қиссалар дардимни енгиллаштиради. Бу китоблар бир оз бўлса ҳам ёлғизлик азоби, турли ваҳимали хаёллар сиртмогидан қутқарарди.

Айниқса, ёдимда йўқ, Александр Востоковми ёки бошқа рус шоирими, Гётенинг «Умид» шеърининг таржимаси суд олдидан менга шу қадар далда бўлдики, китобни қайтариб йиғишириб олгунча бу шеърни ўзбек тилига таржима қилиб, ёдлаб олдим.

*Ёлбораман умид париси,
Иш чоғлари менга бўлгил ёр.
Тугатмасдан ишнинг барисин,
Толиқишишга эрк берма зинҳор!*

*Ишонаман, рўёбга чиқар,
Таскинларинг кепмай бехуда.
Умиг билан сўқилган таёқ
Меҳнат, чидам натижасида
Бир кун берар мева ва япроқ,*

Қамоқ муҳитида бу шеър энг яқин дўстнинг менга таскинидек бўлиб қолди. Бу шеър азобимни енгиллаштириди, дармон бўлди. Шайтоний хаёллар босиб келганда, ёттан-турганимда ўқидим. Қамоқда ширин хаёлдан бошقا сенга ким таскин беради, ким дардкаш бўлади!

Китобнинг қадри, унинг одамга энг яқин дардкаш, сирдош дўстдек мададкор бўлишини қамоқда жуда яхши ҳис қиласкансан.

*«Бошингта мушкул иш тушса,
Дегайсан, ё расулаллоҳ!»*

Бирор дардкашсиз, ёлғиз қолган чоғингда, ўйлаб-ўйлаб тагига етолмаган, сени қийнаган хаёллар ечи-мига китоб мададкор бўларкан. Бошингта маломат тошлиари ёғилиб, қамоқда ётганингда, ҳақиқат учун букилмай курашган қаҳрамонлар сенга ибрат бўлиб, фамларингни енгиллаштирапкан. Туҳматчиларнинг мағлубияти, уларнинг фош бўлишлари сенда ҳам ҳақиқатнинг ғолиб чиқишига куч-қувват, чидам ва умид уйғотаркан. Севикли ёрингдан жудо бўлиб, рашқ ўти қалбингни ўртаб, чиркин хаёлотлар сени қўршаганда, ҳар қандай машакқат, ҳар қандай азоб, айрилик, дамларида ҳам севгисига риё қилмай, бардош берган ошиқлар ҳаёти ҳақидаги ривоятлар ортингда қолган хотинингга ҳам ибрат бўлаётгандек, дунёда севгига вафо, садоқат борлигига ишонасан, бир дам таскин топасан.

Мана бутун бир йилдан ортиқ ноҳақ чекканим қамоқ ва тергов азбларидан қутуладиган кун ҳам келди. Суд бўладиган бўлди. Қайси гуноҳимга суд қилишади!

Терговчилар сен қилмаган ишларингни қилди, айтмаган гапларингни айтди, деб зўрлашларига бўйсунмаганингда, сени қўл қўйдиришишга ундаш учун уларнинг бирдан-бир айтадиган гаплари, агар бизлар сени ноҳақ айبلاغан бўлсак, сен, ҳозир бизни ҳам, ўзингни ҳам қийнамай, қўлингни қўябер, адолатли суд бор, прокурор бор, арзингни ўшаларга айтасан, дейиш бўлар эди.

Терговчининг бу гаплари гарчанд бир дамгина кўнглимга далда бўлса ҳам, аммо, авлодларимиз шу кунгача бошидан кечирган фожиалар хотирамда тирилиб, кўнглимни яна қора булат қоплаб оларди. Ахир, уларни ҳам шу ерда тергов қилишган, шу ерда суд қилишган-ку! Шуларни ўйласам умидаларим чил-чил бўларди. Айрилиқ аламлари ўртай бошларди.

Адолатли суд, адолатли прокурор!.. Ахир қанча-қанча ёзувчилар, давлат арбоблари қамоққа олиниб, эртасигаёқ Тошкентнинг яқинидаги жарликка олиб бориб ёки қамоқнинг ўзидаёқ отиб ташланмаганми? Уларнинг қабри қаерда эканини ҳеч ким, ҳатто ҳозирги ҳукуматнинг ўзи ҳам билмайди-ку!

Шу вақтгача бизлар адолатли суд, адолатли қонун деган гапларни эшитаберib қонимизга сингиб, бунга ишонч ҳосил қилиб келганмиз. Аммо адолат қандай бўлади, у нимадан иборат, негизига зеҳн согланмизми? Йўқ! Негаки, фикр билдириш, хатоларни айтиши қонунга зид деб келганмиз. Қонун бузилишларини кўра туриб ҳам қонуний бўлса керак, деб қабул қилишга ўргатиб қўйилганмиз.

Ахир, шу вақтгача, қанча-қанча одамлар бегуноҳдан бегуноҳ қамалиб кетганлигини халқ билмайдими? Билади! Ҳатто ўзига энг яқин, сирдош кишилари, дўстлари қамалганда ҳам мен буни ёшлигидан биламан, бундан душман чиқмайди, деб айтишга журъат этолганмизми?

Бизда ҳамма нарса қонуний, адолатли деймиз-у, аммо кўнгилдаги гапни айтиш имкони бўлмаса, ёки айтишга келганда нимадандир чўчиб турсанг, шу адолатданми? Адолат борлигиданми? Ахир шунинг ўзи ҳам қонун бузилишига қўшилмайдими! Ахир, деярли судлар ёпиқ эшиклар орқасида ўтказилиб, унга фақат суд ҳайъати, прокурор ва КГБ ходимларидан бўлак бирор одам ташқаридан киришига ижозат бўлмай, бутунлай халқдан яширинча ўтказилса, бу ҳам адолатданми? Бундай судларнинг адолати нимада?

Суд бўладиган куни эрталаб мени маҳбусларга мўлжалланган маҳсус «қора қарға» деб аталадиган машинага чиқаришди. Қаерга олиб кетяпти — сен ҳеч нарсани билмайсан. Бутун ихтиёринг шуларнинг қўлида. Бу ердаги ҳамма нарса сирли. КГБ бутун халқ, бутун давлатдан ажralган сирли бир дунё. Ҳозир сени

бирор ерга олиб бориб отиб ташласалар ҳам ҳеч ким билмайди.

Машина бир-икки дақиқалик йўл юрмасданоқ, қандайдир темир дарбозанинг тарақлаб очилиб-ёпилгани эшитилди. Автомат туттган соқчи машина эшигини очиб тушишга буюриши биланоқ қўлни орқага қилиб тушдим. Бу бир ярим йил, қамоқда яшайвериб одат бўлиб қолгани учун эмас, асло, асло! Бу автомат туттган соқчининг қўлингни орқага қил деб кишини хўрловчи овозини яна эшитмаслик ва унинг ниҳоятда жонга текканлигидан эди.

Бу ер қамалганимнинг биринчи куни келганим қамоқхонанинг ҳовлиси бўлиб, мени ер остидаги қамоқ камерасига эмас, кичикроқ хонага олиб киришди. Бу суд зали экан.

Бизлар бир ой давомида суд қилиндиқ. Мендан бошқа яна етти-саккиз киши.

Суд залида мен билан бирга суд қилиниши эмас, ҳатто қамалиши ҳаёлимга келмаган одамлар билан учрашдим. Масалан, профессор Ҳамид Сулаймон. Бу одам 1939—40-йилларда менга дарс берган. Ўшандан бери деярли энди учрашишим, шахсий борди-келдим мутлақо бўлмаган. Таржимон, танқидчи ака-ука Абдураҳмон, Абдунаби Алимуҳамедовлар, Шуҳрат, Мирзакалон Исмоилийларни ҳамма қатори ёзувчи, танқидчи сифатида таниган бўлсан ҳам ёш жиҳатдан, борди-келди жиҳатидан яқинлигим бўлмаган. Аммо булар орасида мени ҳайратта солғанлардан яна бири Мели Жўра эди. Бунинг менга қандай алоқаси бор? Тўгри, қамалишимдан бир-икки ой илгари Ёзувчилар уюшмасининг сафари билан Қашқадарё вилоятига борганимда муҳарририятда кўрганман, шу кезларда Мели Жўра вилоят рўзномасининг бош муҳаррири бўлиб ишларди. Бор танишлигимиз шу. Уни ёзувчилар билан бирга суд қилинишининг сабаби Мирзакалон билан бўлган танишлиги экан.

Гарчанд бизлар бир-биrimiz билан шахсан таниш, борди-келди қилмаган, масалан Мели Жўрани танимаган бўлсан ҳам, ёзувчи сифатида менга таниш бўлган Мирзакалон орқали у билан Советларга қарши нияти, бир маслакдош сифатида яширин боғланишда бўлганмишман.

Профессор Ҳамид Сулаймон, Абдураҳмон Алиму-

ҳамедов эса гарчанд ёзувчи бўлмасалар ҳам, мен, Шуҳрат, Маҳмуд Муродовларга дарс берган чоғларида Советларга қарши, миллатчилик руҳида шаклланишимизга таъсир ўтказганлари учун бош айборлар сифатида билан суд қилинаётган экан.

Терговчининг айтишича, ҳеч қандай гуноҳим бўлмаганда ҳам менинг бирдан-бир айбим, шулар билан яқин бўлганим ва уларни миллатчилик, Советларга қарши қараашлари таъсирига берилишим эмиш. Аммо уларнинг Советларга қарши қараашлари, миллатчилиги нимадан иборат, буни мен билишим шарт бўлмай, бу КГБга маълуммиш. Хуллас, шундай қилиб советларга қарши хавфли бир ташкилот, катта бир гурӯҳ тайёр. Бир гурӯҳ бўлиб, битта занжирга тизилдингми, тамом, мен ҳақман деб минг арзодод қиласининг билан бу ҳалқадан якка ажраб чиқолмайсан. Тақдиринг бир.

Буларнинг ҳаммаси билан қамалгандан бўён суднинг биринчи куни, суд пайтида учрашдим. Мен ўзим қай аҳволда, уларнинг назарида қандай кўринишдаман, билмадим-у, аммо жамиятнинг энг маданиятли, билимдони саналган бу одамларнинг бутунлай ўзгарган кийим-бошлари, афт-ангиларига кўзим тушганча ўз алам, дардларим, ҳатто тақдирим ҳақида қайғуриш ҳам бир дақиқа унтулиб, эсанкираб қолдим.

Айниқса, Ҳамид Сулаймон ўзбек зиёлилари ичида кийим-кечак, билим, муомалада ниҳоятда маданиятли, илғор фикрловчи, шарқ ва ғарб адабиётини теран эгаллаганлардан бири эди. Айниқса, бу одам чала дазмолланган шим, галстуксиз кўйлак киймаган, ҳар бир хатти-ҳаракатида салобат ва қатъият акс этиб тургувчи одам эди. Шундай бир одамни бутун соchlари олинган, соқоллари ўстган, қовоқ, юzlари салқи, рангпар, устида телогрейка, галстуксиз, ёқавайрон бир аҳволда кўрдим-у нақадар хўрланганимизга йифлагим келди. Демак, шу аҳволгача олиб келинган эканми, энди суддан ҳам, давлатдан ҳам раҳм, инсоф кутиш бекор эканига ишона бошладим. Бу орада:

— Суд келяпти, турларинг! — деган буйруқ эшитилиб, суд ҳайъати кириб келди.

Суд бошланди!..

Афсус, минг афсус! Ҳа, бу суд эмас, қўғирчоқ ўйини эди. КГБнинг қўлидаги тубан қўғирчоқ! Бундан мадад,

адолат, шафқат эмас, ҳатто, заррача инсофдан умид қилиш ҳам кўрлик эди, ўта нодонлик эди. Чунки суд раисининг ўзи залнинг у ер, бу ерида турган, ваҳоланки қонун бўйича иштирок этишга ҳақлари бўлмаган КГБ ходимлари, терговчилардан кўзларини узмай, хато қилиб қўяётганим йўқми, тўғри иш олиб боряпманни, дегандек ҳар бир сўзларини қандайдир хавфу хатар, ҳадик билан айтиётгандар очиқдан-очиқ сезилиб турарди.

Суд ҳар куни эртадан кечгача чўзишишга қарамасдан бир ойга яқин давом этди. Ваҳоланки, бир кунда тамомлаб, ҳукм ўқилса ҳам бемалол бўлаберади. Чунки, қўйилган гуноҳларнинг ҳақиқатга тўғри келмаслиги, булар ҳаммаси теровчиларнинг уйдирмалари, далил, гувоҳсиз, исботланмаган айловлар эканлигини бир оғиз айтишга судланувчиларга имкон берилмаган эди. Имкон эмас, йўл қўйилмасди. Судланувчиларга терговчилар қандай гуноҳ қўйиб ёзган бўлса, судлар ҳам айнан ўқиб, айтадиган гаплари эса «Шу жиноятларни бўйнингга оласанми, ёки йўқми»дан иборат эди. Сенинг айтадиган гапинг эса, ҳа ёки йўқдан иборат, холос! Ортиқча сўзлашга рухсат бермасди. Оғзингта уриб тўхтатарди. Судни ойлаб чўзишлиридан мақсад эса, гўё ҳамма жиноятларини синчилаб ўрганиб, ҳақиқат қилинган деб ҳужжатлаштиришдан иборат эди.

Сиртдан қараганда бу ердаги ишлар ҳаммаси қатъий қонунийдек. Ҳатто адвокатларгача ҳам бор. Аммо улар кимлар? Вазифалари нимадан иборат деган саволга тўғри жавоб айтадиган бўлсанг, шармандалиқдан ўзга нарса эмас. Бундай кўзбўямачилик, найрангларга қайси инсон чидалди. Айтишга айтдим-у аммо, виждонсиз деган сўзни шу ерда, буларга нисбатан ишлатишнинг ўзи ҳам жоиз эмас. Чунки виждонсиз деб виждонаи бўлган-у, аммо қандай сабаблар билан хато қилиб йўқотганларга нисбатан айтилади. Бу ерда қилинаётган ҳангомалар эса виждони бўлган одамларнинг иши эмас эди.

Баъзи кунлари суд залида бир-икки адвокатлар пайдо бўлиб қоларди. Улар кимларни ҳимоя қилгани келган, вазифаси нима, билиб бўлмасди. Чунки уларга ҳам истаган вақтда сўз берилмасди. Булар ҳаммаси расмият, қонуний иш юритишмоқда дейиш учун қилинган хийла бўлиб, аслида адвокатларда ҳеч қандай ҳукуқ ҳам, қиласидан иш ҳам йўқ, эди.

Кейинчалик билсам, менинг ҳам Тошқораев Йўлдош ака деган адвокатим бўлган экан. Тавба, қачонки, мен билан суд даврида гаплашиш у ёқда турсин, ҳатто юзма-юз келиб бир марта ҳам кўришмаган бўлса, қандай қилиб менга адвокат бўлиши мумкин?

Бу қандай бўлганини хотиним ҳикоя қилиб берди.

Хотинимнинг ҳикояси

Тергов тутатилганлиги ҳақида хабар олдим.

Суд бошланди.

Суд бошланиши билан одамлар орасида миш-мишлар ҳам бошланди. Бирор, энди ҳаммасини чиқариб юборади, ҳеч қандай гуноҳлари йўқ деса, бошқа бири — бу ерга келганларнинг ҳеч бири омон чиқдан эмас, 25 йил, ўн йил берса ҳам шукур денг, баъзиларни оиласи билан сургун қиласмиш деса, ҳатто отишга ҳукм қиласа бўлди, деган ваҳима гаплар ҳам эшитиларди. Баъзи гаплардан бир нафасгина умид уйғониб енгил тортсанг, айрим ваҳимали миш-мишларни эшитганда фарёд, кўз-ёш бошланарди. Бу гапларни эшитиб, суд тутагунга қадар қамалганлармас, бу ёқда қолганларнинг на уйқусида, на еб-ичишида ҳаловат бўлди. Суд тутагунча минг хил миш-миш ваҳималар, минг хил гаплар. Кимлардир адвокат солиши зарурлигини айтарди.

Мен деярли ҳар куни эрталаб соат нақ 10 га суд бўлаётган ерга бораман. Кун анча изғирин эди. Суд залига, албатта, бизларни киритмасди. Буни билардик. Аммо умид билан қамоқхона дарвозасининг тирқишидан мўралаб сизларни суд залига олиб келаётган машина овозини эшитиш, ҳеч бўлмаганда сизларни машинадан тушаётганда оёқларини кўриб, оёқ кийимидан таниб қолиш учун ҳаракат қиласа эдик. Бизларни эса кўриқчилар у ердан ҳайдар, кузатиш ҳам мумкин эмас, дер эдилар.

Бу даҳшатли даргоҳга ҳар келганда ҳамма юрагини ҳовучлаб, минг хил ваҳима билан келарди. Чунки кимнингдир отаси қамалгандан кейин унинг ўғлини ҳам қамашибди. Эри қамалгандан икки-уч ой ўтмасдан ҳомиладор хотинини эрига шериклиқда айблаб уни ҳам қамашибди, деган гапларни эшитардик. Шунинг учун судга кўпинча қамалганларнинг кекса оталари, оналари ке-

лишарди. Ўша кезлари терговчилар қамалганларнинг хотинларига эрларидан ажралишни, акс ҳолда ишдан четлатилишини айтиб, пўписа қиласар эдилар. Бола-чакани боқиши, бир амаллаб тирикчилик учун ўша замон тақозоси билан вақтингча ажралганлар ҳам бўлган.

Ўша кунлари сизларнинг жиноий ишингизни суд раиси Муҳиддинов кўрар эмиш деб эшийтдим. Унинг хотини Вазифа эса мен билан бир мактабда ишлар, борди-кељдимиз бор эди. Бошимга ташвиш тушган кунларда ҳам муносабатини ўзгартирмади. Қисматимга ачиниб, далда берип турди.

Шу яқинлигимизни назарда тутиб, мен унга эрининг судга раислик қилаёттани, адвокат солмоқчи эканимни айтганимда, гап ўзаро қолсин, деб эрининг суд ҳақидаги фикрларини айтиб берди. Эрининг гапига қараганда, ҳеч қандай ҳаракат ва адвокат солишининг фойдаси йўқ, экан.

Унинг юрақдан айтилган бу гаплари бир жиҳатдан, эрим сизлар учун қўлидан келган ёрдамни аямайди, деган маънода бўлса, иккинчи жиҳатдан, суднинг ҳам, адвокатларнинг ҳам қўлидан ҳеч нарса келмас экан, ҳамма ихтиёр КГБдагиларда, деган маънони ҳам англатарди. У менга ўзини яқин тутиб ҳатто эрининг «Бизлар ҳам юқорининг буйругини баҳа май иложимиз йўқ, Бирдан-бир умид яхши замонлар бўлишидан, битта Шукрулло эмас, ҳаммаси озод бўлиши керак, гуноҳи йўқ, уларнинг», деган сўзларни ҳам айтиб берган эди.

Нима чора! Қамалганларнинг оиласари ўзаро дарлашишар ва замон ҳамиша шундай қолмаслиги, қандайдир ўзгариш бўлишига умид боғлардилар.

Аммо бир ойлик суд давомида ноумид шайтон деб адвокат Йўлдош Тошқораев билан учрашдим. Охири адвокат ўзининг судда ҳеч қандай ҳуқуқи йўқлигини яширмай айтди. Шунинг учун инсоф юзасидан хизмат ҳақи ҳам талаб қилмади. Суд нима билан туташи, озод қилиши мумкинми, жуда бўлмаганда неча йил беради, гуноҳлари нима? Бу ҳақдаги саволимга ҳам ҳеч қандай жавоб айттолмади. Адвокатдан бўлган умид бутунлай узилди.

Мана адвокатнинг аҳволи-ю, мана адолатли судларга ишонч!

Мана инсон тақдирининг қиммати!.. Мана инсон умрининг баҳоси! Уни ўйлайдиган ким?!

Қамоққа тушган маҳбусларгина бу адолатсизлик, бу қонунсизликларни ўз кўзи билан кўриб, гувоҳи бўлиб, ким қандай ниятда қилаёттанини, бунинг учун оҳ-воҳ, қилишнинг фойдаси йўқлиги, ҳақиқатан ҳам бирор мўъжиза рўй бермаса бу азоб-уқубатдан қутулиш мумкин эмаслигини биларди. Бу мўъжиза нимадан иборат, ҳамма ошкора айтломаса ҳам, аммо айрим юрак юттаглари, айниқса, аввалига отишга ҳукм қилиниб, кейинчалик, маҳсус кенгашнинг қарори билан жазо муддати ўн йилга алмашинган Муҳидбек Комиловга ўхшаганлар қўрқмай гапираверарди:

— Бошимизга тушган бу адолатсиз ишларни фақат КГБ терговчиларининг ўзлари қилаётган дейдиган бўлсак, хўш, прокурорлар билмайдими? Прокурорлар билмаса, суддар-чи? Ахир қамалганлар битта бизлар эмас, юзлаб, минглаб, миллионлаб-ку! Неча йилдан бери бу аҳвол давом этиб келади, ҳукумат тепасида ўтирганлар, ёки Сталиннинг ўзи билмайдими, унга бу аҳвол етмаганимикан? Ҳамма нарсани билган Stalin, худо дарражасига кўтариб қўйғанмиз, ҳақиқатан ҳам худо бўлса, адолатли бўлса, буни билмайдими? Билмаса, худолиги қаёққа борди! Шундай бўлгач, кимдан умид кутасан? Бир ўзгариш бўлмаса, бу чанглдан қутулишни ўйлама!

Бу ўзгариш қандай ўзгариш. Бу мўъжиза нимадан иборат, бу ҳақда гапиргандა нимани назарда тутиларди, уруш бўлишиними, раҳбарларнинг ўзгаришиними, Сталиннинг ўлиминими?.. Гарчанд аниқ айтмасалар ҳам, қисқа қилиб, бир ўзгариш бўлиши керак, бундай қолиши мумкин эмас, дердилар. Ҳамманинг умиди келажақдан эди.

Бугун суд муҳокамаси тамом бўлиб, қўғирчоқ суд ҳайъати ҳукмга кириб кетиши эълон қилинди. Ҳаммамиз «Қора қарға» машинасида яна камераларга қайтиб кирдик. Суд ҳукмини қачон, нима деб эълон қилиди.

Бир йил, бир ярим йиллик тергов қийноқлари, умид кутганимиз адолатли суддаги адолатсизлик, инсофсизликлар, инсон қадри-қимматини ҳеч кўрилмаган, ақлга сифмайдиган даражада оёқ ости қилинишидан кейин, бу ердан қутулиб кетишни ўйлаш эмас, ўлимингта рози бўлиб, отиб ташласалар ҳам, отиб ташлайверсин, дейдиган, ҳеч нарсадан қўрқиш билмайдиган бир ҳолат пайдо бўлган эди. Суддан умидимни бутунлай узган эдим.

Ахир, сен кимнидир дўст билиб, уни қучоқлаб бағ-
рингга босмоқ бўлсанг-у у эса, меҳрингга меҳр билан
жавоб қайтариш ўрнига кўкрагингга мушт тушириб,
сени ҳақорат қила кетса, бундан аламли нима ҳам
бўлиши мумкин!

Ёки кимдир сенинг бирдан-бир севикли одаминг,
жонингни ҳам қурбон қилишга тайёр бўлганинг —
онангни хўрладинг, ҳақорат қилдинг деб, тухмат қилиб
турса, бу маломатдан фарёд солиб, ёқангни йиртиб,
ўлимингта ҳам рози бўлиб кетмайсанми?

Кечак Ватан урушида қон кечиб, жонини ҳам аямай
ёв билан жанг қилиб, саломат қайттан жангчиларни,
бугун сен ватан хоини деб, йўқ айбларни бўйнига
қўйиб суд қилиб турса, бу аламга чида бўладими?

Бугун суд қилиниб ҳукмини кутаётган истеъодди
шоир, романнавис Шуҳратнинг айби Ватан учун жанг
қилиб ўлмай қайттани, садоқат ҳақида «Шинелли йил-
лар» романини қони билан ёзганими?

Ёки менинг гуноҳим ҳаётдан олган бир дақиқалик
шоддик, завқимни ифодаламоқчи бўлиб айтилган:

*Мунча ҳур!..
Пар каби енгил капалак,*

*Гулдан-гулга кўчар, учарди тинмай...
Узоқ қўниб қолди. Хаёлимни ҳам
Фунча япрогига кўмди сездирмай.
Тирпинди, сесканди, хаёл ҳам учди
Бўсаларга қониб, еллитгач қанот.
Боқдим теваракка, шунда ўзимни
Ҳис этдим капалак каби енгил, шод, —*

деб ёзган шеъримми? Бу шеърда Совет давлатига, унинг
сиёсатига қарши айтилган қандай хато бор? Бундан
жиноят излаш, шоир меҳрига, унинг меҳнатига тупу-
риш эмасми? Ҳақорат эмасми!

Бу шеърнинг бирдан-бир хатоси ғоясизлиги эмиш!
Бу адолатли суднинг менга қўйган айномаларидан бири
эди. Ғоясизлиги шунда эмишки, бунда Совет кишининг
меҳнати ўз аксини топмаган эмиш. Сиёсий гап
йўқ, эмиш.

Ахир, кишининг руҳиятини ифода қилиш, ҳаётта,
гўззаликка муҳаббат уйғотиш, ҳаётдан завқлана би-
лиш, ватаннинг ҳар бир заррасидан қувона олиш, ки-

шилар қалбида разолат, худбинлик эмас, яхшилик ҳисларини үйфотиш — бу меҳнат эмасми? Шуни фаҳм қилмаган, фарқига бормаган, борса ҳам, билатуриб гуноҳкор қилиб турган суд, суд ҳайъатидан қандай инсофли, адолатли ҳукм кутасан!

Демак, кўнгилдаги гапни айтиш хато бўлса, шоир нимани ёзиши керак? Бу ижодкорни ўз эркидан маҳрум қилиш эмасми? Нима қилиш керак? Оч бўлсанг ҳам тўқман, ноҳақликни ҳақ деб ёзиш керакми? Бунинг нимаси ижод. Бу ижодкор учун ҳузур эмас, азоб-ку! Ижодкорни ижоддан маҳрум қилишдан бошқа нарса эмас. Кўзим билан кўриб турган ноҳақликлар, адолатсизликларни ёзиш имкони бўлмаса ҳам, худо яратган табиат гўзаллиги, унинг парранда-ю даррандаларига бағишиланган завқни ҳам куйлаб хумордан чиқолмасам, бундай шоирликнинг кимга кераги бор демайсанми? Демак, сен ўзинг севган, ўзинг завқ олган, ўзинг ҳақиқат деб билган нарсангни эмас, кимларнингдир кўнгил хушлигини куйлашинг керак. Ҳаётта ўз кўзинг билан эмас, кимларнингдир кўзи билан қарашинг керак. Шунда асарларинг ғоявий, ҳалқил деб мақталади. Мукофотлар ҳам, амал-мартаба ҳам сеники, президиумларда ўтирасан, чет элларга ишониб юборишади. Акс ҳолда бошинг танқиддан чиқмайди, ёзганларинг босилмайди, ўзинг таъқиб остида яшайсан.

Сен буни ҳалқни алдаш, китобхон дидини бузиш, пасткашликка ўргатиш деб дод солмоқчи бўлсанг, хато қиласан, сени социалистик реализмга қарши чиқишида айблашади. Суднинг менга қўйган айбларидан бири шу бўлди! Мана суднинг аҳволи! Мана судларнинг савияси! Булардан қандай адолатли ҳукм кутасан! Мен тақдирга тан бериб, бу тўғрида ўйламай қўйгандим.

Мени бирдан-бир ўйлатадиган, азоблайдиган нарса у ҳам бўлса, оилам, тирик етим қолган уч фарзандим ва севикли хотинимнинг бундан буёқ, кечадиган ҳаёти, севгимизнинг тақдири, оилавий келажагимиз, севгимдан айрилиш эди. Фақат айрилиқ эмас, севгимизга қанчалик ишонмай, рапик алами ўртарди.

Шайтоний хаёллар!..

1942 йил, очарчилик замонида уйландим. Ота-онам кекса, ёлғиз ўғил бўлганим учун эртамас-индин аскарга олиб кетса, тўйини кўриб қолайлик, бу орада

фарзанд кўрса, келгунича ўрнига ўрин, эрмак бўлар деган орзу билан уйлантиришганди. Орадан кўп ўтмай отам вафот этди. Уйланган кунимдан эътиборан тўйнинг қарзидан қутулиш ташвиши, муҳтожлик бошланди. Хотиним шўрликка нима роҳат кўрсатдим? Уйимиздаги озми-кўпми орттирганимиз, отамнинг қўлидаги бор нарса тўйга сарфланиб бўлган эди. Отамдан қолган сигирни сотиб, унинг йиллигини ўтказдик.

Урушгача бўлган бутун бисот-бағал қорин тўйға-зишга сарфланиб адо бўлди. Тўйиб нон емайдиган, тўлатиб қозон қайнатилмайдиган замон келди. Бирор одам келса, одига нон қўйиб, қозон қайнатиш имко-ни йўқ бўлгани учун уйда ўтирумай, эрталабдан чиқиб, ҳатто хаёлимга келган шеърларни кутубхоналарга бо-риб қофозга туширадим.

Хотиним ўқитувчи бўлиб, бирор сабаб билан ўқишига келмай қолган ўқувчиларнинг бўғирсоқдек пончигини олиб келган кунлари уйимизда қувонч бўларди. Чунки бошқаларницида бу ҳам бўлмасди. Урушдан кейин ҳам қарз билан яшадик.

Суд ҳукмини айтгунча қамоқнинг ёлғиз хонасида ўтириб оиласвий ҳаётимни, хотинимнинг оиласа мөхри, жафокашликларини, унинг сиймосини хаёлимдан ўтка-зар эканман, унинг биронта орзусига етказолмаганим-нинг армони мени қийнарди.

Мен ўттиз, хотиним эса йигирма олти ёшда! Нав-қирон умр! Очарчилиқда, қувғинларда, хўрлик ва мөх-натда хазон бўлган ёшлиқ. Энди яна неча йил айри-лик, не-не кўргиликлар бор! Эй парвардигор! Хоти-нимнинг бардоши етармикан? — деб ўйлардим!

Мана бугун «адолатли» суднинг ҳукми ўқиб эшит-тирилди.

Мана 25 йил қамоқ жазоси, 5 йил сургун қилини-шим, 5 йил сайлаш, сайланиш ҳуқуқидан маҳрум эти-лишим ҳақида ҳукм чиқарилди.

АЛВИДО, ОНА ЮРТ!

Тақдирга тан бериб шу сўзни тилга келтиришнинг ўзи нақадар оғир! Тепангда автомат, ёнингда айтилган чизиқдан бир қарич нари чиқсанг ташланиб важишига ўргатилган итларни туттан соқчилар сени қайгадир

ҳайдаб борса, шунчай пайтда тилингга бундан бошқа қандай сўз келарди.

Мана бугун қамоқдан қутулиб чиқиш ҳақидаги хаёллар ўрнини энди бутунлай ўзга дард-ташвиш қора булутдек ёпирилиб эгаллай бошлади. Бугун, ҳисб қилинган куним олайми-олмайми деб тебраниб ҳар эҳтимолга қарши олганим кўрпа-ёстиқни орқалаб, туғилган юртим, бола-чақам, қариндош-уруглар билан қайта кўришиш насиб этармикан деган ўй оғушида маҳбусларни лагерларга тақсим қиласиган жойга олиб келганларини билмай қолибман.

Шу ердан жиноий моддасига қараб бирорни лагерга, қамоққа ҳукм қилинганларни эса қамоққа бутун мамлакат бўйлаб тарқатилади. Бу ер вақтли қўналға ҳисобланниб, молхонадек катта бир хонага юзга яқин ўғри борми, одам ўлдирган каллакесар, фирибгар, диндорлар борми, зич қилиб жойлаштирилган эди.

Мен бу ерга қадам қўйдим-у менга мутлақо бегона, афти-ангари, усти-бошлари бутунлай бошқа, кўзлари бежо одамларга кўзим тушиши билан ҳайратимдан елкамдаги кўрпа-ёстиқ, озми-кўпми солинган қопими ни ерга қўйиб, қаерга жойлашишмни ўйлаб, ўзимга келгунимча ҳам бўлмай, «мени ёнимга кел», деб ҳар бири ўз ёнига тортувчи меҳрибонлар пайдо бўлиб қолди. Албатта, бу меҳрибонликдан эмас, қопимдаги нарсалар, насибанга шерик бўлиш учун эди. Булар ўғрилар эди. Буларнинг кўпчилиги янги келганларнинг дурустроқ кийим-кечак, пулми, ейдиган, ичадиган нарсалари борми, талаб кун кечирувчилар, қамоқда умр ўтказганлар эди. Буларнинг бир тўдаси бир бурчакда бир-бири билан сўкинишиб қарта ташлашар, хонанинг бир бурчагида назоратчи келиб қолишидан ҳадиксираб кўзи олазарак ўғри болалар кайф қилиш учун кичкина кастрюлкадаги сувга бир пачка чой солиб, ёқадиган нарса бўлмагани учун кепкаларининг жиягидаги қорозларгача ёқиб «чишпир» қиласиди. Кимdir чалқанча ётиб, бошини қўлларига қўйганча хаёлга чўмганди.

Албатта, оддин қамоқ кўрмай, бу ерга энди келиб қолган одам ўзини бутунлай бошқа дунёга, қароқчилар орасига, дўзахга тушиб қолгандек ҳис қиласиди. Чунки бу ердаги одамларнинг башарасида бола-чақа, оиладан айрилиб, эркинликдан маҳрум бўлдим деган аф-

сус-армондан нишон ҳам йўқ эди. Булар учун озодлиқдан маҳрум бўлиб қамоққа тушиш, гёё бир шаҳардан иккинчи шаҳарга ёки бир уйдан иккинчи ҳовлига ўтгандек гап. Озодликда улар меҳнат қилмай, кишиларни талаб қандай кун кечирган бўлсалар бу ерда ҳам, лагерларда ҳам ўзгаларнинг уйидан келган нарсаларини талаш, ўғирлаш, қартадан ортиргани ҳисобига яшарди. Ўз нафслари учун бир-бирини ғажиш, ўлдириш бу ердагилар учун одатий ҳолат, яшаш қонуни эди.

Наҳотки менинг йигирма беш йиллик умрим энди шулар билан ўтса?!

Йигирма беш йил ичида ким бор, ким йўқ, замон-у заминда не-не ўзгаришлар бўлади, бундан қатъи назар, эндиgi умрим қаерларда, қандай кечишини ўйларканман, жияним Бадриддиннинг 1937 йилда халқ душмани бўлиб қамалган отаси Шукр Колонов ва ўзларининг ҳаёти ва азоблари ҳақида қандай мақсадда ёзиб қўйган, хотираси хаёлимга қўйилиб кела бошлиларди. Булар бир-биридан даҳшатли, бир-биридан фожиалироқ эди. Бу инсоннинг нақадар хўрлиги, унинг бардоши метинлигининг ҳам тимсоли эди.

Жияним Бадриддин ҳикояси

Отам 1937 йил январда Ўзбекистон жиноий қонунларининг 66-моддаси 1-қисмига биноан қамоққа олиндилар. 1937 йил 17 июнда Ўзбекистон Олий Махсус коллегиясининг қарорига биноан беш йил ҳуқуқдан маҳрум қилиниб, тарбиявий меҳнат лагерларида ўз муддатини ўташ шарти билан Узоқ Шарқдаги Калима шаҳрига жўнатилган. Лагердан 1945 йил август ойида озод қилингандиларига қарамасдан уйга келишга рухсат бўлмаган. Бу «жаннат макон» шаҳарда 1946 йилгача маҳсус назорат остида, мажбурий, инсон бовар қилмайдиган машаққатли ишда ишлаганлар.

Биринчи марта қамалганларида мен тўрт яшар бола эдим. Гўдаклигимга қарамасдан, ўша кунлардаги батъзи воқеалар хотираамда яхши сақданиб қолган.

Тергов тугаб, суд ҳукми эълон қилингандан кейин отамни жўнатадиган куни, онам «узоқдан бўлса ҳам отасини кўриб қолсин», деган мақсадда бўлса керак, мени ҳам етаклаб борган эдилар. Кун ниҳоятда иссик,

темир йўлдаги тошларнинг қизиганлигидан оёқларимнинг таги қавариб кетган эди.

Отамни узоқдан, вагонга чиқаришлиридан олдин кўриб қолдим. Оёқларимнинг жароҳатларига қарамасдан олдиларига югуриб бормоқчи бўлганимдә ҳарбий соқчилардан бири етаклаб юрган итини қўйиб юборди. Мени қувлаган итдан қочаман деб ерга йиқилиб, йиглаб, думалаганим ҳам эсимдан чиқмайди. Ҳали эсими танимаган ёш болага итни қўйиб юбориш ваҳшийлик эмасми?.. Ўша қуни отамни олиб кетишиди.

Отам ўн йилдан кейин, 1946 йил ноябрь ойида Калимадан қайтиб келдилар. Келганларидан кейин ҳам хотиржамлик бўлмади. Ўша даврда, қамоқдан чиқсанларни ўз уйлари у ёқда турсин, ҳатто туғилган шаҳарларида яшашга ҳам ҳуқуқлари йўқ эди. Одатда улар ўзлари туғилган ерлардан узоқроқ бир шаҳарда ишлаб яшашлари шарт эди.

Отам шу қоидага биноан Қўйлиқда бир колхозчнинг уйини ижарага олиб, касби муаллим бўлишига қарамай, ўша ердаги гурунч заводида оддий ишчи бўлиб ишга жойлашдилар. Бу даврда кўпгина хонадонларнинг қозонлари ойлаб гўшт кўрмас, ҳафталааб қозон осилмасдан иссиқ овқатсиз ҳаёт кечирар эди. Кунлардан бир кун овқатланиб ўтирганимизда онам рўзгорда кепакдан бошқа ҳеч нарса қолмаганлигини айтдилар. Шунда отам кепакдан ҳам қанчадан-қанча яхши таомлар тайёрлаш мумкинлигини айтиб, шу аҳволда яшаёттанимизга мингдан-минг шукур қилган эдилар. Негаки, она юртида, озодликда ўз уйида кепакдан тайёрланган овқат ҳам отам учун шоҳона туюлар эди.

Қишида уйларни иситиш ва овқат пиширишга ҳам кўмир, ўтин ўрнига шоли қипифини ишлатардик. Овқат пиширишга кўпроқ ёқиб қўйилса, печкага кам қолиб, уй яхши исимас эди. Шунда отам, Узоқ Шарқнинг табиатини, қиши фаслининг узоқлиги ва ниҳоят совуқлигини эслаб:

«Ишга чиқсанимизда ҳарбий соқчилар бизларни маҳсус ўргатилган, совуққа ниҳоятда чидамли, йиртқич ҳайвонлар билан тенг олишадиган итлар билан қўриқлардилар. Меҳнатнинг ниҳоятда оғирлигидан Сибиръ совуқларини ҳам сезмас эдик. Одатда маҳбустарнинг иш вақти об-ҳавога қараб 12—14 соат давом

этарди, аммо итларни иш вақти икки соатдан ортмас, чунки улар бу совуққа бардош беролмас эди. Махбусларга итчалик ҳам раҳм қилинмасди», — дердилар.

Отам бечорага бизлар билан ҳатто совуқ уйда яшаб, кепак нонни баҳам кўриш ҳам узоқ насиб этмади.

1949 йил октябрь ойининг ўрталарида бўлса керак, мактабга бориш учун кўчага чиққанимда завод томондан отамни икки нотаниш одам билан, ранги ўчган ҳолда келаётганини кўрдим, уни шундай ҳолатда ҳечам кўрмаган эдим. У менга қараб уйга секингина киришинга ишора қилди. Уйга кирганимдан кейин, келган одамларнинг кимликлари маълум бўлди. Улар Давлат хавфсизлик комитетидан эдилар, уйга киргандаридан кейин тинтишга киришдилар, бироқ ҳеч нарса тополмадилар. Нега деганда уйимизда тинтийдиган нарсанинг ўзи йўқ эди. Бир сидра рўзгор асблори, кийим-кечак, стол устидаги китоб ва дафтарларимдан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Шу сабабли тинтуб ҳам узоққа чўзилмади.

Келганларнинг бири ўзбек бўлиб, отам ва бизлар билан ўзбекча гаплашиб ниҳоятда маданий муомалада бўлди. Ҳатто отамни бир оз тинчлантиришга ҳаракат қилди. Аммо иккинчиси отам у ёқда турсин, бизлар билан ҳам қўпол, дағдага билан муносабатда бўлди. Ташқи кўринишидан ҳам маҳсус тайёрланган, тажрибали жаллодлардан қолишимасди. Бизнинг бирор-бир ҳаракатимиз унинг эътиборидан холи қолмас, ўз ўлжасига ташланишга тайёр турган йиртқич ҳайвонни эслатарди.

Онам яна кўз ёши билан, беш кунлик дийдор кўришиш ҳам насиб этмаганидан оҳ уриб, отам учун бир сидра лозим бўлган сочиқ, кўйлак ва бошқа зарур арзимас нарсаларни йиғиб бермоқчи бўлганда, у онамнинг қўлидаги нарсаларни шу қадар қўпполлик билан тортиб олар, олазарак кўзлари синчилаб текшириб, кейин қайтариб берар эди.

Отамни олиб кетаётгандарида «Отангиз ҳақида маълумотни Давлат хавфсизлиги комитетидан олишингиз мумкин», дейишиди. 1950 йили Махсус Кенгашнинг Каорорига биноан муддати кўрсатилмаган ҳолда отам Красноярск ўлкасига бадарга қилинган экан.

1949 йили отамни яна қайтадан қамоққа олишларига асосий сабаб 1937 йилда қўйилган айнома бўлган.

Дастлаб терговда, кейинчалик судда «Мунтазам аксил-инқилобчилик, миллатчилік» ва троцкизм ташвиқотчи-си» деган айбни расмийлаштириб қарор қабул қилинган. Бу ҳукм қабр тошидек совуқ, тегирмон тошидек оғир, мавҳум сатрлар эди. Мана ўша айбнома:

1. Тинтуб пайтида ўзбек шоирларидан бири Чўлпоннинг ман қилинган шеърлар тўплами топилганлиги;

2. Отам ўрта мактабда ўқиб юрганларида ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари Мунаввар Қори ва Шора-сул Зуннуновларнинг талабалари бўлганлиги учун;

3. Тергов бувамни руҳоний деб топганлиги учун;

4. Троцкизмда айблашларининг бирдан-бир сабаби, тинтуб пайтида уйимиздан 1926—27-йиллари босилиб чиққан «Рабоче-крестьянский календарь» журнали топилган. Бу журналда партия ва давлат раҳбарлари билан бир қаторда Троцкийнинг ҳам портрети бўлган.

Адолатсизликни қарангки, тил ва адабиёт ўқитувчисининг уйидан топилган қатор адабиётлар орасида Чўлпоннинг Совет нашриётида чоп этилган, Совет магазинидан сотиб олинган шеърлар тўплами миллатчиликда, аксилинқилобчиликда айблашга асос бўлса?

Ҳеч кимга сир эмас, ўша даврдаги кекса ёшдагиларнинг ҳаммаси динга ишонган ва намоз ўқиган. Шундай экан, уларнинг барчасини миллатчиликда айблаб қамаш лозиммиди? Йўқ! Қамоқ, жазо, ўлим ҳукми саводли, ақлли, доно зиёлиларнингина териб, уларни жисмонан йўқ қилиб юборишга қаратилган ёки бўлмаса руҳан мажруҳ қилиш учун эди.

1953 йили ҳалқарнинг «отаси», «буюк доҳий» Стalin ўлимидан бир йил ўтар-ўтмас, 1954 йили июнь ойида отамни сургундан қуийдаги мазмундаги справка билан озод қиласидар: «Каланов Ш. 1937 йили 17 июль Ўзбекистон Олий Судининг ҳукми билан ЎзССР Жиҳоят кодексининг 66 модда, 1-бандига асосан қамоқقا олинган ва беш йил ҳуқуқдан маҳрум қилинган, кейин Красноярск ўлкасида сургунда бўлган, у МВД ва СССР Прокурори кўрсатмасига асосан 1954 йил 24 апрель сургундан озод қилинган, 1954 йил 9 июль СССР Олий Совети Президиумининг 1953 йил, 27 март қарорига биноан суд қарори бекор қилинган».

Мана инсоф, манаadolat! Ўн саккиз йил ноҳақ қамалиб, бола-чақа, уй-жой, эркинлиқдан маҳрум бўлиб, соғлиқдан айрилиб, умрнинг энг азиз дамлари

азоб-уқубатда ўтиб бўлгандан кейин, сенинг гуноҳинг йўқ экан, дейилса, бу қонунсизлик, бу адолатсизликка қандай чидаш мумкин!

Жияним Бадриддиннинг отаси ҳақидаги хотираларини эслаб, буларнинг менга қўйилган айблардан нима фарқи бор деб ўйлардим. Поччамнинг ўз бошидан кечирган даҳшатли ҳаёти, оиласининг хароб ва баҳтсизлиги, инсон бўлиб тугилиб, бирор кун бу дунёда роҳат кўрмай фожиали ўлими наҳотки менинг бошимда ҳам тақрорланса, деб ўйлардим.

Бундай ўйлаб кўрсам, бундай баҳтсизлик, фалокатлар битта менинг бошимда эканми? Мамлакатда бу фалокатни бошидан кечирмаган бирор оила бормикан? Ахир мен ўзим билган таниш-билишлардан ташқари қамалган қариндош-уруглар озмунчами? Поччам ва холамнинг ўғли Убайдуллахоннинг умрлари қамоқда ўтди. Мен ўзим қамалдим. Хотиним олти ёшдан дарбадар. Отаси, амакилари қамоқда вафот этиб кетдилар! Ўҳӯ, вой-вой!.. Эслайман деса!..

Бир неча қундан бери мана шундай даҳшатли ўйлар босимида инсон қиёфасини йўқотган, йиллаб умрини қамоқда ўтказишга одатланган, нафси олдида ҳар қандай жиноятдан қайтмайдиган маккор ва шафқатсиз каллакесар, ўғрилар орасида лагерларга юборишиларини кутиб ётибман. Дардлашадиган бирор одаминг йўқ. Ўрнингдан қимирадинг ёки ҳожатта чиққудек бўлсанг, қайтиб келгунингча албатта нарсаларингдан ажрайсан. Ким олди, деб сўраб кўр-чи? Кимга арз қиласан? Назоратчиларгами? Уларнинг ўзлари ҳам бу ерга чўчиб киради. Молимни олди деб шикоят қилганларни бўғиб ўлдирсалар ҳам ҳеч ким жавобгар қиломайди. Юзлаб одамдан қай бирини айбдор қиласди. Бирдан-бир дардкашим сиёсий айб билан қамалган 20 ёшлар чамасидаги йигитнинг гуноҳи, халқ душмани бўлиб қамалишига сабаб ўрта мактабда шанбалик қилинган куни Сталиннинг бюстини бир жойдан иккинчи жойга қўяман деб кўтариб кўрса, ниҳоятда енгил уннаб, жуда енгил экан, калласининг ичи бўш экан, деган бир оғиз тўғри гапни айтгани бўлибди. Кейинчалик бир сабаб билан оралари бузилиб қолган мактабдошларидан қайси бири бу гапни тегишли жойларга маълум қилиб, КГБ қошидаги маҳсус ко-

миссиянинг қарори билан ҳалқлар доҳийисини мас-харалаш, унга тухматда айбланиб ўн йил озодлиқдан маҳрум этилиди. Бу воқеа юз берганда у ҳали балоғатта етганми, етмаганми? Наҳотки бу бола шўрликнинг Сталинда қасди бўлган бўлса! Адолат юзасидан айтганда, ҳақиқатан ҳам кўпинча бюостларнинг ичи ҳовол, бўш бўлади.

Кимдир бу шўрликнинг тўғри гапини ғараз билан нотўғри тушунган бўлса, ахир, ҳукумат тепасида ўтирганларда, судда ақл-фаросат йўқми? Ахир ўша бюостни текширдик, ҳақиқатан ҳам ичи бўш экан, бу ерда ҳеч қандай ёмон ният йўқ дейилса, олам гулистон эмасми? Тўғри гапни айтгани учун бу йигитнинг умрига ачинмай, раҳм-шафқат қилмай хазон қилинса, додингни кимга айтасан.

Бу йигитнинг кўз ёшлари тинмасди. Алами олдида ўлимига ҳам рози эди. Ахир, уйланганига энди бешолти ойтина бўлган экан. Унинг бирдан-бир дард ташвиши олти ойлик келин қолган севикли хотини эди. Унинг бағрини бирдан эзган алам энди мени ўн йил кутадими, йўқми, деган айрилиқ, рашик азоби эди. Бечора дардини айтиб йигларди. Бу алам фақат унинг эмас, менинг ҳам дардим эди. Бу азоб мени ҳам қийнарди.

Ахир, бунинг қамоқ муддати ўн йил, севгида вафо бўлса, омонлик бўлса, дийдор кўришмоқ мумкин. Аммо менинг дийдор кўришмоғим учун йигирма беш йил эмас, беш йиллик сургунни ҳам ҳисоблагандა ўттиз йил керак-ку! Ўттиз йил айрилиқ! Ўттиз йил кутиш!.. Йигирма беш, йигирма олти ёшда эридан тирик айрилиб қолган хотиним 30 йил эрсиз яшаб, кутишга сабр-бардоши етармикан? Дунёга инсон бир марта келади, деса-чи? Борди-ю шу хаёл билан уч болани етим қилса-чи! Менинг хотинимга меҳримдан бўлак нимам бор ўзи? Ахир унга на бойлик, на олтин бисот қолдирдим! Ахир бола-чақамни ота-онамдан қолган уйдан, молу мулкимдан ҳам маҳрум қилишди-ку! Уй-жойдан ажralиб ҳаёт кечириш осонми?! Бунга иродаси етармикан? Наҳот ўртадаги муҳаббатимиз чин бўлмаса!

Қаршимдаги йигитнинг кўз ёшларини кўриб, севги ҳақиқидаги армону нолаларини эшитиб, вафо, фидойи аёллар борлиги ҳақида гапирдим. Бу билан унга тас-

кин бериб, умид бағишилаб эмас, ўзимни ҳам овутардим.

Ахир, поччам халқ душмани бўлиб 1937 йилда қамалиб кетганда опам 22 ёшида уч бола билан бева қолган эди-ку! Салкам 17 йил эрини кутди. Дийдор кўришди. Бир неча йилгина бирга яшади. Айрилиқ, уруш йилларининг очарчилигига чидади-ку! Севгисига риё қилмади-ку! Умид билан яшади-ку!

Нуридин тоғамнинг хотини-чи? Ичаги буралиб навқирон ёшида вафот қилганда хотини — келинойим ҳам 22—23 ёшларида уч қиз билан бева қолган эди-ку! Тоғам қайта тирилиб келмайди, эр қилса ҳеч ким айб қилмасди. Эрга тегса бўларди. У болаларини ўгай отанинг қош-қовоғига қаратмаслик, эҳтимол эрининг арвоҳини норози қилмаслик учунми ёки буни бева-фолик деб билдими, ўз меҳнати билан болаларини мартағали одамлар қилиб тарбиялади. Шу билан фахрланағи.

Шулар ҳақида қаршимдаги йигитчага ҳикоя қиласидимда ўзим ҳам бир оз таскин топардим, раşк азобидан бир оз енгил тортардим. Наҳот хотиним уч боласи билан менинг қамоқдан чиқишимдан умид узиб, ажралишни кўнглига келтирса! Шундай аёлларнинг севгига садоқатлари хотинимга ибрат бўлмасмикин? Балки, у ҳам мени кутар.

Аммо мени ўзга бир ташвиш умидсизликка ҳам соларди. Худо кўрсатмасин, йигирма беш йил ичида ахир мен ким бўламан. Мендан нима қолади? Бу шароитда не машаққатлар бор, ўзим бу хўрликларга бардош бериб, омон яшай олармикинман?

Хотиним севгисига вафо қилиб, айрилиққа бардош бериб мени кутар, аммо унинг ёш умрини, ҳали келажагим нима билан тугашини билмай туриб хазон қиласам, бу менинг инсоғимданми? Хат ёзайми? Ихтиёрига қўяйми?

Шу ерда баракда ўғрилар орасида ўзаро муштлашибишиш, бир-бирини бўғиши, ўлдириш бошланиб кетди. Бизнинг оғзимиздаги оғзимизда, бўғзимиздаги бўғзимизда қолди.

Албатта, умрида бировнинг ҳақига хиёнат қиласи, хиёнат қилиш эмас, ноҳақдикларни кўрганда жим туролмаган вижданли, ҳалол одам учун ўз кўз олдида

бўлаётган бундай босқинчилик, куппа-кундуз куни бирровларнинг молларини талаш, бўғиб ўлдиришларни кўришдан оғир азоб бўлармиди! Аралашиш эмас, ҳой, деб индаб кўр-чи, ўзинг омон қолармикансан! Ким сенинг ёнингта киради. Сенинг молингни таламаганлари га шукур қилмайсанми! Борди-ю шу тоғда сенинг ҳамма нарсангни тортиб олсалар ёки бўғиб ўлдирмоқчи бўлсалар, бунинг учун кимни жавобгар қиласди? Ҳеч кимни! Дардингни кимга айтасан? Шикоят қилиб кўр-чи, ёдингда тут, 25 йилга ҳукм қилинган одамсан, ўғриларнинг ўзи бутун бўлмаса, эртага сени сотқинликда айблаб бир-бирларига сен ҳақингда хабар бериб муддатингда борган жойингда ўлдириб юборади. Қамоқ қоидаси шу! Ўлсанг ким сенга ачинади! Сен ҳалқ душманисан, 30 йил озодлиқдан маҳрум этилган, аслини суриштирганда, тирик ўлик кимсасан. Ўз ажалинг билан ўласанми, ёки бирор ўлдирадими, бунинг фарқи йўқ. Агарда ўз кучингта ишонсанг, булар билан олишасан. Енгсанг, устун келсанг, омад сеники, яшайсан.

Қамоқда бир-бирининг устидан бошлиқларга шикоят қилиш сотқинлик ҳисобланади. Бундайларни ахир бир кунмас бир кун ўлдириб юборишади.

Менинг шу кунгача кўрган-кечирган азоб-уқубатларим ҳали холва экан. Бу ерга келганимнинг учинчи кунлари, агар хато қилмасам, Ёрқинжон ака исмли андижонлик илм-маърифатдан хабардор, Чўлпон, Абдулла Қодирийларни яхши биладиган мулла одам билан танишиб қолдим. Бу одам 1937 йилда қамалиб, ўн йиллик муддатини битириб, ундан кейин бир неча йил Сибирь сургунида юриб, бола-чақасини кўргани келганда яна қайтадан қамоққа олинибди. Унинг ўз бошидан кечирганлари нақадар даҳшатли, кишини вахимага соладиган бўлишига қарамасдан, иккинчи бир жиҳатдан менга далда ҳам бўлди.

«Хозирги вақтда 100 йилга ҳукм қилса ҳам ўлмаган одам умр берса эсон-омон кутулиб чиқиши мумкин, ўлмай яшаш мумкин. Бизлар қамоқда эканимизда уруш даври, очарчилик эди. Эркинликда яшаётганлар нон тополмаётган бир маҳалда, биз, ўлим кишиларининг фамини ҳукумат ўйлармиди. Топилса, каламуш бўлса ҳам ейиларди.

Бизлар ўрмонда дарахт кесардик. Очлиқдан ҳолдан тойганлар, силласи қуриб, дам олиш вақтида ўрнидан

туришга мадади етмай, ўтирган жойида ўлиб қолаберар эди. Бир куни неча одам бир чеккада бирдан уймалашиб қолди. Билсам, қандайдир ҳайвоннинг чала ийқилиб қор тагида қолиб кетган бўлаги топилган экан. Ҳатто, яшаш учун бир-биридан қизғаниб, шуни хом еганлар ҳам бўлди. Ахир 1920 йилларда Волга бўйида ўз боласини ҳам одамлар еган-ку. Ленин ҳам буни иқрор қилиб ёзган-ку».

Бу одамнинг бошдан кечиргандари бир-биридан даҳшатли эди. Бу ерда кўраётгандаринг ҳали ҳеч гап эмас, бардам бўл деяётгандек туюларди.

Бу одам қамоқда ўз уйидек мағрур, гўё табиий бир ҳол дегандек юрарди. Бу одамнинг ҳатти-ҳаракат, гап-сўзида ҳатто шунча йил озодликдан маҳрум бўлиб қамоқда умр ўтказишидан на ўқинч, на бирор ҳасрат йўқлиги, ҳатто сўзларининг дадил ва қувноқлиги мени ҳайратта солганди. Унда на қайгуриш, на атрофдагилардан қўрқиш ва на хавотирланиш аломати бор эди. У ҳатто ўлимни хаёлига келтириш эмас, ундан назаримда қўрқмасди ҳам. Назар солсан унинг атрофдагилардан эҳтиёт қиласиган ортиқча кийим-кечаги ҳам, еб-ичадиган нарсаси ҳам йўқ эди. Ахир, уйдан келаётган одам, не сабабки қуруқдан-қуруқ бундай аҳволда эканлиги мени ўйлаттан бўлса, кейинчалик ўзининг айтишидан аён бўлди:

— Мен қамалган кезда хотиним фабрикада мудир бўлиб ишларди. Фирқа аъзоси эди. Мен қамалгандан кейин ҳалқ душманининг хотини фирқа сафида туриши, раҳбарлик лавозимида ишлаши мумкин эмас, шунинг учун эрингдан ажralишинг лозим деган шарт қўйишган. Хотиним бунга кўнмаган-у ишдан бўшашга рози бўлган. Икки болани бир амаллаб боқдан. Аммо уруш бошланиб, тирикчилик оғирлашгандан кейин, бир ўғлим билан қизимни болалар уйига берганидан хабар топдим. Шуни эшитдим-у вақтинча бўлса ҳам ажралиш ҳақида хат ёздим. Ҳатимни олганми, олмаганми, оғир касал бўлиб оламдан ўтгани дарагини эшитдим.

Мен сургун муддатини тутатиб, ўз юртимга бориш ҳуқуқига эга бўлганимдан кейин, хотинимнинг қабрини зиёрат қилиш, болаларимнинг дийдорини бир кўриш учун борган эдим. Минг афсус, — деди-ю, шу фурсат сўзи ҳалқумига тикилиб, бир дам ниманидир ўйлагандек кўзларини юмиб, — Андижонга боришга бор-

дим-у қотган ярамни янгиладим. Фақат хотиним бечоранинг қабрини кўриш насиб бўлди. Болаларимни тополмадим. Халқ душманининг фарзандлари деб қайси детдомга жўнатиб юборганлар, излаб топгунимча ҳам бўлмай, қайтадан қамаши.

Унинг бу гапларини эшитарканман, беихтиёр кўзларимга ёш келарди. Аммо таажжубки, бу одам эса, юракларни ларзага соладиган бу гапларни асло ҳаяжон ва афсусга берилмасдан, оддий воқеадек сўзларди. У одамнинг феълидаги бундай ўзгариш, Совет давлатининг сиёсатига бутунлай ишончини йўқотиб, кишилар бошидаги бу фожиалар табиий бир ҳол деб қарашидан пайдо бўлган экан.

Бу одамнинг ўз фалсафаси бор эди, гарчанд унинг хулосаси мантиқан тўғри бўлиб, ичингда тан олсанг ҳам, аммо ҳозирги қама-қама даврида унча-мунча одам эшитишга ҳам чўчириди.

Бизлар турган баракдаги содир бўлаётган турли жиноят-у, ур-йиқитлар, ўзаро муштлашиш, бир-бирини раҳм қилмай ўлдиришлар, одамларнинг бу дараҷа бузилишига келиб қолганликларига унинг ўз қараши, ўзича фалсафаси бор эди. У қўрқмасдан, бу аҳволга Октябрь инқилоби, ундан кейинги нотўғри сиёсат сабаб деб очиқдан-очиқ гапиради. Масала сиёсатта тақалганда, ундаги шу вақтгача ҳукм сурган бепарвонлик бирдан тарқалиб, кўзларида қандайдир чақнаш, сўзларида кескинлик ва fazab пайдо бўлабошлиди. У атрофдаги одамларга ишора қилиб:

— Сен билан мен сиёсий маҳбуслармиз, булар-чи? Буларнинг ўғрилик қилиб, одам ўлдириб, кишиларнинг ҳақларига хиёнат қилиб, ёш-ёш қизларни зўрлаб жиноятта қўл уришларига нима сабаб? Бизлар синфиз жамият қурамиз, дедик. Яхши! Синфларни тутатмоқчи бўлдик. Қайси синфларни? Қандоқ қилиб? Ҳаммамиз бир мамлакатда яшасак, битта халқ бўлсак, кимга қарши курашамиз? Камбағаллар бойлар синфиға! Бу деган сўз камбағалроқ одам бойроқ ўз қариндошига, ўз қўшнисига, ўз ҳамқишлоғи, маҳалладаги одамларга қарши курашиши керакми? Ўзи билан бирга яшаб келган одамларни аямасдан синф сифатида йўқотиши керакми? Қандай йўқотади? Қулоқ қиласими? Ўз юртидан бола-чақаси билан бадарға қилиб, уларнинг молу мулкини тортиб олиб ўзи эга бўладими? Синф-

ларни тутатиш шуми? Бу синфсиз жамият эмас, босмачилар жамияти эмасми?

У менга, вижданли шоир бўлсанг, қани, айт-чи ёки гапим нотўғрими, дегандек жиҳдий қараш қилди. Гарчанд унинг гаплари мантиқан тўғри бўлса ҳам, бу гапларни эшитган одам чўчимасдан тўғри, деб айтолмасди. Ҳатто мен ўзим ҳам йигирма беш йилга қамалган одам бўлишимга қарамай, унинг фикрларини дарҳол тасдиқлашга ўйланиб қолган эдим. Эркинликка чиқишига умидвор одам, бу гаплар қанчалик ҳақиқат бўлмасин, айтишига эмас, эшитишига ўрганиб қолмаслиги керак, ўзини узокроқ тутиши керак деб ўйладим. Тўғри гапни айтиш ҳам хатарли замон эди.

Аммо у одам ўзига ишонч ва ҳақлигидан фахрланиб ҳузур қилгандек:

— Инсофли, вижданни бор одам бир-бирини талайдими? Бизнинг ҳукумат эса, талашни, бировларни ҳақидан қўрқмасликни савоб деб ўргатади. Қариндош қариндошли талади, синфий душман деб бола отанинг кўзини ўйди. Мана оқибат: ҳаммани ўғирликка, худодан қўрқмасликка, бандадан уялмасликка ўргатиб бўлдик. Одамлардан меҳр-шафқат кўтарилди. Мана булар — ўша сиёсатнинг меваси, — деди ўз атрофидағи ўғирлик қилиб қамалганларни кўрсатиб. — Ҳар қандай ақли бор инсон оч-қашшоқлик, муҳтожликда эмас, бой бўлиб, тўқ бўлиб яшасам, дейди. Бизнинг ҳукуматчи, камбағалликни эмас, бойларни йўқотаман, деди. Мана энди ниятига етди. Ҳамма камбағал, ҳамма ўғри. Мана шундай тўғри гапни айтган сиз билан биз — ҳалқ душмани. Вижданингни ютиб, ҳақиқатни гапиролмай эркин юрганингдан, очялангоч бўлсанг ҳам, овозингни борича ўзинг севган куйни айттанинг маъқул.

Бу одамнинг шунча йил қамоқда бўлиб, руҳан тушкунликка тушмай, бунчалик тетик юришига сабаб энди аён бўлган эди.

Пересильний пункт (бундай сўзлар ўзбекчада бўлган эмас, чунки, бундай жойларнинг ўзи бизнинг ҳалқимизга бегона, шунинг учун аслича ёздим) шундай бир даргоҳҳи, бугун бирга бўлган одаминг эртага йўқ. Ахир, ўзингнинг ҳам қаерда, қачон, нима бўлишингни билмайсан!

Бугун ҳам шундай бўлди. Қамоқ назоратчиси ҳам-

мамизни баракдан ҳовлига чиқишига, саф бўлиб туришга буюрди. Исми шарифларимиз, жиноят қонунинг қайси моддаси билан айбланганимизни айтиб, йўлга чиқиш учун юкларимизни олиб чиқишини таъкидлади.

Суд тугаб йигирма беш йил ҳукм қилинганимдан кейин, уйдагилардан устимдаги костюм-шим, оёқ-кийимларимни олиб кетиб, ўрнига ички-устки иссиқ, кийимлар, пахталик шим, пахталик чопон, кўн этик, оддий бўлса ҳам жун қалпоқ олиб келишларини сўраган эдим. Бугун кун иссиқ бўлишига қарамай умримда биринчи марта керза этик кийиб, қопимни орқалаб чиқдим. Энди қаерга олиб боришиди билмайман. Аммо нима учундир, ўша кунлари андижонлик Ёрқин аканинг ўз оиласи ҳақидаги айтганлари хаёлимдан кетмай мени азобларди. Хотинимнинг умри ўхшамасин-у, аммо унинг ҳам шу кунларда бошдан кечирган азоблари Ёрқин ака хотинининг кўргуликларидан нимаси кам?

Ҳали тергов тугамасдан уни «халқ душманининг хотини», деб ишдан ҳайдашди. Хўш, энди нима қилишм керак?

Икки бола, унинг устига яна ҳомиладор. Урушдан кейин ҳали уй-рўзгорни ўнглаб олганимизча ҳам йўқ эди.

Мен қамалгач, орадан кўп ўтмай Андижонданми, Қашқадарёданми 34 сўм пулга қофоз келиб, ишонч қофозини тасдиқлаш учун хотиним Ёзувчilar союзига мурожаат этади. Эрталаб борса, союз раҳбарлари: «Бирпас кутиб туринг», дейишган. Оч, оғироёқ, кечгача пойлаган. Унга «кутиб тур» деган союз раҳбари ишонч қофозини тасдиқлаб бериш ўрнига: «Нега бу ерда ўтирибсан, биз сени ҳам, Шукруллони ҳам танимаймиз, иккинчи бу ерга қадам қўйма», деганча кетиб қолган. Бу кутилмаган муомаладан кейин, союзнинг эшигидан чиқиши билан ҳушидан кетиб қолган. Уйга қандай келгани, ким олиб келиб қўйганини ҳам эслолмайди.

Мен қамалишимдан олдин йирик достон ёзишга киришиб, ижодий таътилга чиқиб, шу муносабат билан асар биттунча адабиёт фондидан ўша вақтнинг пули билан минг сўм олган эдим. Мен қамалгандан кейин кўп ўтмай Ёзувчilar союзи пулни ундириш учун хотинимни судга беради. Пулни олган қамоқда! Нима қилиш

керак? Агар уни тезда тўламаса ҳовли-жойни мусодара қилишларини билдиришган. Шундан сўнг уйдаги бор нарсани — гилам, қўлидаги билакузук, ҳар балоларни арzon-таровга сотишга тушган. Ҳам айрилик, ҳам етишмовчилик, ҳам энг яқин одамлар келтирган хўрлик — айниқса бунисига чидаш қийин эди.

Қизим Умида туғилиши муносабати билан учрашишга рухсат этишларини сўрамоқчи бўлиб хотиним терговчига телефон қиласди. Терговчи: «Бу телефон номерини қаердан олдинг? Сенга ким берди?» — дея дўйк, уриб, дағдага билан уни ҳақоратлай бошлиди. Бундай муомаладан қўрқиб, дағ-дағ титраб, юраги ёмон бўлиб, болани ерга ташлаб юборади. Ёнида турган Мирзакалон Исмоилийнинг хотини қўлидан тушаётган гўдакни илиб олганча, ўзини ерга ўтқазиб, тинчлантиради. Севикли хотинимнинг тортаётган хўрлигу азобларини хаёлимдан бир-бир ўтказарканман, гуноҳкор бўлиб қамалган мен бўлсан-у, у бечораларда нима айб! Муштипар, мушфиқ бу аёл бечораларга шунчалик зулм! Бу шўрликларнинг гуноҳи нима! Отасиз уч фарзандни боқиши, айрилиқ, азобини тортишнинг ўзи етмасмиди! — деб ўйлайман.

Тоштурмага олиб келишганига ҳам мана бир неча ҳафта бўлди. Севикли фарзандларим, хотиним, қариндош-уругларим билан сўнгги марта дийдор кўришиб, хайрлашиш ҳақидаги илтимосимга ҳам ҳамон жавоб йўқ. Аммо одам ўлдирган, ўғри, айрим савдогарлар эса, уйдан келган нозу-неъматларни еб, ҳатто қамоқда эканликларини ҳам унугиб, қарта, қимор ўйнаш, айшишрат билан овора. Аслини суриштирганда буларнинг нима ғами бор! Чунки, ўғри ўғрилик, фарибгар фирибгарлик қилганда бир кунмас бир кун кўлга тушиб қолишига ишонмаса ҳам, албатта, кўнглидан ўтказгани табиий. Бундан ташқари ўғриларгина эмас, ҳатто одам ўлдиргандар ҳам бизчалик раҳмсизлик билан 25 йил озодлиқдан маҳрум қилинганмас! Уларнинг муддатлари ҳам оз, қамоқ шароити ҳам бошқа. Болачақлари ҳам ўз уй-жойида, ҳеч ким улардан халқ душманининг оиласидан жирканиб қочгандай қочмайди, хўрламайди. Фақатгина илм аҳли, зиёли зотигина ўғри, киссобурлардан ҳам хор, тубан саналади.

Айшини нодон суриб, кулфатини доно тортади! — деган замон шу эмасми!

Энди сен шоир ёки олим эмас — керухасан. Ўзингдан ёш чўнтак кесар чекищдан ол, керуҳа (бу қамоқ шевасида шерик дегани) деб ёнингга кела бошлиди. Бу ерда шоир, олимлигинг уч пул, керуҳа — шерик деса нимаси ёмон? Ёмонлиги шундаки, сўраган нарсасини яхшиликча берсанг бердинг, бермай кўр-чи, иложинг йўқ, нарсанг борлигини билдими, бўлди, бўғиб бўлса ҳам олади.

«Замона зўрники, томоша кўрники», — деганлари ҳам шу ерда.

Қамоқ муҳитини билмаган, шоир ёки олимлик фурури ҳали вужудингдан аримаган дастлабки кунларда бундай муносабатлар сенинг хўрлигингни келтиради, ғазаблантиради. Аммо бу ерда бир оз қаҳрингдан тушириб, таскин берадиган, оғиздан-оғизга ўтиб юрадиган «параша», холос (бу узунқулоқ, тўқима гаплар дегани). Маҳбуслар ўзларини овутиш учун бир-бирла-ридан, хўш, бугун қандай парашалар бор, янгисини эшитдингми, билишимча, 25 йил қамоқ муддати йўқ қилиниб, ўрнига отиш ёки узоғи беш йил қамоқ бўлармиш, деса баъзилар бунга эътиroz билдириб, бу бекор гап, мен бошқача эшитдим, яқинда, умуман сиёсий маҳбуслар ҳаммаси озод қилинармиш, деган гапга ишонтиришга уринарди.

«Уруш чиқарадиган ростдан, муросага келтирадиган ёлғон афзал», деганлариdek, бу гаплар бир нафас бўлса ҳам сенга умид бағишлайди.

Тоштурмадан жўнатишлари олдидан оилас, қарин-дош-уруглар билан кўришадиган кунимда мана шундай гаплар борлигини хотиним, болаларимга айтиб, яқин орада дийдор кўришишга умид уйғотмоқчи бўлардим.

Нихоят Тоштурмадан жўнаб кетар олдидан уйимдагилар билан дийдор кўришиб, хайрлашишга рухсат бўлди. Кўришишга кўришдик-у, аммо минг афсус ҳам едим, дилимга аччиқ алам ҳам солди. Буни аслида кўришиш эмас, абадий видолашув деса тўғрироқ бўларди. Хайрлашувга келганлар орасида хотинимдан ташқари эри ҳалқ душмани бўлиб қамалиб кеттан опам бечора ҳам бор эди. Эридан айрилиш азобини тортиб, адойи тамом бўлган опам, ўзининг ғами етмагандек, менинг ғамимга ҳам шерик бўлиб, энди мен билан хайрлашишга келган эди. Балки бу сўнгти

кўришишдир, шунга қарамай, сени кўргани келганлар билан бағрингта босиб, хайрлашиш имкони ҳам йўқ эди. Оралиқда бир метрча очиқ жой қолдириб, икки томони тўр симдан қилинган деворлар ортидангина бир-биринг билан бор-йўғи 10—15 дақиқагина гаплашиб олишинг мумкин эди. Нимани ҳам гаплашасан? 30 йилга ҳукм қилинган одам сен нима дердинги, улар нима деяоларди.

Эрининг ҳижронида адо бўлган, энди худодан тилаб-тилаб олган ёлғиз укасидан ажralиш дардида куйиб қетган, аламзада опамнинг жовдираган кўзларига, заъфарон юзларига боқданимча умид ва ёки дармон бўлгувчи сўз айтишга тилим айланмай қолган эди. Опам эса:

— Опанг ўргулсин. Худонинг раҳми келсин, отабобомнинг арвоҳи ёр бўлсин, — дейишдан бошқа гап айттолмасди. Бутун истаклари, бутун вужуди кўз ёшлини бўлиб оқарди, худоё худовандо, тухмат қилганлар ниятига етмасин, дерди. Опам такрор-такрор дуо қиларди, такрор-такрор кимларнидир қарғарди. Унинг ёнида турган хотиним эса, кўзларида ёш, худди беҳушдек жим эди. Гўё унинг бутун дардларини опам айтгандек, фақатгина у:

— Ўзингизни ўйланг, бизлардан ташвиш қилманг, болаларни хор қилиб қўймайман, хат ёзиб туриңг, аҳволингизни маълум қилиб турсангиз бас!..

Яна нималар деди, қулогимга кирмади. Чунки, унинг меҳр билан айтган бу сўзлари, ёки жудолик олдида менда уйғонган рашк сабаб бўлиб кўзларимга ҳар галгидан ҳам гўзал кўриниб, қалбимга кутилмаган қийноқ ҳам солиб қўйган эди.

Бу кўришув чексиз дард, хотирамда энг оғир дақиқа бўлиб қолди. Уни ҳаётимдан ҳам ортиқ севганилигим шу айрилиқ олдида яна билинди. Билинди-ю юрагимга ўт солиб қўйди. Шу фурсатда менда севги, вафо, садоқат, риё, хиёнат — ҳамма-ҳаммаси даҳшат ва қувончлари билан ёпирилиб келиб, бу сўзларни гўё энди эшитаётгандек ҳақиқий моҳиятини энди ҳис этаётгандек ҳолат пайдо бўлган эди.

Мен уларга таскин бериш учун, маҳбуслар орасида юрган 25 йил муддат беш йилга камаярмиш, яқин орада сиёсий маҳбусларга афв умумий эълон қилинارмиш, янги жиноий кодекс қабул қилинармиш каби

тапларни айтиб, тез орада дийдор кўришишга умид уйғотгунимча бўлмай, назоратчининг муддат тугади, кетинглар, тутатинглар, деган бешафқат дўки билан ажралишдик. Кўзёшлар, фарёд билан ажралишдик.

*Алвиго, она юрт, алвиго ватан,
Болалигум кечган ерлар алвиго!
Қайси гуноҳимга бу кўйга солдинг,
Қайси қилмишишмга, эй қодир Худо!*

Бугун мен нури дийдаларим, бола-чақаларим, севикли ёrim, мушфиқу, муштипар, жабрдийда опамдангина эмас, ёшлик хотираларим, қувончларим, она юртим билан, қайта кўриш насиб этадими, йўқми, бутун бахту севинчим билан, зиёратгоҳим бўлган отаонам хоки ётган муқаддас тупроғимдан мангута жудо бўлиб, хайрлашар эдим.

Орадан бир кун ўтгач, юзга яқин маҳбусларни юклари билан Тоштурманинг ҳовлисига йифиб, ўтиришни, ижозат бўлмагунча қимирламаслик, ўриндан турмасликни буюорди. Жазира ма, саратон офтобида куйдирив соатлаб ўтқазиб кўйди. Икки йилга яқин қамоқда ўтириб офтоб иссиғига ўрганмаган, бекувватлиқдан қонсиз, оқи-сариф бўлиб қолган юзимга худди чўғ босгандек ачишар, кўнгил беҳузур эди. Томоқларинг қақраб ташналиқдан сулайсанг ҳам, ҳожатта чиқиш зарурати туғилгудек бўлса ҳам автомат ушлаб атрофингни қўриқлаб турган соқчилар, сендан кўз узмай ташлангудек бўлиб акиллаб турган овчарка итлар ўрнингдан қимирлашга қўймасди. Рухсатсиз бир қадам ташлашга, оғиз очиб бирор талаб қўйишга ҳаққинг йўқ. Сен жазога, ҳа, суд ҳукми билан жазоланишга ҳукм қилингансан. Агарда сен саратон офтобими, очлик, ёки 50—60 даражали қаҳратон қишининг совуғига бардош беролмай ўлсанг, бунинг учун ҳеч ким жавобгар эмас, чунки сен берилган жазога чидашинг керак эди. 25 йиллик жазога бардош беролсанг, озодликка эришасан, суднинг ҳукми шу! Яхшини, Тоштурма ҳовлисида саратон офтобида кўнглинг беҳузур бўлиб ҳолсизланяпсан. Бу сенинг баҳтинг! Агарда шундай ахвол 50 даражали совуқ, бўронда ёки 50 даражали жазира ма, 15 километрик жойга транспорт бўлмай пиёда ҳайдаган вақтида рўй бериб орқада қолсанг, энг осон чора, буни қочиш ҳисоблаб, отиб ташлайдилар. Чунки

сен жазога маҳқум, хуқуқдан маҳрум одамсан. Агар сен ўлмай, тирик қолиб, бир кунмас бир кун ёруғ кунлар келиб озодликка умид боғлассанг, ҳар қандай жазога чидашинг керак.

Бу гапларни гүё мен эмас, менга ҳамроҳ бўлиб Тоштурма ҳовлисида жазирамада мен билан ёнма-ён ўтириб, йиллаб қамоқ азобларини тортиб чиниқиб кетган андижонлик Ёрқин ака айтгандек эди.

Шу орада қандайдир папкалар кўтарган турма бошлиқлари биттама-битта исми шарифимиз, жиноий ҳукм моддамиз, неча йилга ҳукм қилинганимизни турғизиб сўраб, лагерга олиб кетувчиларнинг ихтиёрига санаб тоғшира бошлади. Бизларга қўйилган жиноий модда 58 эканини айтганимизда, одам ўлдириб, ўғрилик билан қамалганлар ўзаро бизларни кўрсатиб, бир-бirlарига булар сиёсийлар, фашистлар, дегани қулоғингга чалиниб қоларди. Гүё улар халқ дўстлари-ю бизлар халқ душманлари.

«Ташкент-товарний» станциясига олиб келиб «Черний ворон» («Қора қарға»)дан туширғач, ҳаммамизни ерга ўтиришга буйруқ бериб, яна отамиз, ўзимизнинг исмимиз, қўйилган жиноий моддамиз, неча йилга ҳукм қилинганимизни сўраб, худди мол санагандек бирмабир ҳисобдан ўтказарди. Айрим жойларда баъзан соатлаб туриб қолсак, баъзан, ёв қувгандек, қани, қани, тез-тез бўл, — деб юришга шошириб, — бир қадам сафдан четта чиқиш, қочиш ҳисобланиб огоҳлантирмасдан ўт очилади, — деб таъкидлашарди.

Бу гапни биринчи эшитаётган беморлар, кексалар елкаларида юки билан куннинг иссиғида томоқлари қақрашига қарамай ваҳимада оёқларини зўр билан судраб километрлаб йўл босишарди.

Юзлаб маҳбусларни офтобда қизиб ётган қизил вагонлар олдида тўхтатиши. Шу фурсатда бизлар чиқариладиган вагонлар томонга «ана улар, худди ўшалар» деб темир йўл шпаллари устида югуриб келаётган одамлар пайдо бўлабошлади. Булар Тоштурмада дийдор кўришолмаган, қаёққадир бутун жўнатилишидан хабар топиб отаси билан, фарзанди, ёки эри билан гаплашиш имкони бўлмаса ҳам узоқдан дийдор кўриб қолиш учун келган одамлар эди. Конвойлар эса, буларни итлар билан қўрқитиб, сўнгти марта бир оғиз сўзини айтишга ҳам яқинлаштирасди.

Бу вагонларга қанча одам сифишига қараб эмас, маҳбусларнинг сонига қараб, бир одам сифадиган жойга ўн, ўнта одам жойлашадиган жойга юз одамни урибтиқиб чиқаради. Жой топиб жойлашиш у сенинг ўзингта боғлиқ. Ўтириб кетасанми, ётиб кетасанми, конвойлар бунга эмас, санаб қанча маҳбус олган бўла тайинлаган жойга шунча маҳбусни етказишга жавоб берарди.

Кузатувчиларнинг дод-фарёдларининг ўрнини вагонларнинг зарб билан силжиши, чиниқириб узоқлашиши эгаллай бошлаган эди. Гёё бу она юртидан айрилган бизларнинг чинқириқ, фарёдларимиз эди.

Ўз юртимизда кўрган бу азобу кўргиликлар ҳам халоват экан. Дўсти-ёрларинг, она юрting, сенга жони ачиган қариндош-уругларингнинг нафаси сезиларди. Уларнинг ёнингда борлигини сезиш ҳам дармон бўларкан. Додинг уларга эштилиб тургандек таскин топаркансан киши. Ҳақиқий тутқунлигимиз, бутун эрксизлигимиз, ҳақиқий дўзахнинг эшиги ҳали бизлар олиб бориладиган лагеримизга етмасданоқ Красноярск пересильний пунктларидан бошланди. Бу ердаги бўлаётган ваҳшийликларни биринчи бор кўрган одам 25 йилни ўлмай тутгатиш эмас, айниқса биздек зиёли маҳбуслар бир йил, икки йил омон яшашга ҳам ишончи ни йўқотарди. Бу ер дўзахнинг иккинчи қопқаси эди.

ДўЗАХНИНГ ИККИНЧИ ҚОПҚАСИ

Саратоннинг авжи жазирама иссиғида қизиб ёттан қизил вагонларда Тошкентдан жўнаб, Красноярск пересильний пунктига боргунимизча бир ҳафтами, ўн кун йўл юрдикми, билмадим, бу орада яна қайси пересильний пунктларига тушдик, кимлар билан учрашиб, кимлар билан хайрлашдик, бирортаси эсимда қолмади. Негаки, поезд жилиши билан бутун дунё кўзимга қоронғи кўриниб, кўнгилга Тошкентда қолганлар-у келажак тақдиримни ўйлашдан ўзга ҳеч нарса сифмай қолганди. Энди қачон яна она юртим, бола-чақа, қариндош-уругларим билан дийдор кўришаман! Қайта кўришиш насиб бўладими, йўқми, бутун хаёлим ўшанда эди. Ҳаттоқи қизил вагонга уриб тиқилган одамларнинг саратон иссиғида сасиб-бижгиб кетишлиари, сувсизлик, оёқ узатадиган жой йўқлиги, истаган

вақтингда ҳожатта чиқиш имконидан маҳрумликлар ҳам бу айрилиқ азоби олдида ҳеч гапдек туюлиб қолған эди.

Тахминан Тошкентдан чиққанимнинг иккинчи ҳафтаси бўлса керак, Красноярск пересельний пунктига олиб келди. Бу ерга келганимда йўл-йўлакай бошдан кечирган азоб-уқубатлариму, ҳатто, Тошкент пересильний пунктида кўрган фожиаларим ҳам — ҳаммаси унтулиб кетди. У кунларга ҳам шукур қилиб қолдим.

Красноярск пересильний пунктида кўрганим қирғин-урушлар, куппа-кундуз куни бир-бирларини кўз олдингда ўлдиришлар, айниқса ундан кейинги Шимолий муз денгизига туташган Таймир ярим оролининг Дудинка портига боргунимча баржадаги ўн-ўн беш кун ичida бошдан кечирганим ваҳшийликлар асло ақлга сифдириб бўлмасди.

Красноярск пересильний пунктини КГБ ички қамоқхонасидан кейинги дўзахнинг иккинчи, ҳақиқий қопқаси деса бўлади. Худо қарғаган бандаларигина бу ерга келади. Ажалингдан беш кун илгари ўлиб кетиш ҳеч гапмас!

КГБ қамоқхонасида терговчилар қийнасалар ҳам, назоратчилар хўрлаб, бир нафас кўзингни юмишга қўймасалар ҳам, аммо, ҳукм қилингунича ўзини-ўзи ўлдириб қўймасин деб сенинг ҳаётингни қўриқлаб, ҳар дақиқа назорат қилишарди. Борди-ю ўлим жазосига ҳукм қилинишингни билганларида ҳам, сени отишга ўзлари хумордек эҳтиёт қиласдилар. Ҳатто сен ўзинг ҳам ҳарҳолда ҳукм қилгунларига қадар қандайдир умид билан ўлмаслигингта ишониб яшардинг. Энди-чи! Пересильний ёки баржада битта кийиминг, ёки ўғриларга ёқсан бирор нарсанг учун улар сени таласалар, ўлдирсалар ҳеч ким суриштирмайди. Бу ердагиларнинг ҳаммаси бир-бирига бегона. Ҳатто ўғрилар ҳам бир неча тоифага бўлинадилар, улар ҳам ўзаро бир-бирларига ёв.

1952 йилнинг июль ойи бошларида мени Красноярск ўлкасига олиб келишди. Бу ерга тушда етиб келишимизга қарамай, кун иссигида вагонлардан не учундир туширмай овқат ҳам, сув ҳам бермай кечгача қамаб ўтирдилар. Пересильний пунктга олиб келганларида ярим кечага яқин эди. Шунда ҳам ичкарига киритиш олдидан ҳаммамизни одат бўйича мол санагандек бир-

ма-бир санаб, кимлигимиз, жиноят моддаларни сўрарди. Ўрнимиздан туриб, юришга ижозат бериб, зонага кириш олдидан бир-биримиз билан гаплашмаслик, шовқинламаслигимизни тайинлаб, бугунча ҳаммом биносида ётишимизни, аксинча, ўғрилар нарсаларимизни талашпиклари мумкинлигини очиқ айтиб ўтиши. Бизларни ҳаммом биносида жойлаб, устимиздан қулфлаб кетишларига қарамасдан, орадан кўп ўтмай, айтганларидек, эшикларни очиб кириш, туйнуклардан тушишга уринишлар бўла бошлади. Йўл азоби, чала-чулпа уйқу, минг хил қийноқ хаёллар билан тонг оттирдик. Эртаси куни бўлиб-бўлиб баракларга киргизиши. Ҳали юкларимни жойлаштиришга улгурмасимданоқ атрофимда Тошкент пересилкасидағи каби «мехрибонлар» пайдо бўлиб, нимага қамалганим, этап қаердан келганини сўрай бошладилар. Албатта, бу табиий бир ҳол. Кимdir ўз таниш-билишини, кимdir бирор янгиликлар борлигини билишга қизиқади. Аммо менинг атрофимдагиларнинг мақсади нима эканлиги, кейинги вақтларда бирмунча тажриба орттириб қолганим учун менга маълум эди. Гарчанд улар қаердан келганимни сўрасалар ҳам бежо кўзлари нарсаларимда бўлиб, ниятлари менда нима борлиги, пулларим бўлса қаердалигини билиш, уни бошқалар эгаллаб кетмасдан олдинроқ ўzlари эгаллаш эди.

Мен Мамад исмли, қўлига тасбех ушлаган хушбичим, мўйлаб қўйган, кийим-боши дурусттина кавказлик билан қўшни бўлиб қолдим. Ўзимнинг кимлигими ни айтдим. Менга яхши муомалада бўлди.

Мен унинг кимлиги билан ортиқча қизиққаним йўқ. Бундай қилиш ҳам хатар эди. Чунки «стукач» (маҳбуслар орасидаги гап ўғирловчи жосуслар)ликда сендан шубҳаланиб қолсалар ёки унинг рақиблари сени у билан дўст деб ўйласалар, бу ҳам ҳаётинг учун хатарли бўлиши мумкин эди.

Мамаднинг кимлиги, нимага қамалганигини суриштирмаган бўлсам ҳам, атрофдаги маҳбусларнинг унга муносабати, менга эса ўзининг: «хотиржам бўл, гардаш», дейишидан унча-мунчаси бунга яқинлаша олмаслиги сезилиб турарди. Аммо яхши гапириб, унинг ўзи ҳам нарсангни қоқиб олиши ҳеч гапмас. Чунки ўғриларнинг бир тоифаси яшириб эмас, олдингга келиб мана шу нарсангни бир ёки арзимаган бир нар-

сани кўрсатиб шунга алмашайлик деб очиқчасига сўраб олади. Бермай иложинг ҳам йўқ. Зўр бўлсанг, кучинг етса олишасан, бўлмаса...

Мамаднинг важоҳатидан сиёсий маҳбус эмаслиги аниқ эди. Демак... Бу шароитда энг тўғри йўл, муомаласига қараб муомала қилмоқ. Эҳтиёт бўлмоқ!

Красноярск пересилкаси Иттифоқдаги энг йирик пересилкалардан. Бунда минглаб одам жойлашадиган ўнлаб бараклар бор. Бутун лагерларга - Абакан, Норилск, Калима, Воркута, Тайшет — ҳаммасига, шимолдан тортиб Узоқ Шарққача маҳбуслар шу ердан жўнатилиди.

Мен бирор танишни учратармиканман деган нијатда икки-уч кундан кейин баракларга назар солмоқчи бўлдим. Ахир, мен билан судланган Шуҳрат, Мирзакалон, Ҳамид Сулаймон ва бошқаларнинг биронтасини судда кўриб, ажрашганимча кўрганим йўқ эди. Кўтармиканман деган умида, аммо афсуслар бўлсинки, бир барак ичига қадам қўйгандим, инсон боласининг хаёлига келиши мумкин бўлмаган ваҳшийлик устидан чиқиб қолдим... Ваҳимадан орқага қайтмоқчи бўлиб қадам қўйишм билан эшик олдида турган иккитаси йўлимни тўсиб тўхтатди. Бўлаётган бу воқеага қараб чида буриб бўлмасди. Додлашнинг эса иложи йўқ эди. Ҳаттоқи мен эмас, каттакон баракда, қанча одам бор эди, билмадим, бирортаси садо чиқармасди.

Баракнинг ўртасида икки-уч одам биттасининг кўл-оёғидан ушлаб, кўтариб тепага отарди. Ерга тушгандан кейин, типирчилашига қарамай, яна кўтариб отишарди. Типирчиларди-ю, аммо овози чиқмасди. Оғзига нимадир тикилган эди. Бу аҳвол бир неча бор такрорланиб, уни ярим ўлик бўлганига ишонгандаридан кейин баракдан чиқиб кетдилар.

Мен умримда хаёлимга келмаган бу даҳшатдан бир нафас эс-хушимни йўқотганча, наҳотки йигирма беш йил шулар билан яшайман, деб ўйлардим. Наҳотки!.. Ярим ўлик бўлиб ётган бу бечора одамнинг гунохи нима эди? Қиморда ютқазганми, ёки шерикларини сотганми? Ёхуд ўғрилар билан олишмоқчи бўлган қайсарроқ сиёсий маҳбусмиди? Бу сир эди.

Маҳбусликнинг азобларидан яна бири шуки, дардлашишга ишонарли дардкаш тополмайсан. Қамоқда ҳам

эркинлик йўқ, Кўнглингдаги гапни айттолмайсан. Қамоқда ҳам сени кузатадилар. Маҳбуслар орасида ҳам гапингни маҳсус бўлимга етказгувчилар бўлади.

Йигирма беш йил бериб қўйибди, бундан ортиқ нима бўларди, демоқчи бўлсанг, хато қиласан. Советларга қарши гапларинг учун яна ҳам оғирроқ ишларга қўйишлари, омон қолишинг гумон бўлган лагерларга юборишлари, бола-чақангга хат ёзишлардан маҳрум қилишлари мумкин бўлади. Бир кунни уч кунга ҳисоблайдиган лагерлар ҳам бор деган гап агар рост бўлса, демак, 25 йилга ҳукм қилинганлар 7—8 йилда қутулиб чиқиши мумкин. Озодликка чиқиб, ўлмай, дийдор кўришга бирдан-бир умид қиласа бўладиган нарса, чин бўлса — шу! Эшитишмча бу имтиёз ҳам ҳамма лагерларда, ҳамма маҳбусларга берила бермас экан.

Хўш, мени қаерга, қандай лагерга олиб боришади? Бир кунлик меҳнатингни уч кунга ҳисоблагайдиганигами, ёки катерижнисигами? Бордию бир кунлик меҳнатингни уч кунга ҳисоблаганларида ҳам қўлимда бирор ҳунарим йўқ, хўш, мен нима иш қилаоламан? Пересилкада қолган кунларим бу азоблардан қандай қилиб қутулиш ҳақида хаёл сурарканман, Олмаотадан менинг вагонимга чиқиб, бир неча кун мен билан бирга бўлган қозоқ ёзувчиси Қаюм Мұхаммадхоновнинг асослими, асоссизми таскин берувчи гапларигина далда берарди. Чўкаётган одам сомон парчасига ҳам тирмашади деганларидек, унга ишонгим келаберарди. Бундан бошқа нима илож! Бу безорилик, хунрезликларда умидсизликка тушмай, бир нафас бўлса ҳам сенга дармон бўладиган нарса, ростми, ёлғонми мана шундай тўқилган гаплар эди, холос. Лекин бундай олди-қочди гапларни айрим маҳбуслар шу қадар асослаб, худди ўзлари бош-қошида бўлгандек гапирадиларки, бир дам бўлса ҳам ишонмай иложинг қолмасди. Айниқса мендек 25 йилга ҳукм қилинган Мұхаммадхоновнинг гапларига ҳозирги ҳолатда ишонмай иложим йўқ эди. Чунки у ўз гапларини шундай ишонч билан, дадил айтардики, ҳатто ҳар бир хатти-ҳаракати, бутун кўриниши ҳам бунинг асосли эканини тасдиqlарди. Кўринишидан басавлат, оқ юзли бу одам менинг назаримда қамоқдан чиққангга ўхшамасди, ҳатто у кўрпа-ёстигини орқалаб бизнинг вагонга чиққанда ҳам қиёфасидан қамалган одамнинг ташвиши акс эт-

магандек кўринди. Кундалик ҳаётдагидек мен билан муомалада бўлди. Ҳатто у ўзинигина эмас, бошқаларнинг ҳам, шу жумладан менинг ҳам душманлигим, йиғирма беш йил қамоқда ётишим мумкинлигига ишонмасди. У:

— Йигирма беш йил! Бўлмагур гап! Йигирма беш йилда ё эшак ўлади, ёки подшо, деганлариdek ҳаёт ҳам, сиёsat ҳам бир хилда турмайди-ку, оқсоқол! Айниқса, бизда нима кўп, раҳбарларнинг алмашуви кўп. Бутун Яода раҳбар бўлса, эртага у душман, ўрнига Ежов бўлди. Мана Ежов душман бўлиб фош этилгандан кейин, у қамаган одамлар оқланиб, ўрнига Берия бўлди. Ким билади, бунинг ўрнига бошқаси келса, олдингисини ўзини қамаб сиз билан бизни нотўғри айблланган деб чиқариб юбориши ҳеч гап эмас. Сиз билан мен — шоирлармиз. Мен Қозоғистон республикаси гимнининг муаллифиман. Сиз билан менинг совет ҳукуматига қарши асаримиз йўқ! Нимамиз душман! Бундан ташқари, яқинда эшитган гапим шу бўлдики, кодекс ҳам ўзгарапкан, амнистия бўларкан, жуда бўлмаганда қамоқдан бир кунни уч кунга ҳисоблаб чиқариши, бу аниқ, — дерди. Мени нимага қамаганларини суриштириб билгач, худди қонушуносдек: — Булар ҳаммаси бўлмагур гаплар, лагерга етиб олгач, Москва — генеральний прокурор, СССР Олий Суди, Олий Советта шикоят ёзсан, ўшаларга етиб борса бўлди, ишимизни қайтадан кўриб, чиқариб юборишади, — деб мени ишонтиради.

Бу гапларни у менга таскин бериш учунми, ёки ўзи ишонгани учун айтармиди, билмадимку, яхши ишласанг, қамоқ режимини бузмасанг бир кунни уч кунга ҳисоблашлари мумкин деганида, бошқалардан ҳам бу ҳақда эшитганим учун ишонгим келса ҳам, аммо Москвага, бош прокурор, Олий судга ёзсан, шикоятимиз етиб борса бас, чиқариб юборади, ёки қамоқ муддатини қисқартиради, деган галига мутлақо ишониб бўлмасди. Булар бари таги пуч, ўйланмай айтилган гаплар эди.

Чунки қамалганимнинг дастлабки кунларида мен ҳам худди шундай умидда, шундай фикрда эдим. Аммо суддан кейин, айниқса, юзлаб, минглаб қайта-қайта қамалганлар билан учрашиб, уларнинг ҳикояларидан кейин бу фикрим бутунлай хато эканини англай бош-

ладим. Ахир, битта билар эмас, шунча-шунча қамалиб, отилиб, йигирма беш йилга қамалиб кетаётганларни наҳотки Москвадагилар билмаёттан бўлса, бехабар бўлса! Наҳотки, жумҳуриятдагилар Москвадагилардан бемаслаҳат, ўз эркларича одамларни қамаётган, бу ишларни қилаётган бўлсалар!

Муҳаммадхонов билан бир неча кун йўлда бирга бўлган кунларимиздаги гапларни эслаб, ўйларимни охирiga етказмасимданоқ, бирданига пересилний пунктнинг ҳовлисидан ўнлаб одамларнинг бақириқ-чақириқлари, ур-сур, тўполон овози эшитилиб қолди. Мен ёнимдаги Мамадга бу нима гап, эшитяпсанми, дегандек қарадим. Аммо у эса, эшитган бўлса ҳам ҳеч нарса бўлмагандек, тўпалонлар, қирғинлар бундай шароитда табийи бир ҳол дегандек ёстиғига ёнбошлаб тасбеҳини бепарво ўтираберди.

Аммо мен аҳволни билмоқ бўлиб аста ташқарига чиқдим. Ташқарида ўттиз, қирққа яқин одам ўзаро қирғин қилишарди. Бир томонда яхши кийинган, сёёкларида хиром этик, ҳарбий кийим кийган 10—15 поляк офицерлари, иккинчи томонда уларни таламоқчи бўлган бир тўда ўғрилар кўлларига тушган нарса билан, таёқми, тошми, ҳовлидаги витриналар, ҳатто баракдаги нарсалар борми (кроватларни) бузиб, бир-бирларини урадилар. Бирорларнинг кўзи чиққан, бирорларнинг боши ёрилган. Йиқилгандарни аямай ҳолдан кетгунча тепавердилар.

Поляк офицерлари аламзадалик ҳамда ҳарбий кишилар бўлганларидан ўғрилар билан жон аччиғида олишардилар. Офицерларда яхши усти-бош, ортиқча кийим-кечак, соат, қимматли нарсалар борлигининг исини билган ўғрилар уларни таламоқчи бўлганлар. Албатта, ўз ватанидан айрилиш алами, аламзадалик, унинг устига жангда чиниққан одамлар булардан қўрқиб ўз молларини бир тўда безориларга индамай бериб қўярмиди! Бир-бирларини кувиб урадилар. Бир-бирларига бегона бўлган маҳбуслар эса икки томонга ҳам аралашмасди. Айримлари ҳатто бу тўпалонлардан хабардор бўлсалар ҳам бир-бирининг гўштини есин дегандек бараклардан чиқиши ҳам истамасдилар. Бундай пайтда фақат маҳбуслар эмас, қамоқ назоратчиларининг ўzlари ҳам оломонни бостириш учун ўртага тушмасдилар, қўрқардилар. Ур-йиқитни бостириш учун

пересилка ҳовлисининг тўрт бурчагидаги мезаналарда турган соқчилар огоҳлантириш учун автоматлардан юқорига бир неча маротаба ўт очдилар. Поляк офицерлари яраланган шерикларини судраганча ўзларига ажратилган маҳсус баракка кириб эшикларни ёпиб олдилар.

Ўгрилар кечаси ҳам уларнинг баракларига босиб киришмоқчи бўлдилар. Анча вақтгача ғалва тинчимади. Эртасига офицерларни қаергадир олиб кетишиди. Улар кетди-ю барибир бу ер тинчигани йўқ, чунки ўгри, муттаҳамлар хукмрон эдилар.

Бу қадар шафқатсизлик, бу қадар ваҳшийликлар чумолига озор бермаган, бир умр ҳалқимга илм-маърифат берай деб бошини китобдан кўтармаган, кўзойнақда йўлини зўрга топадиган, умр бўйи одоб ва ахлоқдан дарс берган толиби илмлар учун бу безори-ларнинг қилимишларини кўриш, унга бардош бериш ўлимдан ҳам оғир эди! Инсон хаёлига келтиролмаган бундай хўрликларга чидаш!.. Инсонларни бу қадар хўрлаш, оёқ ости қилиш!.. Илм-фан, бу табаррук сиймоларнинг уволи, қарғишлари бир кун ёқаларидан туттасмикан, деб ўйладим.

Аммо ёнимдаги одам бефойда ўйларимдан афсус-лангандек хуррак отарди. Ким билади, балки бу кечаси кимнидир талаш учун кундуз уйқусини олмоқчи бўлган ўғридир. Ҳаммасига чирайсан. Хурракларга ҳам, қирғинларга ҳам, тунги тувакнинг сассигига ҳам... Чунки кечаси баракларнинг эшиги қулфлаб қўйилади. Ҳожатта тунда шу ерда чиқилади. Ҳаммасига чирайсан... Чой қаёқда! Ичишга сув топилмайди. Юз-қўлингни ювмасликка ҳам чирайсан, ўрганасан...

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин юкларимиз билан йўлга тайёрланишни айтишиди, энди қаерга ҳайдашади? Энди олиб борадиган жойлари қандай, балки бундан минг баттардир, лекин ҳозирча бу ердан қутулганингга шукур қиласан. Энасой дарёси портидаги баржага чиқариш учун ҳайдаб боришиди. Баржага чиқиши олдидан ўғрилар билан бирга бўлиш азобидан жони ҳалқумига келган сиёсий маҳбуслар, уларни алоҳида каюталарга қўйишни, ўғриларга қўшмасликларини талаб қила бошладилар. Кўпчилик бўлиб норозилик билдирилар. Этап бошлиқлари аввалига бунга розилик билдирилган бўлсалар ҳам, кемага чиқар олдидан жой

етишмаслигини баҳона қилиб, ўғриларнинг яхши тоифаси, уларнинг ўз назарларида шикаст етказмайдиган тоифаси билан бирга бўлишимизни айтдилар.

Жаллоднинг яххиси қайси-ю ёмони қандай бўлади, нима қилганда ҳам жаллод жаллод-да! Ўғриларнинг қандайлиги, уларнинг феълларини этапма-этап бир неча маротаба бирга бўлиб, жуда яхши билиб қолган сиёсий маҳбусларнинг бу норозиликлари фойда бермади. Соқчилар автомат ва итлар билан қушхонага келган молдек ҳаммамизни ҳайдаб каюталарга тиқа бошлади. Қаерга қочасан. Сенда нима ихтиёр!

Бизларни кеманинг пастки хонасига тиқишиди. Бошлиқлар безарар, деб мақтаган ўғрилар биринчи кундаёқ қилиқ кўрсата бошладилар: кўнгиллари хушлаган жойни эгалладилар. Сиёсийларни ҳожатга чиқиши учун қўйилган бочканинг ёнидаги жойларга, иссиқдан нафас олиб бўлмайдиган бурчакларга тиқиб қўйдилар. Тепадан ёғоч чеълакларда узатилган овқатларни тақсимлаш ҳам ўшаларнинг қўлларига ўтди. Қамоқнинг овқати маълум. Аммо шуни ҳам хоҳлаганча тақсим қилиш ўшаларнинг ихтиёрида: ёғлигини ўзига олиб, ёвғонини бошқаларга беради, агар шуям қолса... Қаршилик қилиш бефойда. Кеманинг пастки, қоронги қаватида сени бўғиб, молларнинг талашлари ҳеч гап эмас. Улар билан сен тенг бўлолмайсан, ўрганмагансан, бундан ташқари сиёсийлар 30—40 киши бўлса, улар кўпчилик эди. Йигирма беш йил шулар билан бирга умр кечирадиган бўлганингдан кейин қайсиниси билан олишаман! Ахир, булар тасодифан жиноятта қўл уриб қамалган одамлар бўлмай, аксинча, озодликда ҳам, қамоқда ҳам меҳнат қилмай қарта, қимор ўйнаб, бирорларни талаш ҳисобига яшайдиган одамлар эдилар. Эркинликда одам ўлдириш, ўғрилик қилиш хавфлироқ; қўлга тушсанг қамашади. Аммо бу ерда-чи, ким-кимни ўлдирганини суриштиришмайди. Одам ўлдириш, бир-бирларини талаш бу ерда бемалол. Савдо, хўжалик соҳасида ишлаган бойваччароқ одамлар ёки сиёсий маҳбуслар, уйларидан тузукроқ, кийим-кечаклар, емиш олишлари мумкин. Аммо булар-чи?! Бошқаларда бўлса, демак уларники! Қандай қилиб тортиб олишни яхши билишади.

Қамоқ, деган шундай бир жойки, бу ерда бир-икки йил умр кечирган, айниқса узоқ муддатта ҳукм қилин-

ган сиёсий маҳбусларнинг кўнглига на кийим-кечак, на яхши ейиш-ичиши сигарди! Бу дўзаҳдан, бу шайтонлардан қутулиб омон қолишини ўйларди, холос.

Биринчи кечамиз тинч ўтди. Бошлиқлар айтгандек, бирортаси бизларга тегмади. Бу тинчликнинг сабаби эртасига маълум бўлди. Бунинг сабаби кечаси билан шилишни кимдан, қандай бошлаш режаси тузилган экан.

Булар кун узу кун ухлашарди, кечаси, ҳамма уйқуга кетгандан кейин тунда мўлжалга олганлари кимнингдир қопини, кимнингдир чамадонини титишига бошлашарди. Ҳатто эҳтиёт қилиб шимолнинг совуғига асқотар деб тагингга солиб ёттанинг пўстин нимчангни ҳам тортқилай бошларди. Албатта сен, буни сезсан, лекин шу билан қутулсан бош-кўзимдан садақа, деб ёнингта ағдарилиб бир ишора ҳам қиласан, барibir у олмай қўймайди. Агарда журъатинг етиб, кўзингни очиб, нима қиляпсан, деган тақдирингда ҳам, «маҳнём» (ўгриларнинг шевасида алмашамиз), дейдида қонуний қилиб ўзининг бирор увадасини ечиб бериб, сеникини олиб кетаберарди. Бу билан қутулмайсан, эртасига келиб тугунингни титади. Албатта, бир неча пересилкаларда бўлиб, ундаги фожиаларни кўрган одам, қаршилик кўрсатишнинг бефойда эканини билиб, бор нарсасини бериб қутулишга рози бўлади. Чунки булар битта-иккита бўлса бошқа гап эди. Каютанинг ярмидан кўпини шулар эгаллаган. Буларнинг дастидан на маҳорканг, ўраб чакишига на қоғозинг қоларди. Албатта, сенга қамоқда маҳорка ўраш учун қоғоз бермайди.

КГБ қамоқхонасидан олиб кетишиларидан олдин уйдан келган етти сўм пулимга квитанция беришган эди. Маҳорка ўрашга қоғозим қолмагач, оз-моз бўлса ҳам хумордан чиқиши учун, ўша квитанция қоғозини бўлиб-бўлиб, бир неча маротаба чекишига етказдим, шуни ҳам икки-уч чекимлигини ўғрилар олиб қўяди.

Энасой бўйлаб Турхансқ, Игарка орқали Дудинка-га етгунимизча қанча кун ўтди, ёдимда йўқ, бу орада бошлиқлар айтган «безарар» дўстларимиз, уйдагилар бериб юборган бошдан-оёқ янги этик, кийимларимизни битта-битта олиб, ўзлари куёвлардек кийиниб, эски чориқ, увада кийимларини бизларга қолдириб бўлишганди. Бу одамларнинг даҳшатли жиҳати яна шунда

эдики, булар фақат сени нарсангни талаб қилмасдан, ўзаро талашиб, бир-бирларини ўлдиришга ҳам тайёр маҳлуклардан фарқ қилмасдилар. Мана неча кунки, улар кеманинг узун-узун михларини суфуриб, туни бўйи сопол товоқларга чархлаб, найзадек қилиб қўшни каютада кетаётган бошқа тоифадаги ўғриларга ҳужум қилиш учун кема деворини тешиб ўтмоқчи бўлардилар.

Буларда бизлардек на бола-чақа ташвиши, на орзу-ҳавас, на ноҳақ қамалдим, деган афсусу армон бор эди. Яна жиноят қилсам, қамоқда умрим ўтади-ку, деган фикр ҳам йўқ эди.

Нега шундай?! Қаердан пайдо бўлган бу одамлар? Булар кимлар? Буларни шу кўйга солган, бунчалик ваҳ-шийликлар сабаби нимада? Ўз-ўзимча шулар ҳакида ўйларканман, буларга нисбатан бўлган чексиз қаҳру газаб, нафратим юмшаб, унинг ўрнига ҳатто қандайдир ачиниш, бу шўрликларда ҳам нима айб, дегандек ҳис пайдо бўла бошларди. Ҳакиқатан ҳам буларнинг инсон қиёфасини йўқотиб, ҳаёт, меҳнат, бола-чақа, орзу-ҳавас завқидан маҳрум бўлишлари, жазодан ҳам кўрқмай, қамоқ билан эркинликка бефарқ қарашларининг сабаби нима? — деб ўз-ўзимча ўйлайман.

Бизлар шу чоққача бунга асосий сабаб деб Ватан уруши давридаги очлик, яланғочлик, болаларнинг ота-онасиз, қаровсиз қолиши деб ўйладик. Тагини ўйлаб кўрсанг, бундай фикрга мутлақо қўшилиб бўлмайди. Ахир, уруш фақат бизнинг мамлакатда бўлдими? Хитойда бўлмадими? Япония, Америка, Фарбий Германия, Польша, Чехословакияда уруш бўлмадими? Ҳаммасида бўлди. Очлик-яланғочлик, ота-онасиз етим қолганлар буларда ҳам бўлмади, дейсизми? Бўлган! Агар ўғрилик, авлодларнинг бузилиши уругга боғлиқ бўладиган бўлса, бу давлатларнинг биронтасида, ҳатто бир миллиардга яқин аҳолиси бўлган Хитойда ҳам бизлардагидек ўғрилик, одам ўлдириш авж олиб кеттани йўқ-ку! Агарда ахлоқ бузилиши чиндан ҳам урушга боғлиқ бўлса, иккинчи жаҳон уруши даврида унга қатнашмаган давлатлар деярли кам қолган эди. Ахир, бутун жаҳонни бизлардагидек ўғри, муттаҳам босиб кетмади-ку. Ахир, нега мамлакатимизнинг ҳамма бурчагини қамоқ лагерлари босиб кетди! Ўғри, муттаҳамчиликларнинг авж олишига уруш сабаб бўлган бўлса, миллионлаб илм аҳли, дав-

лат арбоблари 1937 йилги тинчлик йиллари, ҳозирги ғалабадан кейинги 1950 йилларда қамалишларига сабаб нима? Буларни ҳам уруш буздими? Уруш даврида давлатта зиён етказмай, қўпорувчилик қилмай, очлик, ялан-ғочликка чида бекланган муаллим борми, ёзувчи, диндор борми, ҳаммасининг энди қамалишига сабаб нима?

Бизнинг мамлакатда ўғриликнинг авж олишига ҳам, энг яхши одамларнинг ноҳақ ҳалқ душмани деб қамалишига сабаб битта, у ҳам бўлса, инқилобдан кейинги сиёсатимизда йўл қўйилган хатоликлар! Ҳалқни бойкембағалга ажратиб, бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйдик. Бирорни бой деб, бирорни диндор деб молмулкини, уй-жойини чирқиравтиб тортиб олиб, қулоқ қилиб бошқаларга бердик. Бирорларнинг ҳақидан қўрқмаслик, қулоқ қилиниб бегона юртларга сургун қилингандарнинг кўз ёшлиари, нолаларига раҳм қиласликка ўргатдик. Мана шу сиёсат меҳр-шафқатнинг орада кўтарилиши, йўқолишига сабаб бўлмадимикин? Хоҳлаган одамни хоҳлаган пайтда қамаш, сургун қилиш, мол-мулкини тортиб олиш каби адолатсизликлар, суд, тергов органларидағи қонун бузилишлари ёшлар ўртасида келажакка ишончсизлик уйғотмадими? Ноҳақ қамалгандарнинг оиласари, дўстяқинлари, қариндош-уруғларида давлат сиёсатига нисбатан ишончнинг сусайишига, ҳалол бўлиб жон куйдирганинг фойдаси йўқ, ҳалол бўлганлар нима бўляпти, ўзингни ўйла, бир амаллаб кунингни кўрсанг бўлди, дейишга сабаб бўлмадимикин!

Баржада хаёлга толганча ёш-ёш йигитларни шу ахволга тушганлари, қамоқларда ўтаётган умрларига ачинардим. Ҳатто айримларининг ёнига яқинлашиб сұхбатлашгим ҳам келарди. Ахир, булар ҳам одам-ку!

Бизнинг жамиятимизда ўғриларнинг бунчалик кўпайиб кетишига балки қонунимиз, унинг бўшлиги сабабдир? Ахир икки оғиз тўғри гапни айтганлар ҳалқ душмани саналиб 25—30 йил озодликдан маҳрум қилинади, аммо, ўғрилик, ҳатто одам ўлдирганларга эса бунчалик жазо йўқ. Уларга муносабат қамоқ шароитида ҳам бошқача.

Лагерларда ўғрилар сиёсий маҳбусларни «ҳалқ душманлари, фашистлар», деса, сиёсийлар эса ўғрилик, одам ўлдириб, қамалгандарни кесатиб «ҳалқ дўстлари» деб аташарди. Диндорлар, ёзувчиларнинг бу ерда бе-

зориларча ҳам қадри йўқ, эди. Улар лагерларда сиёсий маҳбуслардек 12—15 соатлаб 50 даража иссиқ, совуқда ишлашмайди. Уларнинг бир кунлик ишини уч кунга ҳисоблаш имкони бор. Балки мана шундай муносабат ҳам ўғриларнинг кўпайишига олиб келмаганми-кан? Ахир, бизларда қадимда ўғриларни ушлашса қўлларини кесишарди, оломон қилишарди.

Ваҳоланки, жиноятичиллик қарши жамоатчилик талаби билан чора кўрилмайди. Ахир, яқин-яқинларгача ҳам Хитойда ўғрилик қилганларни халқ ўртасида майдонларга олиб чиқиб осишиди. Ҳозирда эса ўғрилик билан қўлга тушган одамнинг тўпифидаги томири кесиб ташланади, ёмон чўлоқ бўлиб, қийтонглаб юради. Балки шунинг учун уларда ўғрилик йўқдир. Нега бизлар шундай қилмаймиз?

Ўғрилик, безориликнинг дунё бўйича бизларда бунчалик кўплигига сабаб балки диннинг йўқ қилингани ёки худодан қўрқмай, бандадан уялмаслигими?

Бундай хаёллардан ташқари, мени кечадан бери ёнимда қайт қилиб, ухламай инграб ётган одамнинг бугун яна иситмаси кўтарилиб, қорнидаги оғриқ зўрайиб тортган азоби, унинг қилган арзи-додига соқчиларнинг бизлар врач эмас, деган бепарво жавоби, ўғриларча ҳам қадр-қийматимизнинг йўқлиги қийнарди.

Шу орада баржамиз тўхтаб, кимдир Турханска келдик деса, бошқаси бу ер Игарка деди. Қаерлиги ҳаммамизни кемадан туширишгандан кейин маълум бўлди. Бизларнинг баржамиз тўхтаган бу ер Шимолий муз океанига туташган Таймир ярим оролининг Дудинка деган жойи бўлиб, буни порт деб ҳам атаб бўлмасди. Бир-икки ёғоч бутка қаққайиб туради. Атрофда на бир инсон шарпаси ва на бир одам яшайдиган хонадон бор! Бу ерларда йилнинг ўн ойи қаҳратон қиши бўлиб, бир ой, бир ярим ойлик илиқ-иссиқ кунларда юк пароҳодлари конлардан маҳбуслар қазиган маъданларни олиб кетиб, унга керакли нарсаларни етказиб бераркан. Август ойининг ўн бешларида бу ерда қор бўронлари бошланиб, дарё музлаб қатнов ҳам тўхтарди. Бир оз кечиккан кемалар келаси йилгача музлаб қолиб кетарди.

Мен келган пайт июль ойининг охири, августнинг бошлари бўлиб, қоп-қора булувлар орасидан қуёш гоҳо

кўриниб қолишига қарамасдан, шимолдан эсган изгирин баданларни жунжиктиради, қишдагидек юзларни ўймаларди. Шимол ботқоқзорларида беш-үн кунлик иссиқда тирилган оч чивинлар очиқ жойга ёпирилиб таларди. Атрофда одам зоти йўқ. Бутун атроф жимжит, бир томон пастак-пастак дараҳтлардан иборат тундра. Бир томон океанга туташган дарё, бутун атроф дунёдан ажралган моховдек ваҳимали. Наҳотки кимсасиз ерга мени олиб келишган бўлса!

Биз сиёсий маҳбусларни каютадан туширгач, яна фамилиямиз, жиной моддамиз, неча йилга ҳукм қилинганимизни сўраб санай бошлаган назоратчилар, қандайдир шубҳа билан ҳар биримизга тикилиб ўзаро нималарнидар гаплашишди. Уларнинг шубҳали қарашларида жон бор эди. Чунки биз сиёсий маҳбуслар ҳаммамиз таниб бўлмас даражада ўзгариб қолган эдик. Кемадан тушган вактимизда бизларни фақат бошқалар эмас, ҳатто ўзларимиз ҳам бир-бирларимизни танимай қолган эдик. Чунки бизларнинг ҳамма яхши кийимларимизни ўғрилар эгаллаб, ўғриларнинг бутун увада, эски кийимлари — ботинка, телогрейкалари, йиртиқ кепкалари борми, бизларга ўтиб қолганди. Обком секретарининг қишида кийиш учун уйидан олган янги этиги ўрнида эскириб кетган туфли, иссиқ, қалпоқ, ўрнида жиягидаи картони чипир қайнатишга ёқилган йиртиқ, кепка, айримлари эса кўйлаксиз майка устидан телогрейка кийиб олган эди.

Сиёсий маҳбусларнинг ўғриларга таланиб бу аҳволга чида, индамай туришлари қўрқанлиқданмиди? Йўқ. Уларнинг бунга бефарқ қарашлари бесабаб эмас эди.

Йигирма беш йилми, ўн беш йилми, шулар билан бирга яшаш бундан бўёнги ҳаёт ҳамон шулар билан бўлишини ўйлаган одам шикоят қилишни ўзига лозим кўрмасди.

Бундан ташқари, хўш, қайтариб олдинг дейлик, тутқунлиқда, хор-у зорлиқда ўтган умрингда беш кун яхши кийдингу киймадинг нима! Шуни ўйлаб кўпчилик қайтариб олишни талаб қилмади. Бизларнинг бундай хаёлимизни сезгандек этап соқчиларининг инсофиларидан бири:

— Кимки нималарингни олган бўлса, қўрқмасдан айта беринглар, олиб берамиз, улар билан икки дунёда ҳам бир бўлмайсизлар, кўришмайсизлар, — деган гап-

ни айтиб бизлар билан бирга бўлган ўғриларнинг ҳаммасини каютадан олиб чиқиб, бирма-бир олдимиздан ўтказди. Бирор ана мени этигим деса, бири ановининг бошидаги қалпоқ меники, деб унга эски кепкасини қайтарарди. Хуллас, ўғриларнинг қўлларига кишан солиб бир томонга ҳайдаб, бизларни эса елкада қопларимиз билан яёв, қизил вагонлар олдига олиб келишди.

Ёмғир ёға бошлади. «Ўтиринглар», деб буйруқ берганларича совуқ шамол билан чеъаклаб қуя бошлаган ёмғир бадан-баданимизга сингиб, ўғрилардан қайтариб олган кийимларимиз жиққа ҳўл бўлишига қарамай, очик ерда соатлаб тутиб турдилар. Шулар ҳам инсон фарзандлари-ку деб ачиниш, на раҳми-шафқат бор эди! Бирор панароқ жойга олишни хаёлларига ҳам келтирмасдилар. Мен уларнинг қиёфаларига тикилиб, бундай бағритошликларига ҳайрон қолардим. Тасаввур қиломасдим. Улар ўлассанми-қолассанми, сендан ўтган азобни хаёлларига ҳам келтирмасдилар. Чунки улар сени ҳар қандай қийноққа лойик, халқнинг ашаддий душманлари деб қарадилар.

Эртаси куни бизларни лагерга олиб келдилар. Кечадан бери ёғаёттан ёмғир июлнинг охири бўлишига қарамай, бирданига қорга айланди. Совуқ. Кийимларимиз жиққа ҳўл. Мен келган лагерни бу ердагилар «Тириклар қабристони» деб аташаркан. Бу ваҳимали, хунук номнинг негалиги менга кейин маълум бўлди.

ТИРИКЛАР ҚАБРИСТОНИ

Мен келган қамоқ лагерини бу ердаги маҳбуслар тириклар қабристони, деб менга ўхшаш йигирма, йигирма беш йилга ҳукм қилингандарни эса, отилмай ёки осилмай қолган тирик мурдалар дейишаркан. Албатта, менга ўхшаш янги келганлар учун бундай гапларни эшитиш қанчалик оғир бўлмасин, аммо тагида ҳақиқат йўқ эмас эди. Мен бу гапнинг қаердан келиб чиққани, нега шундай дейишлари сабабини суриштирганимда, бир йилгина бу ерда яшаб кўр, нега эканини биласан-кўясан, деб жавоб беришди. Бундай жавобда улар нимани назарда туттанини билмадим-у ҳақиқатан ҳам улар айтгандек бир йил эмас, биринки ой эмас, келган кунимданоқ бу гапларнинг нега айтилгани сабаби аён бўла қолди. Ҳақиқатан ҳам бу

лагерь улар айтгандек тириклар қабристонидан фарқ қилмас эди.

Красноярск пересильний пунктидан бизларни күриклав келган соқчилар одатдагидек мол санагандек бир-бир санаб лагерь бошлиқлари ихтиёрига топширишлари биланоқ, уларни қизиқтирган биринчи нарса кимнинг қўлидан қандай хунар келишлиги бўлди. Чунки лагерь эшитига қадам қўйган шу соат, шу дақиқадан бошлаб ёзувчи ёзувчимас, министр министрмас, ишчи кучига, қулга айланган эдик. Энди сен касбингга, кучинг етганига қараб эмас, лагерь бошлиқлари нимаики ишни буюрса, шуни қиласан.

Лагерга келган биринчи кунимизданоқ, одатдагидек ерга ўтқазиб, энг аввал орамизда бетончи, юқ ташувчи, сантехник, гишт терувчи, темирчилар борлигини суриштиришди. Орамизда мен деган бирон одам топилмади. Аммо, ошпаз, тикувчи, сартарош, нонвой, ямоқчилар борми деб сўраганда, мендан бошқа қўпчилик «мен», «мен!» деб баробарига қўл кўтара бошлади. Ҳаттоқи Қарағанды лагеридан келаётган ленинградлик тарихчи олим ҳам нонвой борми деса ҳам, кейин тикувчи борми деса ҳам қўл кўтараберган эди. Бунчалик қўп ҳунарларни қачон ўрганиб ултургансиз, деб сўрасам, беш-ўн йил лагерма-лагерь юриб унинг тузини тотиб, шароитига тушуниб қолган одам бўлгани учун:

— Қўл кўтарганларнинг ҳаммаси ҳам шу ҳунарларни билади деб ўйлайсанми? Бирортаси ҳам билмайди, мақсад, етмиш даражада қаҳратон совук, бўронли қиши-қировли кунларда усти ёпиқ, иссиқроқ жойга бир амаллаб кириб олиб жон сақлаш холос, — деди.

Лагерь бошлиқлари керакли касб эгаларини танлаб бир томонга ўтказиб, қолганларга навбат еттач, «Юсупов ким?» деб алоҳида урғу билан сўради.

— Сен шоир экансан-а! Бу ерда қалам билан қоғоз йўқ. Фақат белқурак билан чўкич бор, меҳнат шарифимиз, баҳтимиз деб куйлаб келгансан, мана энди ўзинг амалда кўрасан, — деб ер қазувчилар бригадасига қўшиб қўйди. Эртасига ишга чиқдим. Қўлимга ер қазиш учун чўкич, шағални ташиш учун ғалтак арава туқазишиди.

Мен бу лагерга келган вақтимда бир ярим йилдан ортиқ қуёш кўрмай қамоқда ётиб, терговчиларнинг ҳақорат, зуғумлари, пересильний пунктдаги фожиа-

ларнинг руҳий қийноқлари, бир неча ойлик йўл азоблари, уйқусизлик, очликлардан кейин озиб-тўзиб, вазним ҳам болаларнидек 40—50 килограммга келиб қолган эди. Унинг устига қон босимим бош айланар даражасида пасайиб кетган. Бу ерларда ўн бир ой қиш, бир ойгина илиқ-иссиқ кунлар бўлиб, ерлар абадий музлиқдан иборат бўлгани учун чўкич билан музликларни қазиб бир фалтак аравани тўлатиш ҳам менинг аҳволимда осон эмас. Шеригимнинг ёрдамида бир амаллаб тўлатиб, уни ердан узид кўтарганимда ҳам тахта йўлнинг устидан икки қадам юрмасимданоқ, қўлим қалтираб, мувозанатимни сақдолмасдан ағдариб юборардим. Атрофимдагилар аввалига кулсалар ҳам, орадан кўп ўтмай, фақат планни ўйлайдиган бригадир менга:

— Керуха, сен менинг бригадамда ишлашга ярамайсан, ишимни орқага суряпсан, фақат менинг бригадамга эмас, умуман лагерга тўғри келмайсан, сени қамоқда олиб қолишлари керак экан, қамоқбоп экансан, — деди.

Унинг гапини эшиттан атрофдагилардан баъзилиари:

— Шоир экан, уни меҳнат лаззатидан маҳрум қилма! Шу вақтгача меҳнат — баҳт, меҳнат шараф-шон келтиради, деб ёзиб келган, лекин яхшироқ меҳнат қилмаганми, бечора баҳтга эришолмаяпти. Эришолмаган баҳтига эришаман деб умид билан бу ерга келибди, ноумид қилма, меҳнат қилсин, излаган баҳтини шу ердан топар, бундай шарафдан маҳрум қилиш инсофдан эмас, — дерди.

Албатта, бу алам билан айтилган гап эди. Бунинг тагида мана сен ўзинг, шоир, шунча меҳнат қилиб охири нима бўлдинг, мана бу ерга келиб, шу аҳволга тушиб ўтирибсан-ку, меҳнатингнинг қадрига етишдими? Меҳнатнинг совет кишиларига келтирган шоншарафи, баҳти шуми? — деган адолатсизликка қарши нафрат, инсон меҳнатининг қадри-қиймати йўқлигининг ифодаси ётарди.

Менинг ишим фақат бригадирга эмас, шеригимга ҳам маъқул келмас, унга ҳам баробар ишлаша оладиган одам керак эди. Берилган иш бажарилмаса, сен унинг насибасига зомин бўлиб, маҳорка пули ишлашдан ҳам маҳрум қиласан. Фалтак аравани юргизолмай

бир марта, икки марта йиқилганимдан кейин шеригимнинг раҳми келди шекилли, шағал ортишни менга қолдириб, ўзи ғалтак аравани олди. Бу мен учун ундан ҳам оғир эди. Чунки менда ҳа деганда ғалтак аравани тўлатадиган даражада куч, чўкич билан ер қазишга етарли мадор қолмаган эди. Мени ҳолдан тойганимни, ҳеч нарса қиломаслигимни сезган шеригим Юра қўлимдан чўкични олиб, ер ковлашни ҳам, ғалтак аравага ортишни ҳам, ташишни ҳам ўзи қила бошлади. У ҳали ёш, энди йигирмага кирган эди. У мендан чекиши-чекмаслигимни сўраб, шу баҳона иккаламиз бир дақиқа нафас ростлаб суҳбатлашиб қолдик. Қачондан бери бу ердасан, деган саволимга Юра:

— Қамалганимга олти йил бўлди, — деб жавоб қилди.

Юранинг бу жавобига ҳайрон бўлдим, ишонмадим. Ўзи энди йигирмага тўлган бўлса, қандай қилиб, олти йил ўтирган бўлади? Юра ёлғон гапирмаган экан. У ғарбий украиналик бўлиб, немисларнинг қуршовида қолганлари учун ота-оналарини қаергадир лагерга жўнатиб, буни эса 14 ёшида балоғатта етмаганлар колоннасига, кейин ватан хоини сифатида бу ерга юборилганини мендан олган маҳоркасини ўраб айтиб берди.

Бу ерда ишлаб топган пули маҳоркага ҳам зўрга етарди. Мен билан шерик бўлиб ишласа, бу пулдан ҳам маҳрум бўлиши аниқ эди. Мен буни истамасдим. Бу бегунох, ёшлиқдан ота-онадан маҳрум бўлган бу шўрликка раҳмим келди. Қўлим қабарарадими, бошим айланиб йиқиламанми, ўзим учун бўлмаса ҳам шеригимнинг насибасини қирқмаслик учун ҳам ишлашим керак эди.

Бошқа нима чора!

Қўлимда бирор қасби-кор бўлмагандан кейин ер қазишдан бошқа бу ерда нима ҳам қилиш мумкин? Қўлимдан нима ҳам келарди? Аммо бошқалардек ишлашга ярарли куч-қувват бўлмаса, хўш, унда нима чора! Ишлашга мажбурсан, аммо бу ердаги қурилиш ишларига ярамасанг-чи!

Терговчининг менга қўйган гуноҳларининг деярли ҳаммаси ҳам тўқиб чиқарилган бўлса ҳам, аммо тергов вақтида унга — ўз ватаним, ҳалқимга бўлган садоқатимни, тириқ эканман қаламим билан, ижодим билан исботлайман, деганимда у заҳарханда билан:

— Ижодим-а! Қаламим билан эмиш! Ижод деган нарсани энди хаёлингта ҳам келтирма, ҳа! Буни каллангдан чиқариб ташла! Энди бундан бўёқ сенга қалам эмас, белкуракни ҳам ишонмаймиз, — деган эди, шу гапи тўғри чиқди.

Киши меҳнатдан ўлмайди. Меҳнат беадад эмас, бир нафаслик уйқу, бир нафаслик дам олиш сенга мадад бўлади, меҳнат юкидан холи қиласи. Аммо қалбингга отилган ҳақорат юкидан қочиб қутулмоқ амри маҳол! У сени бир дақиқа холи қўймайди. Уйқингда ҳам, ўнгингда ҳам, ҳордиқ чорингда ҳам, сени тарк этмай кемиради, адо қиласи! Қулни хаёл ўлдирди, деганла-ри шу эмасми!

Гуноҳи бор одам виждан бўлса меҳнати билан эмас, ўлими билан ҳам гуноҳини оқлашга рози бўла-ди. Ҳар қандай машаққат, меҳнатга чидайди, бардош беради. Бунинг ҳузури бор. Машаққат чеккан саринг гуноҳинг ювилгандек, енгил тортасан, бардамлашасан. Аммо бу ердачи, қилмаган қайси гуноҳингни меҳна-тинг билан ювишинг керак! Сенга қилган тухматлари, номингни айтишдан жирканиб қилган маломатлари учунми? Пешона-ю елкаларингта босилган тамғалар бадалигами?

Лагерга келганимнинг биринчи кунларида ноқ ин-соний қиёфадан, ота-онам умид билан қўйган исмим-дан маҳрум қилишиб, маҳбуслик тамғаси босилди. Маҳ-буслик либосларини беришди. Оёқ кийими сифатида ўлиқданми, тириқданми қолган, тешикларидан сим ўтказилган, эскириб бужмайиб кетган ботинка, ёмғир-қорда кийиш учун минг ямоқ паҳталик шим, тело-грейка, ўзимга мутлақо лойиқ бўлмаган (бу вақтда ваз-ним 50 килограмм атрофида эди), ҳалпиллаган, почалари узун жомакор, бош кийим сифатида лагернинг машиналари тиккан қалпоқ, унинг устидан кийиш учун бошлиқ (буни биринчи эшитишими), презентдан қилин-ган қўлқоплардан иборат эди. Бу ернинг қоидаси шу: сенинг ихтиёрингда ҳеч нарса йўқ, берганини кийиб, берганини ейсан. Қор-ёмғир жонингдан ўтса, ямаб-яскаб олиш бу сенинг ўзингта боғлиқ.

Кийимларни олганингдан кейин қор, ёмғирда ҳам кетмайдиган бўёқ билан ички кийимингдан тортиб уст-ки кийиминггача, ҳатто бош кийим, шимларингни кўринадиган олд қисмига, елкаларингта номинг ўрни-

га ўзингга қўйилган рақамни ёзишади, шу бугундан бошлаб ота-онанг қўйган ном билан хайрлашасан. Сени кимлигинг шу бугундан бошлаб елкангга ёзилган рақам билан юритилади, бу сени инсон номи билан аташга ҳам муносиб кўрмаслик, одам қаторидан чиқарилганингта ишора эди. Кийим-кечаклар ямогига чидаш мумкин, чидайсан, аммо сенинг инсонлигинг, сенинг қалбингта босилган ҳақорат тамғасини қўтириш, унга чидаш!.. Қайси гуноҳимга, қайси ёвуз қилмишимга ахир бу ҳақоратлар!.. Қайси ахир!!!

Сен ҳар қандай жисмоний машаққат, ҳар қандай руҳий ҳақоратларга чидашга маҳкумсан!

Отилмай қолган тирик мурдалар дейилишининг маъноси ҳам ахир шунда эмасми?! Бу лагердаги маҳбуслар посилка олиш, уйдагилар билан кўришиш у ёқда турсин, бир энлик хат ёзиш нима деган нарса — шундан ҳам маҳрум қилинган-ку! Сенинг ўлик-тириклигинг, қаерда эканингни бирор билмаса, шунинг ўзи тирик мурдалик эмасми? Тил-забонинг бўлса-ю дилингдагини гапиролмасанг, бирон дардкашинг бўлмаса, имкониятларингнинг ҳаммасидан бирварақайига маҳрум бўлсанг, тириклигинг, инсон бўлиб юрганинг қаёқда қолди. Тириклар қабристони дейилишининг сабаби шунда эмасми?

Агар борди-ю ноҳақ қамаганларини бирор ташкилотта ёзгудек бўлсанг у маҳалда оиланг, ёр-биродарларинг, қариндош-уругларингга хат ёзишдан маҳрум бўласан. Чунки сенга бир, икки йилда бир марта хат ёзиш хуқуки берилган. Нега? Нима учун?.. Мақсад нима? Бу қийноқ нега? Қариндош-уруг, бола-чақанг сендан умидини узсин учунми? Жисмоний азоб етмагандек руҳий азоблаш учунми?

Бу ерда августнинг ўрталаридан кунлар совиб, қор ёғиб, қишиш бошланади. Шимолнинг кишини учириб кетгудек бўронлари бошланади. Бир неча ойдан бери ботмасдан уфқларда айланиб юрган қуёш, энди бутунлай кўринмай, олти ойлик қутб туни бошланади. Гарчанд ҳозирча қуёш қор бўронлари орасида милтиллаб кўриниб қўйса ҳам, аммо бутун зулумот, бутун қоронгулик менинг қалбимга, менинг ўйларимга чўкканди, бир мен эмас, менга ўхшаш баракларда ётган минг-минглаб тутқунларнинг қалбини қон қақшатарди. Қишининг қаҳратон бўронлари, саратон жазирамаларига киши чора

топади, аммо ҳақорат, хўрликлар, руҳий азоблар сени кемириб, беилож қоласан.

Юра билан бирга ишлаш ҳам ортиқча насиб этмади. Менинг қорнимдан паст қисмида оғриқ пайдо бўлиб санитария бўлими бор лагерга олиб кетишиди. Шу сабаб бир-икки кун лагерда қолдим. Врачлар бирор жиддий касал тополмади. Қориндаги оғриқ ёғсизлик, қувватсизликдан бўлиб, бунинг бирдан-бир чораси ёғлиқ нарса емак, ёки бандаж тақиб ишлаш эди. Йўқ ёғни қаердан топасан! Бир ойда берган пуллари махорка, ярим кило мол ёғи, ярим кило қанд олишга базур етади. Икки чақмоқ қандни алюмин крушкага солиб, қотиб кетган мол ёғини сарёф ўрнида, шуни ҳам топилганига шукур қилиб бир маҳал еяр эдим.

Сўқимга сўйиладиган молни керак бўлгани учун парвариш қилинганидек, менинг ҳам меҳнатим зарур бўлгани учун бандажни ўзлари топиб беришиди. Бандаж билан ҳам ғалтак аравани кўтартганимда ошқозон-ичакларим пастга сирфалиб тушгандек, қорнимда санчиқ пайдо бўларди.

Мен ишга чиққанимда шеригим Юра йўқ эди. Унинг иситмаси баланд бўлиб, қайт қилишига қарамасдан, сен ёшсан, ўлмайсан деб ишга чиқаришган. Кўр ичаги ёрилиб, ўзидан кеттпеч, ишнинг охиригача бир чеккага ётқизиб қўйишган, аммо ўзига келмаган. Врачлар чопиб келарди, дейсанми, лагерга ўлигини олиб келишган.

Лагерда ўлимнинг сабаби суриштирилмайди. Билган билади, билмаган йўқ, оёғига номер боғлаб, қаергadir олиб бориб яланғоч, кафан қаёқда, кийимларини ечиб олиб кўмиб келадилар. Бу ерда ўлган бебаҳтлар икки газ кафандик докадан ҳам бенасиб бўлади. Бу ердаги маҳбусларни ўлимга лойиқ одамлар деб қаралгани учун, операция қилинганда тузалгунча ойлаб ётиши керак бўлса ҳам бир ҳафтагача ётқизмай, ўлса ишда ўлсин деб ишга ҳайдашарди. Айниқса, ёвғон овқат, 10—12 соатли оғир меҳнат сабабли дабба, чурраси тушиш билан операция қилинадиганлар кўп бўларди. Вақтидан илгари ишга чиқариб, операция қилинган жойи сўклиб, сочилиб кетиб, то ўлгунча қайта-қайта очиб, тикилаберарди. Аммо ишдан қолмаслиги керак.

Мен бундай бевақт, хор-зор, кафансиз кўмилгандарни ўйлар эканман, йўқ бўлиб кетган Абдулла Қо-

дирий, Акмал Икромов, Усмон Носир каби қатор-қатор ўзбек халқининг азиз, буюк фарзандлари хаёлімдан тинчлик бермай ўтаберарди. Уларнинг ўлим олдида ҳақсизликдан қилган оҳи-нолалари, қарғишилари эштилаберарди. Ўзимнинг аламларим ҳам унуглиб кетарди. Дунё шу экан, инсоф қутиб бўлмайди, деган фикрга ҳам келиб қолардим. Шундай чоқда бандаж тақиб юришим ҳам, ўз аҳволим ҳам бир дам унугиларди. Бу ерда эртага нима бўлишингни билмай умринг омонатдек яшайсан. Ҳар куни, ҳар соатда кутилмаган бир фожиа, баҳтсизлик устига бир баҳтсизлик. Отилмай, осилмай қолган тирик мурдалар деганларидек, тирик қолганлар бу ерда конвойлар томонидан отилиб кетардилар.

Эрталаб соат олтида турганча кеч соат саккизгача тик оёқда ишлаймиз. Эрталаб нонуштага бир чўмич ёғсиз сўқ, ёки сули бўтқани егач, дарбозадан чиқиш олдидан минглаб маҳбусларни қор, ёмғир остида қайта-қайта бригадаси билан бирма-бир санаб чиқиш олдидан:

— Гапни тўхтатинглар, қатордан бир қадам орқада қолиш ёки четта чиқиш қочиш ҳисобланиб, огоҳлантирилмасдан ўт очилади, қани, юрларинг, — деган ҳар кунги буйруқ бир неча марта тақрорланади.

Булар ҳаммаси асабингни бузиб, маҳбуслигингни эслатиб туриш учун қилинади. Бизлар ишлайдиган қурилиш майдони лагердан икки-уч километр нарида бўлиб, ёмғирли кунларда ивиб, сасиб, у ерга етгунча чалажон, кекса, менга ўхшаш бандаж тақиб ишлайдиган одамлар ҳолдан тоярди. Ўз нафсини ўйлаган бригадирлар аҳволинг билан ҳисоблашмайдилар.

Бизлар ишлайдиган жойдан бир оз нарида хотин маҳбуслар ишлашарди. Гарчанд бизлар уларни, улар бизларни кўрмасалар ҳам, лекин вақти-вақти билан нола тўла, фарёдан иборат, худога ёлбориб:

Бизларни ким айрди,
Ким қилди бизни жудо?!
Жазосини ўзинг бер,
Мехрибон, қодир худо!..

деб айттан ашуналари эштиларди. Аммо ашула охирiga етмасдан соқчилар уларнинг нафасларини ўчиради.

Худога ёлбориб фарёд чекаёттган бу муnis аёллар кимлар? Булар уруш даврида немисларнинг қуршо-вида қолган, шунинг учун ватан хоини ёки жосус-лиқда айблангандар эди. Деярли кўпчилиги Украина, Белоруссия, Болтиқбўйидан келган шўрлик хотин-қизлар.

Яқиндагина ўз туғишган синглисини шу лагерга келганлиги дарагини топиб, жуда бўлмаса овозини эши-тиб, ҳол-аҳвол сўраш ниятида девор ёнига яқинлашганда уни кўрган соқчи отиб ташлаган. Машинаси-нинг устига чиқиб онаси билан сўзлашмоқчи бўлган шоферни отилиб ўлганига ҳали бир ойча ҳам бўлгани йўқ. Синглимни кўраман, хотинимни бир марта кўрсам армоним йўқ, деб отилиб ўлганлар бир йилда бир неча марта бўлиб туради. Аммо шунга қарамай, хўрлик, ҳижрон жонидан бездирган висолга ташналар тавак-кал қилишдан тоймасдилар.

Тириклар қабристони дейилишининг сабабларидан бири ана шу эмасмикан!

Афсуски, битта эмас! Бу ерда ажалингдан беш кун олдин ўлиб кетадиган воқеаларни ҳар куни кутса бўларди. Ҳар куни бир фожиа. Бирор отилиб, бирор юк кўтарадиган крандан йиқилиб, кимдир 70 даражали совуқда ўпкасими, нозик жойиними совуқда олди-риб ўлиб кетаберди. Бу ерда ўлиби деган овозни эши-тасан-у нега деган гапни, қаерга, қачон дафн қилинганини билмайсан. Бу ерда ўлдинг — тамом. Бу ерда сенинг ихтиёринг тиригингда ҳам, ўлганингда ҳам ла-геръ бошлиқдарининг ихтиёрида. Худо умр берса, бир мўъжиза юз бериб, қутулиб чиқарман деб умид қила-сан-у, баъзан менинг бошимда ҳам мана шундай бе-вақт оғатлар, ўлимлар ташвиш солган дамлар тез-тез бўларди.

Ер қазиш, ғалтак арава ташиб ишларига ярамага-нимдан кейин енгилроқ, қор, ёмғирдан панароқ деб сантехмонтажчилар бригадасига ўтдим. Маҳбуслар учун енгил иш бўладими? Енгили шуки, ишлайсан-у фақат ўлмайсан. Мен қиласдиган ишим янги қурилаёт-ган биноларга радиаторлар ўрнатиш учун жой тайёр-лаш. Бир қўлимда шламбург (фишт деворларни ўйиш учун трубадан қилинган уч томони тишли асбоб), бир қўлимда 10—15 килограмм болга (кичкина, енгил болга билан шламбургни уриб, деворни тешиб бўлмайди)

билин ғишил деворларни ўйиб, аввал унга ёюч қозик, кейин кранштейн қоқиб чиқаман. Албатта, ўн соат болға билан ғишилни ўйиб, мұлжалдаги ишни бажариш учун ҳам ҳамма қатори күч бўлиши керак. Бўлмаса маҳорка пули ҳам ололмайсан. Кунинг лагернинг бир чўмич бўтқасига қолади. Ё шу билан яшашга, ё меҳнатга чидашинг керак.

Лекин 45—50 даражага совуқ, ҳали эшик-деразалари қурилмаган, ҳаммаёғидан шамол ғуриллаб турган бинода 10—12 соат давомида оч-наҳор 15 килограммли болғани кўтариб уриш бандаж тақиб юрган мен учун оғирлик қиласарди.

Ниҳоятда оғир жисмоний меҳнатда қолганимдан хабардор бўлган, 7—8 йилдан шу лагерда маҳбуслиқда умр ўтказаётган тошкентлик врач Турғун Алимухамедовнинг раҳм-шафқати сабаб бўлиб, енгилроқ ишга, навбатчи сантехмонтажчи бўлиб ишлашга ўтдим. Аммо енгил санаалган бу юмушнинг ҳатто ўлимимга ҳам рози қиласиган азоб-уқубатлари бўлишини билмаган эканман.

Гарчанд менга бегона бу хунар жисмоний жиҳатдан асрий музлики чўкич билан ковлашдан кўра енгил, усти ёпиқ устахонада бўлса ҳам, аммо тутқуналик, лагерь ҳаётидаги кутилмаган азоблар, даҳшатли ҳодисалар бўлардики, баъзан 25 йил қамоқда ўтиришга ҳам рози бўлиб кетардинг.

Мен навбатчилик қиласиган устахона лагердан 1—2 километр нарида эди. Совуқ 45—50 даражага етиб, қор бўронлари бошланган кунлари маҳбуслар баъзан ишга чиқарилмасди. Бўрон вақтида совуқ 50—60 даражадан ошарди. Аммо менга ўхшаган тунги навбатчилар, темирчилик каби касб эгалари қурилишга эртанги зарур нарсаларни тайёрлаш учун ҳар қандай об-ҳаво шароитида ҳам ишга чиқишига мажбур эди.

Шундай кезларда қўлларида автомат ва итлар ушлаб куролланган назоратчилар бизларни сафга тизишарди-да, ҳар доимгилик «бир қадам сафдан ташқарига чиқиш ёки орқада қолиш қочиш ҳисобланиб, огоҳдантирилмасдан ўт очилади», деб юришга буйруқ беришарди.

Атроф теп-текис. Тун. Қоронғи зулмат. Даҳшатли қор бўрони атрофингда оч бўридек увиллар, устимизда лагерь берган пахталик телогрейка ёки жун пўстин,

пахталик шим, унинг устидан брезентга ўхшаш матодан жомакор шим, ямоқ-ямоқ кигиз этиқ, қўлқоп. Булардан ташқари, ўзинг орттирган ёки уйдан юборилган иссиқ кийимларга ўралиб олганимизга қарамай, бўроннинг зўрлигидан қор ичимишга кириб қолганини билмай қолардик.

Икки кўздан бошқа ҳаммаёқ ўралган бўлиб, очик қолган ерингни бир дамда совуқ уриб кетарди. Даҳшатли бўрон эса кўз очирмасди. Совуқдан ёшланган кўзларда киприклар ёнғоқнинг ярим палласидек музлаб қоларди. Бир қадам олдинни кўриш ҳам оғир эди. Шундай вақтларда янглишиб, сафдан бир оз ташқарига чиқдингми, ҳаётинг тамом, қочган ҳисобланиб огоҳлантирмасдан отиб ташлайди. Ўлиб кетиш ҳеч гап эмас. Сен учун ҳеч ким жавоб бермайди. Мени мана шу бевақт ўлим хавфи ташвишга соларди. Умр берса 25 йилда ҳам қамоқдан қутуласан, бундай тасодифлардан ўлиб кетишни ҳар дақиқа кутиш мумкин эди.

Жуда қувватим кетиб қолганди. Кучим борича, қорбўрон ва совуқ билан олишиб, сафдагиларга етиб юришга ҳаракат қиласдим. Бир куни совуқдан икки кўзим юмилиб, музлаб қолди. Музни олсам, киприкларим узилиб чиқади. Ноиложлиқдан ёнимдаги шеригимга «мени ушлаб бор», дедим. Бизнинг ўзаро гаплашганимизга кўзи тушган колонна бошлиғи нимадандир шубҳаланиб, тиконли сим дарвоза олдига яқинлашганимизда бизни тўхтатиб: «Ҳамманг ўтири, турсанг отиласан», деб юборди. Начора, ҳамма ўтириди. Кимларнинг оёқлари, баъзиларнинг юзларини совуқ олди. Мен эса устахонага эсон-омон, ўлмай тирик келганимга шукур қиласдим. Чунки қамоқ муддати тугаб, энди озоддикка чиқиш пайтида бекордан-бекор қанча маҳбусларнинг ўлиб кетганига гувоҳ, бўлганман.

Улар кимлар эди? Булар 10—15 йил лагернинг оғир меҳнатини қилиб ҳолдан тойиб йиқилган армиянинг кекса генераллари. Булар бутун Красноярск ўлкасидаги шаҳарлар, катта-катта қурилишнинг бутун лойиҳаларини тайёрлаб берувчи йигирма беш йилга ҳукм қилиниб, лагернинг бўтқасини еб яшовчи машҳур меъморлар, инженер шўрликлар эди. Норильск посёлкаси деб аталувчи шаҳарни пойдеворидан тортиб то томигача ёпиб, битириб берадиганлар ҳам, энг хароб, хўрлик ва азобларда яшайдиганлар ҳам шулар эди.

Булар табиатан меҳнат азобини бирор зўрламаса ҳам ўзларига ўзлари сотиб оладиган одамлар. Булар чала-чулла қўл учиди хўжакўрсинга иш қилишга ўрганмаган вижданли одамлар. Ҳом-хатала ишга кўнгиллари тўлмай, бўлганча бўлар, менга нима дейиш хаёлларига келмайдиган, ҳатто иш вақтида маҳбус эканликларини ҳам эсдан чиқариб, ўзаро жанжаллашишга ҳам борадиган фидойи кишилар эди. Чунки улар ҳалолликка ўрганган одамлар. Шундай одамларни қўшни лагердаги ишласа ишлаб, ишламаса бир-бирининг нарсасини ўғирлаб, қимор ўйнаб яшайдиган муттаҳамлар ҳалқ душманлари, фашистлар, деб девор орқасидан ҳақорат қилиб, ўзларини эса бизлар ўғри бўлсак ҳам ҳалқнинг дўстимиз дейишарди.

Бу ўғри муттаҳамларнинг ҳақоратлари етмагандек, сиёсий маҳбуслар қурган шаҳарларни радио, марказий газеталарда шармандаларча комсомоллар отряди деб аташар, комсомоллар ўзларига топширилган объектларни муддатидан илгари шараф билан топширди деб ҳаммаёқда жар ҳам солишарди. Бундан бехабар одамлар бунга ишонсалар ҳам, аммо бу ишларни ким қилганини ўз кўзлари билан кўриб гувоҳи бўлган шу ерлик аҳоли, комсомолларнинг ўзлари газета, радиодаги бу ахборотларни ўқиб нима деб ўйларди? Гарчи маҳбусларнинг хизматлари айтишга муносиб кўрилмай, сир тутилса, комсомоллар қилмаган ишни улар қилди, деб ёлғон ишлатишнинг нима зарурати бор эди! Бу ёшларни ёлғонга ўргатиб, росттўй одамларни ғазаблантирмайдими? Ана шу фидойилар эса бу ёлғонларга табиий бир ҳол деб қараганлариданми ёки бундай ёлғон ахборотларга ўрганиб қолганилариданми, табиатан пишиқ иш қилиш қонларига сингиб кеттаниданми, ғазабланиш ўрнига ҳатто иш вақтида бир-бирлари билан бундай қилма, бундай қил, деб ёқа бўғишигудек бўлардилар. Чунки душман саналган бу одамлар аслида ҳалол, вижданли, эътиқоди бутун одамлар эдилар.

Кор бўронларида юролмай, беихтиёр сафдан четта чиқиб, конвойлар отиб ташлаган одамлар ҳам шундай ҳалол, вижданли одамлардан эдилар.

Ўша олтмиш даражали совук, кор бўронли тунда икки кўзим ёшдан ёнроқдек-ёнроқдек музлаб қаловлаб юролмай қолганимда устахонагача мени етаклаб борган навбатчи темирчилар — молдавиялик Миша

билин ёдимда йўқ, полякми, украиналик Перитулалар ҳалоллиги, вижданли бўлганлари учун қамалганлардан эдилар. Буларни тунги овқат вақтида бир-бирларини ғажигудек жанжаллашгандари ҳали эсимда. Нега? Жанжал нимадан? Иккаласи маҳбус, иккаласи бир-бирига бегона, бошқа-бошқа миллат, ота-бобосининг молини талашаидими лагерда?

Ҳа, ҳалолликка ўрганган, виждан амри билан тўғри иш қилишга одатланган ва шундан ором оладиган одам ҳеч маҳал ўз ихтиёри билан қийшиқ, иш қилмайди. Ҳаромга қўл урмайди. Бу икки темирчининг жанжали ҳам мана шундан. Бири бундай қисса яхши бўлади деса, буниси бундай қисса, деб баҳслашишади. Буни қаранг, иккиси ҳам маҳбус, иккаласи ҳам қилмаган гуноҳлари учун 10—15 йилга ҳукм қилинган, таажжу-би шундаки, уларни бегуноҳдан-бегуноҳ қамаган давлатнинг иши учун шунчалик жон куйдириб, бир-бирлари билан яна сан-манга борсалар, бундай холис, бундай бағараз одамларни қамаш эмас, қадрлаб бошга кўтариш керак эмасми? Наҳотки шулар ўз ватанларига ёмонликни право кўрсалар.

Бу кунлар ўз бошимга тушгунга қадар кўплар қатори мен ҳам ҳалқ душмани бўлиб қамалганларга баъзан иккиланиб, бирор айби бўлса керак деб қаардим. Ҳатто ҳибсга олинганимнинг дастлабки пайтлари ўзимдан бошқа КГБ қамоқхонаси дагиларга ҳам, айниқса ватан уруши даврида хоинликда айбланиб қамалган лагердагиларга Совет давлатининг ашаддий душманлари, деб жирканиб қаардим.

Душман ким? Ватанин ҳар қадамда заволини ўйлаганми ёки унинг манфаати учун қамаб қўйганда ҳам шу ер, шу замин менинг ватаним деб жон куйдиргандарми? Ким? Ахир, ким ҳалқнинг душмани?!

Бу саволларга ўз-ўзимча жавоб ўйлаб, 50—60 дараҷали совуқда қирқ ямоқ увадаларга ўралиб, жир-жирдони йўқ қуруқ сувда қайнатилган сулини пачақ-пачақ, алюмин мисқадан қошиқсиз ҳўплаб ўтирган Перитула билан Мишага тикилиб ҳалоллик, эътиқод, кишилардаги яхши фазилатларни нақадар оёқости, хор қилинганидан дод солишимни ҳам билмасдим.

Мен Перитуладан қамалганига қанча бўлгани, шундай меҳнаткаш ҳалол одам бўла туриб шикоят ёзганими, ёзмаганини сўраганимда, у заҳархонда билан:

— Кимга? Нима деб ёзаман? Мени ноҳақ, қамади-ларинг дебми? Ноҳақ қамаганларини ўзлари билишмайдими? Ёки «мўйловга» арз қилсамми, а? (Сталинни лагердагилар номини айтмай, «мўйлов» лақаби билан атардик,) — деди-да, нима учундири қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади. — Мана, «мўйловга» арз ёзганларнинг биттаси шуми? — деб ёнидаги баланд бўйли молдавиялик Мишани кўрсатди.

Мен бу ҳақда оғиз очганимга минг афсус қилдим. Мишанинг унтутилган дардларини янгиладим. Эскирган ярасини тирнадим. Фақат унга эмас, ўзимга ҳам ортиқча дилсиёҳлик орттирудим.

— Бизларга арз-дод қилиш, ҳукм хато деб шикоят ёзиш мумкин эмас. Бизлар умрбод қамоққа маҳкум одамлармиз, шуни биласанми? Бизларни ҳукумат душман деб қамагандан кейин душманинг гапига, минг ҳақ бўлсанг ҳам, минг дод десанг ҳам, ишонадими? Ишонмайди! Ишонмайди... — Бу гапларни у шундай ғазаб билан айтдики, назаримда бу гапни қўзғаганим учун қўлидаги миска билан мени ургудек эди. Чунки Мишканинг қамалгандан кейинги ҳаётидаги баҳтсизликларига Москвага, юқори ташкилотларга ёзган шикояти сабаб бўлган экан.

«Бизга шикоят ёзиш мумкин эмас», деганининг сабаби одатда 8—10 йил муддатта қамалганларнинг деярли ҳаммаси ҳақми, ноҳақми, норозилик билдириб шикоят ёзишмас экан, чунки ёзганинг билан ҳеч маҳал бирор ижобий натижажа чиқмаган. Ҳатто шикоят ёзиш улар учун хавфли саналаркан. Негаки, ёзган шикоятинг раҳбарларнинг нафсониятига тегиб, сенга нисбатан яна ҳам нафратини қўзғатаркан. Сенинг шикоятингни улар душманларнинг Совет қонунига бўлган ишончсизлигининг яна бир белгиси, деб қабул қилиб қамоқ муддатини камайтириш ўрнига устига-устак қўшиб қўяркан. Мана шундай инсофсизлик Мишанинг бошидан ҳам кечибди.

Миша лагерда 6 йил ўтиргандан кейин, ўзининг ҳалоллиги, меҳнаткашлиги, аввало бегуноҳлигига ишониб, қолган 4 йилини олиб ташлашни сўраб, давлат ҳам инсофга келиб қолгандир деган ниятда СССР Бош прокурорига шикоят ёзибди. Шикоятни олгач, қайтадан тергов бошлаб, шикоят ёзадиган ҳали сенми деб, йўқ гуноҳларини зўрлаб бўйнига илиб, лагерда ўтказ-

ган олти йилини ҳам бекор қилиб, ёзган шикоятига қайтадан 10 йил қамоққа ҳукм қилинди деб жавоб бершиби. Мана сенга арз қилишнинг оқибати. Мана адолат!

Кагта умид билан, бир марҳамат кутиб арз ёзган Миша бу жавобни олгандан кейин, дунёда ҳақиқат борлигидан умид узиб бундан буёқ дийдор кўришиши йўқ, деб, ўша кундан бошлаб оиласи билан алоқасини бутунлай узган экан. Қандай даҳшат! Ахир, бу ўзини ўзи тирик кўмиш-ку!

Менинг юзимга тепган чексиз қайфу ва умидсизликни сезган Перитула:

— Сен Мишанинг гапидан чўчима, сенинг муддатинг 25 йил экан, арз-дод ёзасанми, шикоят қиласанми, инсоф бериб камайтирса камайтиради-ю устига қўшиб қўймайди, нимани қўшади. Ёзсанг, ҳеч нарса йўқотмайсан, — деб таскин бериб, лагерда ясалган қўлбола кострюлкадаги овқатнинг қолганини мискага солиб ичабошлиди.

Бу гапларни эшитиб мен ўзимча, ўн йил ҳукм қилингандар қайта дийдор кўришишдан умид узиб, ўзларини ўлдига чиқарсалар, 25 йилга ҳукм қилинган мен хотиним, бола-чақаларим билан қайта кўришишдан қандоқ умид қилай?

Менинг дунёим бу — тўрт томони тиконли сим билан ўралган девор, увада кийим, емишим арпаю сўқ. Хаёлимда бирдан-бир нарса хотин, болаларим, эркинлик. Аммо озодликда еб-ичиб, тўю-томошаларда безаниб юрганларнинг ўй-хаёлларича!.. Хонандаю созандаларнинг дилни қитикловчи куйлари янграганда нозу неъматларга тўла дастурхон атрофида ўтириб, рақсларга торт-торт бўлиб, қийқириқ, авжга чикканда, наҳот бизларни бирор эсга олса!

Ноумид шайтон! Перитула айтгандек, карнайчидан пупф, шикоят ёзсан, нима йўқотаман? Борди-ю шикоятимга гуноҳи йўқ, озод қилинсин ёки қамоқ муддати қисқартирилсин, жуда бўлмаганда, сургун билан алмаштирилсин деган жавоб келиб қолса-я! Ахир, ҳаётда не-не мўъжизалар рўй бермайди!!! Шикоят ёзишдан ўзга нима чора! 25 йил қаёқда-ю, 10 йил қаёқда! Оҳ, банда, нималарга кўникмайди!

Ноумид — шайтон.

МЎЪЖИЗА

Фотиҳага қўл очиб дуо қилинганда: «Худоё худовандо, қуруқ тухматдан, бевақт ўлимдан ҳамиша ўзинг асра, дўзах азобларини ҳеч баңдангга қўрсатма», деб ният қилинарди. Гуноҳкори осий баңдаларни у дунёда муз дўзахдан олов дўзахга, гоҳ олов дўзахдан муз дўзахга ташлаб, ёлғончи-ю тухмат қилганларнинг тилини илон-чаёнларга чақтириб, вужудини каналарга талатаркансан, парвардигор, аммо мен яшаётган бу лагернинг ундан фарқи борми! Мен сенга нима гуноҳ қила қолувдим, парвардигор!

Қирқ, эллик даража кун иссиғида ёниб ётган темир вагонда 100—150 одам тиқилиб, унинг устига ўзи ўтирган тувакнинг сассиғида, ҳафталаб қултум сувга зор бўлиб яшасанг, бу қайси дўзах азобидан кам! Бунга ношукурчилик қилсанг, дунёнинг бир чеккасидағи ўн бир ой қиши, 50—60 даражали совуқ бўрон бўладиган, олти ой тун, қуёш кўрмайдиган жойга ташласалар, йил бўйи канада-ю қандала, бургалар уйқу бермай таласа, бундан бошқа яна қандай дўзах бўлади? Дўзах азобининг ўзи шу эмасми?

Ўзинг қилмаган ишларни қилдинг, ростни ёлғон, деб тухмат қилган терговчию судларни жазоламай, нега бегуноҳ, ҳақиқатни айтган меҳнаткаш, ҳалол баңдаларингни бу кунга солдинг, парвардигор!

КГБ қамоқхонасидағи қандала, бургалар чақишидан кутулдим десам, мана энди ундан баттарига мубтало бўлдим. У ерда қайноқ сув қуйиб қандалаларни йўқотардик, бу ерда уч қаватли нарларга сув қуйиб бўладими? Бу ерда кана, қандалаларга қарши курашнинг бирдан-бир чораси фақатгина дераза, эшикларнинг тешикларини суваб, бир кеча-кундуз олтин гутурт тутатиш. Аммо унинг кўрпа-ёстиқларнинг мағзи-мағзига сингиб кеттан, димоғларни ачитувчи сассиғидан ухлаб бўлмасди. Сассифи кўрпалардан ҳафталаб аrimасди. Деразаларни эса очиб, баракни шамоллатишнинг иложи йўқ, чунки ташқари 50—60 даражада совуқ, бўрон. Умуман бу ерда йил бўйи деразалар очилмайди. Қиши бўйи қонингни кана сўрса, бир неча ҳафталик илиқ кунларда эса торф ботқоқзорининг чивинлари талаб, кўзингни очирмайди. Бир томондан кечагина тутатилган олтингутуртнинг сассифи, бир ёқда хаёл азоблари... Туни

бўйи ухламай, тонгта яқин эндиғина кўзим илингандা,
ниҳоятда ваҳимали туш кўриб уйғондим.

Уйғонганда ҳам кўз ёшларим билан йифлаб, Куръон
ўқиб уйғондим.

Тушимда Тошкентдаги Кўкалдош мадрасасимиш.
Куппа-қундуз куни. Бирданига қибла томондан қоп-
қора булат ёпирилиб, бутун атрофни бир нафасда
қоронгилик босиб кетганмиш. Булат билан бирга шун-
дай бир бўрон турганмишки, оёғимни ердан узиб мени
учириб кетибди. Агар бир жойга олиб бориб ургудек
ёки ташлаб юборгудек бўлса борми, парча-парча бўли-
шим турган гап. Мен бор кучим билан тепалиқдаги
«Тиконли мозор» деган қабристоннинг бир бурчаги-
даги Аваз девонанинг форига кириб жон сақлаб қолиш
учун унинг ёнидаги толни ушлаб олишга интилармиш-
ман. Бўрон эса ўз ҳолимга қўймай, осмонга учириб
кетармиш. Фор ёнидаги толга зўрға яқинлашиб, ҳали
унга ёпишиб олгунимча ҳам бўлмай, шу маҳалда бу-
лутлар орасидан, худди танаси бузоқдек, ҳар биттга
қаноти қучоқдек келадиган қоп-қора қуш пайдо бўлиб,
чангларини ёйиб мен томон ташланмоқчи бўлиб кела
бошлади. Уни кўрдим-у энди куним битибди, ўлимим
муқаррар экан, деб бу оғатдан асрашни сўраб эмас,
фақатгина билиб-билмас ота-онамга қилган гуноҳда-
рим, берган озорларим бўлса шунга худойи таолодан
узр сўраб, кўз ёшларим билан калима келтира бош-
ладим, чунки ота-онам олдида қилган гуноҳим бўлмаса,
ундан бошқа бирор одам ёки халқим олдида узр
сўрайдиган гуноҳим йўқ эди. Бундан ташқари, мен
учун энг муқаддас нарса, бу ота-онамнинг ризолиги
эди, холос! Тушимда кўз ёшларим билан худога ёлбо-
риб, калима келтиришм биланоқ, ҳозиргина бутун
осмонни зим-зиё қилиб қоплаб турган қоп-қора бу-
лут ҳам, қанотини ёйиб менга ташланмоқчи бўлиб ке-
лаётган баҳайбат ёввойи қора қуш ҳам бирданига
қаёққадар ғойиб бўлиб, мен эса пешин пайтимиш-да,
қуёш чиқиб, ҳовлисига терилган фиштлари топ-тоза,
ярқираб турган Лайлак масжида пайдо бўлиб қолиб-
ман. Ҳаммаёқ нур, мен ўзим озода кийимларда! Ту-
шимнинг давоми нима билан тугади, эслолмайман-у,
шу вақтда баланд овоз билан қилган тиловатимни
эшитиб уйғониб кетган ёнимда ётган қўшним: «Ҳой,
нега бақирасан, уйқусирама, йифлама...» деб туртиб

мени уйғотиб юборди. Тушимда ўқиган дуойим ҳамон қулогимда жаранглаб турарди. Уйғондим-у шу заҳоти хаёлимга: «Оҳим энди худога етибди, менга ёпирилган балолар даф бўлиб, фалокатларим арибди. Энди уйга кетарканман», деган фикр келди. Бундай ўйлашшимга ишонарли сабаб ҳам бор эди. Масжид — муқаддас, гуноҳлар арийдиган жой. Қуёш — ёруғлик, булат билан қора қушнинг фойиб бўлиши эса бошимдан фалокатларнинг ариши эди. Бундан ташқари яқин орада бир мўъжиза рўй бериши, яхшилик бўлиши ҳақидаги гаплар кейинги вақтларда маҳбуслар оғзидан тушмай қолган эди, бу бежиз эмас эди, жон бор эди. Бир неча кун хаёлим шу туш қувончи билан банд бўлди. Бу тушимнинг таъбирини Москвага ёзган шикоятимнинг ижобий жавобига йўйдим. Фақатгина бу эмас, бу туш менда қандайдир янгидан куч пайдо қилди. Менинг руҳимни кўтарган нарса яна шунда эдики, бу туш ўзимнинг кимлигимни ўзимга танитди. Эътиқодимнинг синови бўлди. Ҳар қандай даҳшат, ҳаттоқи ўлим олдида ҳам ўз жонимни ўйламай, қўрқув билмай, қилган гуноҳларимни дадил тан олишга етишганимнинг тимсоли эди. Бу пешонага нима ёзилган бўлса, шуни кўриш, фақат имону ҳақиқатта суюниб қолганим, покланганимнинг нишонаси эди.

Озодликка чиққунимча бу тушимни ҳеч кимга айтмайман деб ирим қилдим. Тушимнинг таъбири тўғри чиқди, яхшиликка бўлди. Орадан кўп ўтмай, яна бир кўрган тушим буни тасдиқлади.

Тушимдамиш, лагернинг темир дарвозалари очи-либ, мен бўлсам қизил от минганимча ёп-ёруғ бепоён кенгликка чиқиб қолганимшман. Лекин тахминан юзикки юз қадам юрмасимдан жунли қўлқопимнинг бир пойи лагерда қолгани эсимга тушиб, ортга қайтайми деб ўйланиб, отимни тўхтатганча уйғониб қолдим.

Уйғондим-у ниҳоятда қувонч билан ўйлана бошлидим. Чунки бу тушим таъбири олдингисидан ҳам хайрли эди. Бу олдинги кўрган тушимни тасдиқларди.

Ахир, от тушда кўринса мурод дейилган. Демак, от миниб тиконали сим деворлардан ташқарига чиқиб кетишим, бу қамоқдан қутулиб, муродимга етишимнинг белгиси эди! Аммо бир пой қўлқопнинг қолишига қандай таъбир бериш мумкин? Бу ниманинг аломати! Бу кўнглимни бир оз фаш қилди. Бундан қатъи назар,

яқин орада қандайдир мўъжиза рўй бериб, озодликка чиқиб кетишимга заррача шубҳам қолмаган эди. Шундай ишонч билан яшай бошладим. Тутуқунлиқда яхши тушдан бошқа қувонтирадиган, умид қиласидиган ниманг бор!

Кўрган тушларимнинг таъбирини бирор одам но-тўғри йўйиб таъбимни хира қилиб, бирдан-бир умид, бирдан-бир топган шодлигимдан ҳам маҳрум қилмасин деган ўй билан қамоқдан қутулиб чиққунимга қадар ҳеч кимга айтмай, ичимда сақладим. Бундан ташқари лагердагиларнинг деярли кўпчилигида шундай эътиқод, шундай бир хусусият шаклланиб қолган эдики, бу шўрликлар ҳаётларида ёлғон-яшик, алдовларни бошдан кечирабериб, эшитабериб фақат туш эмас, ҳатто унча-мунча гапларга ҳам, ўқиганлари, ёзилганларга ҳам ишончлари қолмаганди.

Ўзимда-чи!?

Лагердаги қайси бир маҳбусдан қайси қилган гуноҳингта, неча йилга қамалгансан? — деб сўрасанг, ҳаммасидан бир хилда — ўғрилик қилибманми, одам ўлдирибманми? — деган жавобни эшитасан. Фақат улар эмас, мендан сўрасалар ҳам шу жавобни қилган бўлардим. Лекин булардан фарқим шу эдики, уларнинг деярли ҳаммаси адолат борлигига, бу тузоқдан эсон-омон қутулиб чиқишига ишонмай қўйишганди. Буларнинг бирдан-бир айтадиган гаплари, қамоқ муддати тугагач, яна қандайдир ясама гуноҳ, топмай уйларимизга қайтарса бўлди, дейиш эди. Улар қонунга ишончларини йўқотган эдилар. Адолат, ҳақиқат ҳақида гап очилгудек бўлса, фақат заҳарханда, кулги, кесатиқ билан гапирадилар. Адолат сўзини киноясиз, асабийлашмасдан айтмасдилар. Ҳақиқат ҳақида гапирсанг, портлагудек бўлардилар! Бу одамлар ноҳақликларни кўрабериб, тўлиб кетганди. Начора! Қамоқнинг азобларидан бири ҳам мана шу чорасизлик!

Наҳот шундай бир мамлакатда додингта етгувчи, ҳақни ҳақ қилгувчи инсон, бирор раҳбар топилмаса! Наҳот!.. Наҳот, айримлар айтгандек қилинган шикоятлар Сталинга етиб бормай, йўлларда тутиб қолинса! Наҳотки, халқнинг оҳ-зори, минг-минг тирик етим бўлиб қолган гўдакларнинг кўз ёшлари, ёшлигига бева қолган келинларнинг нолишларию ёлғиз фарзандла-

ридан тирик айрилган оналарнинг фарёдларидан Стalin бехабар бўлса! Судларда, прокурорларда инсоф қани?

Қамалибманки, ўшандан бери эртадан-кечгача хаёлимда шу савол.

Дунёда беш қўл баробар бўлмагандек, ҳаммага қўйилган гуноҳ ҳам бир хил эмас-ку! Баъзан шундай хаёллар билан шикоят ёзмоқчи бўламан-да, бутунлай гуноҳсиз деб оқламасалар ҳам, ҳарҳолда ўн йилга туширсалар, дийдор кўришиш мумкин деб қувонаман. Бир дам тирик одамга ўхшайман.

Юқорида кўрган тушларимнинг ҳақиқатта айланишига, ўнг келишига мен билан бигта бригадада ишлайдиган 50 ёшлар чамасидаги чеченнинг гаплари яна ҳам ишончли далил бўлди. Бутун унинг ёзган шикоятига катта ердан (бизлар яшайдиган лагерь шимолий муз дengизига туташган ярим орол бўлгани учун ундан ташқари шундай деб аталади) жавоб келди. Айтишича, бутунлай оқлаб юборишармиш. Бунга унинг ишончи шу қадар комил эдики, айrim нарсаларини яқин кўрганларига, ҳатто юз граммча қолган пиширилмаган сур думбасини менга қолдириди.

Икки йилнинг ичида оғзимга биринчи мазали нарса тегиши. Хайрлашар олдидан, яқин орада бирор яхши ўзгариш бўлишини, аниқ одамдан эшиттанига мени ҳам ишонтириб, албатта ноумидликка тушмай, Москвага шикоят устига шикоят ёзишимни тайнлади.

У бу гапларни айтганда нимани назарда тутган эди билмадим-у, аммо орадан кўп ўтмай, айримларнинг эшиттани бўйича, яқин орада давлат раҳбарлари орасида ўзгариш бўлармиш деган миш-миш, параша гаплар оғиздан-оғиз ўтиб қолди. Яқин орада «мўйлов»дан қутуламиз, деган гап ҳам чиқиб қолди. Бу ҳам тушимнинг ўнг келишидан далолат эди.

Сталин ҳақида бундай гапларни, ҳатто лагерь шароитида айтиш ҳам қанчалик хавфли бўлмасин, аммо кўпчиликда қандайдир яхшиликка умид уйғонгандек эди. Одамларга бу гап қаердан эшитилган билмадиму, лекин бу миш-мишлар бежиз эмас эди: орадан учтўрт ой ўтмай, гўё маҳбуслар бу гапларни каромат қилгандек, радиодан Stalinнинг касаллиги ҳақидағи ахборотни эшитиб қолдим. Бутун лагерлардаги маҳбуслар орасида ички бир ғалаён бошланди. Бутун адo-

лат, бутун эркинлик, бутун ўзгаришлар Сталин номи билан алоқадор бўлгандек, одамлар орасида кутилмаган бир ҳолат пайдо бўлди. Очиқ айтмасалар ҳам яхшиликка, бўлажак ўзгаришга умид уйғонган эди. Гўё йўловчилар учун хатарли, аммо қаҷондир қулаши лозим бўлиб қолган қоя қулагандек, атрофидағи аҳоли хатардан энди қутулгандек кайфиятда эди.

Сталиннинг касаллиги ҳақидағи ахборот радио орқали бир неча кун давомида соатма-соат бериб борилди. Эшитганларнинг ташвиш-у безовталиклари Сталиннинг ўлиши ёки қолиши эмас, йўқ, асло, бирдан-бир нарса, унинг ўлимидан кейинги ўзгариш, раҳбарликнинг инсофли бўлиши, ноҳақ жабрланган миллион-миллионларнинг тақдирига бўладиган адолатли муносабатида эди. Буларнинг кўпчилиги фақат ўз тақдирлари устида эмас, жамиятда бўладиган ўзгаришлар ҳақида баҳс қиласардилар.

Сталин ўлди.

Гўё каттакон муз тоғи аста-аста уммон қаърига чўкиб кетгандек, бир неча кунлар давомида одамлар орасида бир саросима, ўйчанлик ҳукм сурди. Чўкаётган муз тоғи тоҳ, чўкиб, тоҳ қалқиб кўтарилгандек, маҳбусларнинг ўйчанлиги, пиҷир-пиҷирлари ҳам кўп ўтмасдан бўрон олдидан чанг, тўзон кўтариб келган шамол бирдан бўронга айлангандек, одамларнинг дилидаги гаплар ҳайқириққа айлана бошлади.

Сталин ўлимидан кейин, ёдимда йўқ — қанча вақт ўтди, мен турган Норильск ярим оролидаги қаттиқ режимли барча сиёсий лагерларда бир кунда, бир соатда исён кўтарилиди. Фақат Сталин ҳамманинг қўлига киshan бўлиб, овозларини бўғиб ётгандек, Сулаймон ўлиб, девлар қутулгандек, маҳбуслар иш ташлашди. Ўз талабларини лагерлар бошқармаси бошлиқлари олдига моддама-модда ёзма (манифест) тариқасида кўтариб чиқдилар. Унда:

1. Иш соатлари қисқартирилсин.
2. Бир йилда бир марта хат ёзиш бекор қилинсин!
3. Оиласи, яқинлари билан кўришишни истаганларга рухсат этилсин.
4. Вафот қилган маҳбусларни бекафсан, фақат қўлларига тахта бойлаб ит қатори кўумилмасин.
5. Ноҳақ қамалганларнинг ишлари қайта кўрилиб, озод қилинсин.

6. Мехнатларига нон ва чекишига етарли ҳақ тўлансин.

7. Лагерь ходимлари томонидан маҳбусларнинг инсон ҳуқуқларини истаганча поймол қилишлари бас қилинсин. Инсон деб қаралсин... — шунга ўхшашибир неча моддадан иборат қатъий талаблар қўйилган эди.

Булардан ташқари маҳбусларнинг талабларини айтиш учун Москвадан давлат раҳбарлари, Маленковнинг, айримлар Ворошиловнинг келишини, аксинча, унга қадар лагерни ўз қўлларида тутиб, ишга чиқмасликларини билдирилар. Ўша исён кунлари лагердаги исёнчилар лагерь қамоқхонасидағи маҳбусларни чиқардилар. Исён раҳбарлари ошхонадан тортиб лагернинг ичидағи шифохоналаргача ўз назоратларига бўйсундирдилар. Лагерь раҳбарлари, назоратчилар лагерь дарвозасига яқинлашолмас, исёнчилар билан карнайлар орқали гаплашишга мажбур бўлардилар. Лагерь ичкарисида фожиалар бошланди. Ўзи маҳбусликда ётиб, маҳбуслар ҳақида лагерь раҳбарига маълумотлар бериб турган стукачлар (гапташувчилар) жазоландилар: лагерь ҳовлисига осиб қўйилди.

Тиконли сим деворларнинг тўрт томондаги минораларда автомат тутган соқчилар лагерь атрофини танклар билан ўраб олинганини, исён кўтартганилар ўз талабларидан қайтмасалар ўққа тутажакларини эълон қилиб турсалар ҳам, ҳақсизлик жонларидан тўйдирган маҳбуслар ё ўлим, ё адолат дегандек қатъий туриб олдилар. Ялпи очлик эълон қиласажакларини билдирилар.

Лекин улар расмий очлик эълон қиласликлариданоқ лагернинг ичида очлик бўла бошлади. Лагернинг ичидағи новвойхона ёпилиди. Чунки ташқаридан келадиган ун тўхтатиленди. Фақат ун эмас, лагерь ичидағи иссиқ овқат учун керакли дон-дуналар ҳам бори тамом бўла бошлади. Оз-моз бор овқатларга ҳам исёнчилар билан лагердаги зўравонлар эга чиқиб олдилар. Лагердаги кўпчилик шуларга қарам бўлиб, бир бурда нон топилса еб, бўлмаса оч ўтира бердилар.

Исёнчилар ўз олдиларига ўн ийлаб лагерларда яшаб, охири хор-зор бўлиб ўлгандан, ҳамон ўлиш бўладиган бўлса, ё озодликда, ё очлиқдан бўлса ҳам кура-

шиб ўлган яхши, деган ниятни қатъий қилиб қўйган эдилар. Бир неча кунга чўзилган исён бекор кетмади. Ростми-ёлғонми, ўзларини марказдан келган вакиллар деб танитган бир неча кишилар маҳбуслар билан учрашдилар. Яқин орада кўпчилик талаблари қондирилиши, муддатлар қисқартирилиши, ноҳақ қамалгандарнинг ишлари қайта кўрилиб озодликка чиқарилиши, бир оз сабр қилиш лозимлиги айтилиб, хуллас, ўз келажаги,adolat, совет қонунига ишонч йўқотган шўрликларда озми-кўпми рўшиноликка умид уйғотилди.

Улар қилган ваъдалар дарҳол амалга ошмаса ҳам, Сталиннинг ўлимидан кейин маҳбусларга муносабатларда ўзгариш сезила бошлади.

Бир йилда бир марта ёзиш мумкин бўлган хат ўрнига энди икки-уч марта ёзишга, оила аъзолари билан учрашиш, уйдан нарса олишга ижозат бўлди.

Аммо булар йиллаб қамоқда ётган маҳбуслар учун аҳамиятсиз нарсадек эди. Чунки бир йилда бир марта эмас, ўн марта хат ёзишга рухсат этганларида ҳам, кимларга, нима деб хат ёзсан! Бордию сенинг ҳам опа-сингил, ота-она ёки қариндош-уругларинг Болтиқбўйи жумҳуриятлари, ғарбий украиналик маҳбусларнидек қамоқ ёки сургунда бўлсалар, уларга ёзсанг, хат орқали алоқа қилсанг, албатта, бу имкон ҳам бир марҳамат ҳисобланарди. Аммо сен қайси меҳрибон қариндошингга, қайси қадрдан дўстингта нима деб ёзсан? «Азиз дўстим, ёки севикли жигарим, мен сени жуда-жуда соғиндим, сен билан қадрдан эдик, сен менинг кимлигимни яхши билардинг, заррача гуноҳим йўқ, тақдир экан... Кўришгунча хат ёзиб тур!» дейсанми?..

Бундай деб хат ёзиш энг яқин дўстинг ёки яқин кишинингни ўз ёнингта тортиш, гуноҳларингта шерик қилиш билан баробар эди. Бундай мактубларни ёзиш энг яқин одамларингни сенга ҳамфирлиқда айблаб қўлга тушириб қамашлари учун баҳона бўларди, холос. Бундай бўлишини маҳбуслар ҳам, озодликда қолганлар ҳам албатта яхши билишарди. Шунинг учун сен ёзган хатингни олган тақдирларида ҳам ваҳимага тушиб, ўша заҳоти йиртиб ташлаб, ҳеч нарса бўлмагандек жавоб ҳам бермасликлари ёки ҳатто айримлар ўзларини кутилмаган оғатдан қутқариш учун ваҳима

билин: «Маҳбус Шукрулло, сиз менга ҳеч маҳал қадр-дон, мен сизга ҳеч маҳал меҳрибон, сирдош бўлма-ганман. Мени яхши билардинг, деб хато қилибсиз! Бундан кейин менга хат ёзманг! Мен сиздек халқ душ-манини танимайман», деган жавобни қилиши ҳам мум-кин.

Ахир, мен ўзим, хотиним, бола-чақамдан бошқа, қайси бир дўстим, қайси қариндош-уруғларимга хат ёзганман! Ёки қайси бирларидан қаердасан, ҳолинг қалай, нима бўлди? — деган бир энлик хат олганман? Гарчанд бундай муносабат инсоний бўлмаса ҳам, ни-ҳоятда оғир ботса ҳам, ранжиш, гина қилиш ўринсиз эди.

Замоннинг зайди деб гина қилмайсан, айбни сиё-сатта қўясан. Аммо инсоний, одамийлик нуқтаи наза-ридан ўйлаб кўрсанг-чи, ниҳоятда аламли! Ниҳоятда даҳшат! Ахир, кечагина сен билан оғиз-бурун ўпи-шиб, сендан бошқа менинг дўстим йўқ, деган бу гап-ларга сен ишониб, яна улар билан қўришармиканман деб соғинган одамларнинг бутун «мен сени танимай-ман, менинг номимни тилингга олма, олчоқ», деб жа-воб қилсалар!.. Одамларнинг виждони чидаб шу дара-жага етиши сени қийнамайдими! Қадр-қиммат қаёқда қолди?

Исёндан кейинги қувончли ўзгаришлардан яна бири баракларга қулф солинмайдиган бўлди, кечаси бема-лол ҳожатта чиқиш имкони туғилди. Гарчанд номи лагерь дейилса ҳам, аслида тартиб жиҳатдан қамоқдан камдан-кам фарқ қиласарди. Юзлаб маҳбуслар ётадиган баракларга кеч соат 11 дан кейин қулф солиниб, тоза ҳавога чиқишидан маҳрум этиларди. Юзлаб одамлар-нинг шиптияларига чидашга мажбур эдинг.

Исёнчиларга қилинган ҳамма ваъдалар дарҳол амал-га ошмаган бўлса ҳам, Сталин ўлимидан кейин қамоқ муддати оз қолганларнинг «жиноий» ишларини қайта кўриш учун комиссия ишга тушди, деган гаплар эши-тила бошлади. Ҳақиқатан ҳам, 10—15 йилга кесилиб, озодликка чиқишига бир-икки йил қолган айримлар-ни 1954 йилда муддатидан олдинроқ чиқара бошлади-лар. Албатта, Совет қамоқхоналарига бир тушдингми, тамом, адойи тамом бўлмасдан бу сиртмоқдан қутулиб бўлмайди, деб ўйлаганлар учун бу янтилик ҳам кутил-маган ҳодиса эди. Аммо мендек 25 йилга ҳукм қилин-

ганларнинг тақдирин ҳақида турли миш-мишлардан таш-қари бирор аниқ гап ҳозирча йўқ эди. Аммо, ўлмай қачондир озодликка чиқишига озми-кўпми умид уй-ғонган эди.

Сталиннинг ўлими, бир-икки йил қамоқ муддати қолганларнинг озодликка чиқарилиши ва ўзим кўрган тушлар ҳамма-ҳаммаси менда энди озодликка муқаррар чиқишимга ишонч, сўна бошлаган ижодий тафаккурга қайтадан жон ато бўлишига туртки бўлган эди. Ижод иштиёқи, теваракка ижод назари билан қарашиб уйғонгандек бўлди. Аммо бир муаммо қийнарди.

Хўш, нима ҳақида ёзасан?

Кўр ҳассасини бир марта йўқотади! Яна бахтиёрлик ҳақида, бахтиёрман, деб ёзасанми? Бахтиёрлик ҳақида ёзиб, бахт топдингми? Топган бахтинг мана шу лагерь бўлдими? Шу вақттacha ўз халқингга манфаати тегадиган нима ёздинг? Шоир сифатида нима яратдинг? Хўш, дарҳақиқат, жавоб берарлик нима қилдинг? Ҳақиқий ижод ўзи нима?

Шу ҳақда ўз-ўзимга савол бериб, ўйлар эканман, кутилмаган бир тасодиф фикримга ёрқинлик кирилди.

Лагерларда ўзларини илгор маданиятли ҳисоблаб келган айрим оврупалилар биз ўрта осиёликларни «орқаси қоралар», деб чақириб, маданият, санъатдан бехабар, илм-маърифатдан узоқ халқлар деб билишарди. Ҳатто миллатини аниқ айтолмайман-ку, болтиқ-бўйиданми, полякми, русми, билмадим, Пантелеев деган инженер, мен ўзбекман деганимда, қозоқ, тожикдан фарқ қилолмай, ўзбеклар ёнида доим пичноқ тақиб юрадиган, саводсиз, ваҳший, деган тушунчада эканини айтган эди.

Кунлардан бир кун шу одамнинг қўлида китоб кўтариб юрганини кўриб, қандай китоб, деб сўрасам, кутилмаганда Ойбекнинг русчага таржима қилинган «Навоий» романи бўлиб чиқди. Бу тасодифдан қалбимда қувонч ва ғуур пайдо бўлиб, таассуротини билмоқчи бўлган эдим у:

— Бу роман менга жуда ёқди. Қадимий маданий халқлар тарихи ҳақида. Алишер Навоий деган буюк ёзувчи ҳақида, ҳақиқатан ҳам у жуда ибратли, буюк шоир бўлган экан, — деди.

Кечагина ўзбекларнинг кимлигини билмаган, қолоқ, «орқаси қора» бир халқ деб ўйлагани учун ундан:

— Менинг миллатим ким? Навоийнинг миллати-чи? — деб сўрасам:

— Навоий?.. Навоий самарқандлик ўзбек, — деган жавобни қилди.

Мен унга, кечагина мени сен «қоравой, бадавий» деган эдинг, ўша Навоийнинг авлоди, ўзбек мен бўла-ман, деганимда, мени кечир, Ўрта Осиё халқарини билмас эканман, билсан ҳам нотўғри тасаввурда экан-ман, ўзбек халқи ҳақиқатан ҳам жуда қадимий мада-ниятли буюк халқ экан деб тан олиб, узрини айтди.

Мана шу тасодиф ва Ойбекнинг ижоди ҳақиқидаги гаплар ҳақиқий асар қандай бўлиши, ўз халқига хиз-мат нимадан иборатлиги ҳақида жиҳдийроқ ўйлашим-га сабаб бўлди.

Ҳақиқатан ҳам Ойбекнинг бу асари ўз халқига хиз-матининг ёрқин намунаси эди. Хўш, мен ўзим ҳам бир ижодкор сифатида халқимга шундай хизмат қила-олишим, унинг номини улуглашим учун нима қили-шим керак? Тарихий асар ёзишим керакми? Йўқ! Ахир, тарихий ҳақиқатни озми-кўпми тўғри ёзган бу асари учун Ойбекни ҳам ўтмишни илоҳийлаштирган-сан, ўтмиш маданияти олдида сажда қилгансан, ўзбек халқини қашшоқ, оми-саводсиз, жоҳил, гадо қилиб кўрсатиш ўрнига тарихий бой, юксак санъат, адабиёт-га эга демоқчи бўлгансан, деб космополитизм, милат-чилиқда айблашмадими! Шуларни ўйладим-у, бизлар-дан кейин Ойбек акани омон қўйишганмикан, қамаш-ганмикан деган ташвишга ҳам тушиб қолдим. Чунки ўзимиз қамалганимиздан кейин Ўзбекистонда, ёзувчи-лар орасида нима гаплар, нима ўзгаришлар бўлди, ҳеч нарсадан хабарим йўқ эди. Ташқи дунёдан бутунлай маҳрум эдим ахир!

Ташқи дунёдан баҳра олишга ҳаққим бўлган бир-дан-бир нарсалар у ҳам бўлса, учиб ўтган қушларга қараш, кўқдаги ой-ю юлдузларга тикилиб ўй суриш, қору ёмғирлар борлигини сезиш эди, холос! Аммо, минг-минг надоматлар бўлсинким, бу бепоён заминга истаганча оёқ босиш ҳам менинг эркимда эмас эди.

Аммо инсон боласи тирик экан, табиат яратган гўзалликлардан баҳра олиш, унга боқмоқдан ҳеч ким уни бенасиб қилолмайди. У дахлсиз!

Табиат яратган мўъжизаларга боқиб дардларим бир нафас бўлса ҳам тарқарди, кўкрагимга шамол текка-

нига ҳам минг-минг шукрлар қилардим. Бир дамгина лагердалигимни унтиб, гёё уйимизнинг томида лолалар очилган фаслда варрак учиргандек ширин хаёлга чўмардим.

Мана бир неча кунки, устахона бўғотидан ҳали учирма бўлмаган чумчуқ палапонларининг чирқ-чирқлашлари умримдаги энг баҳтиёр онларим — болалигимни хотирамда тиклаб, қалбимни эркалагмоқда. Унга қулоқ солиб бир дам бўлса ҳам тутқунлиқда эканимни уннутаман. Ўзимни қамоқ лагерида эмас, ёнроқ, ошиқ ўйнаб ўсган кўчам бағрида бўлгандек ҳис қиласман. Бир дамгина ўзимни лагерь устахонасининг бўғоти эмас, ҳовлимиз ортидаги каттакон ҳовуз атрофидаги қатор тераклар устига ин қўйиб, тинмай чирқираф, оғизларини очаётган қарқуноқ боласини ушлайдигандек сезардим. Ва шу дақиқа беихтиёр кўзларим тиконли сим деворларга тушарди-ю, назаримда қарқуноғу чумчук полапонлари терақдаги инида эмас, каттакон тиконли симлардан ясалган қафас ичида тутқунлиқда қолиб, онасидан, ўз эркинлигидан айрилиб нола чекиб, чирқираётгандек туюларди. Ўша фурсатда, бордию кимдир менга яна ижод қилиш насиб этса, энди нима ҳақида ёзасан, деб сўрагудек бўлса, нимаики ёзмай, бугун умримни зулмга қарши инсонларда меҳру шафқат, яхшилик, меҳрибонлик ҳиссини уйғотишга бахш этардим, деб жавоб қилган бўлардим.

Шулардан ўзга муқаддасроқ дунёда нима бор! Фақат инсон эмас, меҳр-шафқатга тутқунлиқдаги парранда ҳам зор эмасми! Хўш, шу бир чумчуқнинг уясини бузиш, ҳали учирма бўлмаган полапонни чирқиратиб онасидан ажратишми ёки уни ҳимоя қилиб меҳр-шафқат қилиш, эркинликдаги севинчини кўриш лаззатлироқми! Бир парранда, бир дарранда эмас, лак-лак тутқунлар инсон меҳр-шафқатига зор эмасми! Ҳаётда меҳр-шафқатли, меҳрибон инсонларни учратиш ўзи одамлар учун қувонарли эмасми? Мен учун-чи? Мен ўзим меҳр-шафқатта зор эмасманми? Зулм, адолатсизлик, қаҳри қаттиқлик менда нафрат уйғотмадими?

Менга мабодо қайта ижод қилиш, қўлга қалам олиш насиб этса, фақат яхшилик, фақат меҳрибонлик, фақат инсонга вафодорликни куйлардим.

Бағрингта теккан бир нафаслик шамол, ўрмонларнинг шовуллаши, ирмоқларнинг чулдираши кимга ором

бағишиламайды? Худо ярлақаб менга қайтадан ижод қилиш насиб эттүдек бўлса, фақат ва фақат гўзалликларни мадҳ этардим. Аммо висолсиз, муҳаббатсиз гўзаллик бўлармиди! Ҳаётда висол, муҳаббатдан ўзга муқаддасроқ, оромбахшроқ нима ҳам бор! Муҳаббатта етмоқ эмас, муҳаббат ҳақида ўйлашнинг ўзида қанчалик қувонч бор, эркинликка эришмоқ эмас, ҳатто ўзини озод ҳис қилмоқда ҳам қанчалар ҳузур бор!

Мехр-шафқат, висол, табиат гўзаллиги — буларсиз на қаҳрамонлик, на одамийлик, на ободлик, на ҳаётда ривож бор!

Шу фикрлар ҳаёлимдан ўтаркан, ҳаётимда кўрган-кечирган яхшиликлар, қалбимга ором баҳш этган гўзалликлар, айниқса, кейинги пайтларда рўшноликка уйғонган умид галаёнида аста-аста ижодга ҳавас уйғонди. Қофозга туша бошлишига далда бўлган яна бир нарса, эртаги кунга бўлган умид, яъни тушларим ўнг келиб эртага озодликка чиқсан, икки қўлимни бурнимга тиқиб чиқаманми деган ният бўлди. Борди-ю ҳозирги миш-мishлар миш-мишлигича қолиб, яқин йилларда озодликка чиқармаган тақдирларида ҳам ҳаёлимга келган нарсаларни бир умид билан қофозга туширсан, бемаъни, бўлар-бўлмас ўйларни ўйлаб, ўзими қийнаганимдан, нимадир ёзилиб қолгани фойдалироқ-ку! Ижод завқи билан яшаш, шу билан овуниб кун ўтказиш афзалроқ-ку, — деган қарорга келдим.

Албатта, ғам-аламлар-у соғинчни кўнгилдан ситиб чиқариб, тутқунлиқда эканингни унугиб ижод қилишни ҳаёлга келтириш енгил эмас. Аммо мен ўзимни шунга тайёрлай бошладим.

Ижод билан баңд бўлиш лагердаги худбинликлардан, инсоний қадр-қимматингни оёқости бўлишини ўйлаш азобидан бир оз бўлса ҳам сени холи қилади-ку.

Мен лагерга келганимга кўп йил бўлганий йўқ. Ахир бу дўзах азобида бир йил, икки йил эмас, ҳатто ўн йиллаб ётган аламзадалар бор-ку! Ҳа, аламзадалар! Ҳа, асабий, дарғазаб шўрликлар! Булардаги ички ғазаб шу даражага етган эдики, киши иззат-ҳурматини ифодаловчи, киши қалбига қувонч бағишивчи «жоним билан», «марҳамат», «азиз дўстим», «зиёфат» деган сўзлар бегона бўлиб кетган эди. Уларнинг сен билан иш вақтида «онангни палон қилай», нега қараб турибсан, ҳатто меҳрибонлик қилиб, хафа бўлма дейиш

ўрнига, «уларга палонимни қўйдим» дейишларига одатий ҳолат деб чидайсан! Чидамаганингда нима? Мен олимман. мен министр, мен генералман, мен билан ўйлашиб, одоб билан гаплаш дейсанми!.. Шундай десанг, бунга ҳам, «сени ундайлигингта қўйдим» деган жавобни оласан!

Буларга парво қилиб ўйлаб, азоблангандан, энг тўғри йўл — ҳаммасига ижод кўзи билан қараб, ўзингча таскин топганинг, овунганинг маъкул бўлмайдими?

Илҳом бу — атрофингга ижод билан қарааш, ғайрат!

Мен ўзимни маҳбус эмас, маҳбуслар ҳаётини гўё ўрганишга командировкага келган ёзувчи деб фараз қила бошладим. Худо ҳеч бандага насиб этмасин-у, тавба-ю, ростини айтганда бу ердаги хилма-хил феъли одамлар, инсон қадр-қимматининг хўрлиги, инсон зотининг азоб уқубат-у машаққатларга бунчалик бардошлигини кўриш, ҳаммага ҳам ҳамма ваqt насиб қилабермайди. Эркинликдаги ёзувчи бу ердаги ҳаётни хаёлига келтиролмайди ҳам. Аммо бу ерда кўрган ва эшикканларингни замон ва ўзингни кимлигингни унтиб, айнан ўзича ёки фақат ўз нуқтаи назарингдан ёзишинг ҳам қийин эди. Фақат қийингина эмас, тўғрисини айтиш хавфли. Бунинг иложи ҳам йўқ.

Оддий бир мисол:

Менинг лагерга келганимга мана бир йилдан ошяпти, ҳали биттга ҳам хат олганим йўқ. Юрак ютиб, менга хат ёзадиган яқинларим ҳам кимлар? Хотиним, опаларим! Буларнинг биронтасидан ҳалигача дарак йўқ. Наҳотки, қаердалигимни билишмаса!?

Мен турган ерга пароходлар бир йилда бир марта Энасой (Енисей) дарёсида музлар эригандинга келади. Келади-ю, дарҳол ортига қайтади! Бўлмаса, совуқ тушиши билан дарёлар тош қотиб, келаси йилгача қолиб кетади. Катта ердан келадиган хат-хабарлар ҳам пароходлар орқали бир йилда бир марта келади. Бу ерга самолётлар деярли қатнамайди. Унда-мунда келганлари ҳам шу ердаги қурилишга зарурий нарсаларни ташийди.

Хат-хабар йўқлигидан диққат бўлган кезларда ўзими шайтоний хаёллардан бир дам тиярдим. Минг ўзими тиймай, аммо баъзан турли хил ўйлар, вассасалар уйқу бермасди. Алам ҳасратларингни хатта ёки шеър-

га тушириб хумордан чиқмоқчи бўлганингда ҳам ҳақиқатни ёзишга ўйланиб қоласан. Шеър қилиб мутлақо ёзолмайсан. Қўрқасан.

Бизларни бу ҳукумат одам санамайди, бизларни бир-биrimizдан ноҳақ жудо қилган бу давлатта лънат, дейсанми? Авваламбор бундай хатни ўтказмайди. Шеър бўлса, унинг учун яна жазоласа жазолайди-ю ҳеч қаерда босмайди. Хатинг эгасига тегиши ёки сени гуноҳкор қимасликлари учун борди-ю худонинг раҳми келиб, озодикка чиққудек бўлиб, асарларинг босилишини истасанг, ҳақиқий кўрганларинг, кечирган азоб-уқубатларингнинг аксини ёзасан.

Масалан, уйимга лагердаги аҳвол ва соғинчимни баён қилиб хат ёзгудек бўлсам, аҳволимни сўрама, бу ерларнинг табиати ҳам, яаш шароити ҳам дўзахнинг азоби, соғинишимнинг бўлса чегараси йўқ. Бир дақиқа хаёлимдан нари кетмайсан.

*Ўрмонга боқсам ҳам оғади эсим,
Ниҳоллар қаддинги солар ёдимга.
Еллар эслатади сочингнинг исин,
Ойга боқсам, ҳуснинг келар олдимга.
Олча, голосларга кўзим тушса ҳам
Ўхшашик кўраман лабинг, кўзингта.
Аммо тополмагим мукаммал, кўркам
Биронта тенгдошни сенинг ўзингта, —*

деб ёзаман, албаттга! Аммо бу мисраларни матбуотда эълон қилинишини ўйлаб унинг олдига:

*Янгилик жуда кўп, ишдан хурсандман,
Бир хатга сифмайди мукаммал ёзсан.
Хатингни ўқидим, «соғиндим» дебсан,
Менинг соғинишим эмас ундан кам.*

*Мен келгандан бери уйлар тикланди,
Уйларнинг олиди бўлди боғ, гулзор.
Ҳар нарса муҳаё... Фақат етмайди
Бу гулзорлар аро сенинг ҳуснинг, ёр! —*

каби Совет шоирига хос некбин мисралар қўшмай иложим йўқ.

Маҳбус бечораларнинг меҳнатидан юртлар обод қилинганилиги тўғри. Аммо бу мисраларда маҳбуснинг дарди қани? Шу гаплар маҳбус айтадиган гапларми?

Тутқунлиқда бўладими, эркинлиқда бўладими, Совет шоири бундан ўзгача фикр қилиши, ёзиши ҳам мумкин эмас. Совет матбуотида ҳаётдан нолиган, пессимистик шеърлар босилмайди.

Ижодим китобхонга етсин, нашр қилинсин десанг ўз кўрган-билганларинг, ўз кўнглингдаги гапларни эмас, партия қарорига мос келадиган қилиб, ҳаётнинг нуқсонларини эмас, ижобий томонларини ёзишинг керак.

Ҳали коммунизмга етганимиз йўқ-ку! Ҳаётимизда камчиликлар, ҳақсизлик,adolatcizliklar, порахўрлик, ўғирликлар йўқми? — десанг, бу типик ҳолат эмас, бизнинг жамиятга хос эмас, деб сени айборд қилишади.

Мен турган лагернинг ўн икки ойида фақат беш ёки олти кунгина баданингта офтоб тегадиган 16—18 даражали илимилик, қўёшли кунлар бўлади. Шундай пайтларда абадий музлаб ётган ернинг устки торф қатламигини бир оз юшаб, бош кўтарган кўкатлар бир ой, ярим ой умр кечиради. Ҳаёт уйгонади. Музликларда кун кечирадиган қурт-қумурсқалар қайта тирилади. Айниқса, ботқоқзор ва кўлмаклардан иборат тундрани чивинлар босиб кетади. Кўз очирмайди. Кечалари билан баракларга тўлиб, талаб чиқади.

Худо ураман деса, қўш қўллаб уради деганлариdek, нимаики азоб, маشاқат бўлса, ҳаммаси маҳбусларнинг пешонасига ёзилган. Лагернинг одам чидаб бўлмас хўрлик, азобларидан ташқари, сени шундай бир ерга олиб келиб ташлаганки, ҳатто табиатдан ором олиш имконидан маҳрумсан. Табиат ҳам сендан шафқатини аяди. Ўн бир ойлик қаҳратон ҳам, йил бўйи зулмат ҳам, кўз очирмас бўронлар ҳам, баданингта офтоб тегишига қўймайдиган чивинлар ҳам шу даргоҳда. Аммо етти-саккиз йиллаб нур тушмаган қамоқларда, шимол лагерларида умр кечирганлар учун беш-олти кунлик илиқ-иссиқ кунларда баданига офтоб тегиши ҳам байрам эди. Шундай кунларда айрим маҳбуслар яланғоч бўлиб офтобда ётардилар. Қанақа офтоб!? Бизлар ўйлагандек қўйлагингни ечишинг билан жаз оладиган офтоб қаёқда! Соатлаб ётсанг, баданингта иссиқ ўтмайди. Тагингдан муз уради. Бу ерларда ерга иссиқ ўтмайди. Офтобда ётмоқчи бўлганлар стадиондаги тахталарга чўзилишади. Шимолдан салгина гир этиб эсган шамол баданингни ўймалаб, жунжитади. Бу ер-

ларнинг ёз дегани шундайки, устингдан пахталик тушмайди, ёзлиги — фақат қор ёфмайди. Шамол салгина тиндими — бўлди, ботқоқзорнинг оч чивинлари устингта дув ёпирилади.

Мен ҳам атрофдагиларга ҳавас қилиб ечина бошлидим-у жуда заифлашиб қолган эканманми, чивинлар таламасданоқ, фир эттан шамолнинг совуғига бардош беролмадим. Чивинлар таласа ҳам парво қилмай ётган шеригимдан:

— Баданингга чивин чақмайдиган бирор нарса сурганимисан. Қандай чидајапсан? — десам, у:

— Ҳеч нарсадан ҳадик билмас, қўрқмас одамни чивин эмас, ўқ ҳам, ҳатто ўлим ҳам ололмайди, — деди-да, нималардир эсига тушиб, ғазаб билан:

— Жангда бўлдим, немисга асир тушдим, концлагерда бўлиб ўлмаган, чивин чақишидан қўрқаманми? Зах қамоқхонада ёки қамоқ бошлигининг тепкисини еб ўлгандан кўра чивин эмас, илон чақса ҳам, чайн чақса ҳам бир нафас, ёруғликда офтоб кўриб ўлганим яхши-ку, оғайни!

Шу гапни эшигдим-у, ундан кейин нималар деди, қулоғимга киргани ҳам йўқ. Бутун хаёлим ярқираб қуёш чиқиб, қовун, узумлар фарқ пишиб ётган она юртимга кетди. Бу ердаги одамларга, бизларда ёзда бодрингни ҳеч ким емайди, молга берилади, десам афсона, деб ишонмасди. Чунки улар қовун, тарвуз, менинг юртимда ёзда етиладиган анжир, шафтолини еб кўриш у ёқда турсин, нималигини тасаввур ҳам қиломасдилар.

Менинг ўйларимни унинг ёнида ётганнинг:

— Сен қачон асирга тушгансан, Германиянинг қайси шаҳрида бўлгансан, — деган сўровига, палон шаҳарнинг палон лагерида, кейинчалик палон ерида бўлганман, деган жавоби бўлиб юборди-да, иккови бир ерда бўлгани, бир-бири билан учрашмагани, Германияда асирларга муносабат, немис қамоқхонаси, лагерларида тортмаган азоб-уқубатларини бизда кўрганларини, яна бири КГБнинг Тошкент қамоқхонасида бўлган вақтида қамоқ бошлиғи Красноголовов уриб қулоғини кар қилиб қўйганларини ўзаро гаплаша бошлади.

Красноголововни мен ҳам танирдим. У бир оғини урушда олдириб, ҳассада юрарди. Ниҳоятда қаҳри қат-

тиқ, золим табиат. Немисга асир тушгани учун қамал-ганлардан жиндай бўлса ҳам қамоқ қоидасини буздинг, деб айб топиб, мен оёғимни ватан учун берганман, сенлар эса мени оёқсиз қилган фашистга тушган хоинларсан, деб карцерга ташлаб, тўғри келган жойига таёғи билан уриб хумордан чиқадиган жаллод эканини айтиб бердим. Улардан бири, Красноголововни қаердан билишимни суриштиришгандан кейин, нега қамалганимни сўради. Мен ҳарбий иш билан эмас, советларга қарши тарғиботда айланганимни билгач, негадир миллатимни сўради. Ўзбек эканимни айтишм биланоқ, гапимни охиригача эшитар-эшитмас:

— У ёини айтмасанг ҳам нега қамалганинг маълум, албатта, миллатчилик! Чунки ўрисдан бошқа миллатни албатта, миллатчилиқда айлашади.

Унинг бу гапи аввалига мени фазаблантириди. Лекин ҳолатимни сезгач, мени тинчлантириш учун:

— Менинг гапимни тўғри тушун! Мен сени миллатчи демоқчи эмасман. Миллатчи сўзи қачон чиқди, биласанми? Масалан, мен кавказлиман, бу сўз аслини суриштиранг, интернационалист бўлайлик дейила бошлагандан кейин пайдо бўлди. Руслар Ўрта Осиёни ёки Кавказни босиб олгунича, интернационалист бўлайлик деган сўз ишлатилганми? Ёки қадимларда миллатчи деб ҳеч кимни қамаганми? Йўқ! Интернационалист бўлайлик деган гап инқилобдан кейин, яъни рус ҳалқи ёмон, босқинчи демасин, унга қарши курашмасин, шундай десанг, миллатчилиқда айланасан деб қўрқитиш учун пайдо бўлган назария, — деган фикрни айтди.

Мен бу одамларнинг немисга асир тушгандаги ҳаётлари, фашистлар билан бизнинг давлатни маҳбусларга бўлган муносабатларидаги тафовутларни эшитиб, наҳотки шу гаплар тўғри бўлса деб ўйлардим.

Унинг гаплари беғараз, тўғри эди. У ўзи қўрганларини айтди. Лекин буни ҳалққа айтиб бўладими? Бўлади! Унинг бирдан-бир йўли бундай гапларни насрый ёки драматик асарда салбий образлар орқалигина, уларнинг тилидан айттириш мумкин. Бошқа илож йўқ.

Шулар ҳаёлимдан кечаркан, ўз ичида (албатта, тилга чиқариб бўлмайди) наҳотки, ўзинг қўриб турган ҳақиқатни ҳақ деб айтолмай, ясама йўллар изласанг, бу қандай замон деб ўйлардим. Фазабимни ичимга ютардим. Ахир, бу одамларни ёлғонга ўргатиш-ку! Бу

одамларни ҳам, жамиятни ҳам бузиш-ку! Лекин шундай деб айта оласанми? Айтиб кўр-чи, тухматчи деб қарашади. Нима чора?..

Бугунги тасодиф сабаб бўлиб, лекин нима ҳақида ўйламай, адолат, дунё ташвишларими, барибир севги, рашқ, вафо бир нафас менинг хаёлимни тарк этмас эди. Драматургия ҳақида, драматик асар ёзиш ҳақида жиддий ўйлай бошладим. Чунки фақат драмада салбий, ижобий иштирок этувчилар орқалигина ўз дардларимни айтиши имкони бўларди.

Драма ҳақида ўйлаш бир неча вакт икир-чикир хаёллар азобидан мени холи қилиб, худди айтадиган гапларимни айтиб, хуморим тарқагандек, дардим енгиллашгандек бўларди.

Ахир, инсон учун севги-муҳаббат, меҳр-шафқат, висол, эркинлик, ҳаёт гўзаллиги ҳақида ўйлашдан муқаддасроқ нима бор! Инсон қалбига айниқса мендек тутқунлиқдаги одам учун соғиниш, висол, севги азобида ўртанишдан яқинроқ дард бўлармиди. Севгисиз эркинлик нега керак! Севикили хотинимнинг жамолини ўйлашдан ўзга менга қувонч ҳам, шундан ўзга азоб ҳам йўқ эди.

*Кўрмаганман не гўзалларни,
Қадди расо, ҳуснга бекам.
Бўлмаганман не гўзалларнинг
Куйин тинглаб, сұхбатига ҳам.
Учратмадим не гўзалларни,
Нозик бадан, келишган кўз, қош,
Безак қилган бриллиант зарни,
У не гўзал! — бўлмаса оташ!
У не гўзал! — жозиба, илиқ,
Ёқимлилик бўлмаса агар.
Гўзаллар бор нозик ва силмиқ,
Туюлади совуқ бир ҳайкал!..*

Сенга teng келарлик гўзал ҳам, вафодор ҳам топилмайди, деб ишқида ўртантганинг сени унутса! Ундан ажралиш...

Ҳақиқат, висол қадри — нималигини жудоликдаги инсонгина тўла ҳис қиласди. Жудолик азоби!.. Висол шоддлиги!.. Бунинг бири дўзах, бири жаннат демақдир! Қамалганимнинг мана бешинчи йили, Сталин ўли-

ми, 1954 йилдан бошлаб юзлаб маҳбусларнинг ишлари қайта кўрилиб озодликка чиқа бошлади. Албатта, даставвал қамоқ муддатининг тугашига бир-икки йил қолганлар, қисқа муддатлилар чиқарилади. Мендек 25 йилга ҳукм қилингандар ҳақида ҳали аниқ гап бўлмаса ҳам, лекин ҳатто ватан хоини деб айланганларни энди бегуноҳ қамалган деб озодликка чиқаришилари, албатта, бу менда ҳам эркинликка чиқишимга ишонч, ғазаб ва аламлардан тугилган муштга яна қалам ушлаб, ижод ҳаёли билан яшашга куч, қувват бағишлаганди.

Қандай куч-қувват?

Одатда маҳбуслар 10 соат ишлаб толиқиб келадиларда, таппа ташлаб чилпарчин бўлиб ухлайдилар. Аммо келажакка умид ва эндиғина эса бошлаган эркинлик нафаси менда ҳамма уйқуга кетганда, уйқуни тарк этиб, ҳатто баъзан тонготаргача ижод дарди билан яшашга бардош пайдо қилди. Ижодхонам сантехмонтажнинг стадиондек келадиган устахонаси. Туни бўйи битта менинг ихтиёrimda.

Одатда мен тунда навбатчиликка чиқаман. Қила-диган ишим сантехмонтажчиларнинг эртанги ишлари учун керакли айрим нарсаларни тайёрлаш. Нима иш қилишимни кундузги сменадаги бошлиқ ёзиб қолдиради. Энг енгил иш салкам стадиондек устахонани супуриб-сидириш, 200—300 тунукани алифлаб, қуритишга қўйиш, темирчилар ясаган айрим асбобларни бўяш, ҳатто қофозларни қисишишга симдан қисқич (скрепка)лар ясаш ҳисобланади. Қўлим ишда, ҳаёлим ижодда бўларди. Имкон борича топшириқни тезроқ тутатиб, ёзишга вақт қолдиришга ҳаракат қилардим. Баъзан келган фикрларнинг қочиб кетмаслиги учун бўёқли қўлларим билан қофозга туширадим ва назоратчилар ногоҳ кириб қолмасликлари ва эшиқдан киргандарни билиниши учун эшикнинг орқасига ерга тушганда овоз берадиган темир суюнчиқ (лом) тираб, сал шарпа сезсан ёзганларимни улар кўзи тушмайдиган ерга яширадим. Улар сезгудек бўлса жазоланишим аниқ эди.

Сталин ўлимидан кейин, гарчанд маҳбусларга муносабат бирмунча ўзгарган бўлса ҳам, илмий иш ёки ўзингча нималар ижод қилишига мутлақо йўл қўйилмасди, ҳатто қалам, қофоз топиш имкони ҳам йўқ эди.

Мен бутун бошли достонлар, шеърларимни идорада-
гилар фойдаланиб, бир томони оқ қолган қоғозларга
ёзиб, шубҳа бўлмаслиги учун маҳорка ўрашга қилин-
гандек буклаб кўкрак чўнтағимда асрардим.

Ойлар, кунлар ўтяпти, шикоятни на оддик, на олмадик деган бирор хабар йўқ. Ёзган шикоятим жойига етганмикан? Ёки ўзбек тилида ёзилгани учун тушуммай ташлаб юборган бўлса-чи!

Шикоятимнинг натижасини суриштиринглар деб уйимдагиларга хат ёздим. Улардан ҳам бирор садо йўқ! Наҳотки, улар ҳам менинг яқин орада чиқишимдан умидвоор бўлмасалар?!

Мана яна күз яқынлашыпти. Бу ерда сентябрдан 20—30 даражали совук, қор бўронлари бошланади. Дарёлар музлайди. Бир ой илик-иссиқ кунларда келиб кетадиган кемалар қатнови ҳам тўхтайди. Йўллар ёпилади.

Бу ерларни Катта ер билан боғлайдиган темир йўллар ётқизилмаган. Бунинг иложи ҳам йўқ. Абадий музлик, ботқоқзорлар. Самолётлар қатнамайди. Кузда озод бўлган маҳбус шўриклар баъзан бир неча ойлаб уйларига кетолмай қолиб кетадилар.

Ииллар бўйи бегуноҳдан бегуноҳ қамоқда ётган одам, кутилмаганда озод бўлдинг, хоҳлаган ерингта кетишинг мумкин, деган хабарни эшитса-да, кетолмаса, бундан ёмони йўқ.

Баъзан маҳбуслар, қамоқ, азоби сүйкка еттан чөлларда бир-бирларига, ҳозир сенга уйингта кетишга жавоб беришса, лекин мана шу 50 даражада совук, қор бўронда яёв кетармидинг? — дейишганда, «Кетардим», дер ёки уйингта ҳозир жавоб бераб, 25 йил болачаңг билан бирга яшайсан, аммо фақат сув билан нондан бошқа нарса емайсан, деб шарт қўйса шунга рози бўлармидинг? — деса, «жоним билан», деганлар ҳам топиларди.

Озодлик, эркинлик учун одамлар нималарга рози бўлмайди! Менга шундай савол берсалар мен нима жавоб қилган бўлардим?

1954 йил, аниқ, эсімда йўқ, таҳминан сентябрнинг охирлари бўлса керак, лагернинг маҳсус бўлимига чақириб, кимлигимни сўради. Исми шарифимни айтдим. Москвага ёзув-чизувларингни юборганимидинг? Яъни аризаларингни демоқчи эди. Ҳа, деган жавобни қил-

дим. Шундан кейин оддимга бир қоғозни қўйиб, қўл қўйишим кераклигини айтди. Унда:

«СССР Олий суди коллегиясининг қарорига биноан жиноий ишингиз бекор қилинди», деб ёзилган экан. Аммо мен зада бўлиб қолган одам «бекор қилинди» сўзини ўқиб, одатда ҳаммага қилинадиган жавоб, миъямга сингиб қолган фикр бўйича, «шикоятинг бекор қилинди», деган маънода тушуниб, ичимда падарига лаънат, қачон адолат бўлади, деб қўл қўйишига ҳам ҳолим келмай, хаёлга толганимни кўрган маҳсус бўлим бошлиғи:

— Нега қаққайиб турибсан, қўл қўймайсанми, юкларингни тайёрла, Тошкентта кетасан, — дегандан кейин ўзимга келибман.

Юкларингни тайёрла!.. Тошкентта кетасан!.. Ё тавба!.. Жиноий ишинг бекор қилинди!.. Гуноҳсизсан!..

Бу сўзларни эшитган замони унга қўл қўйдимми, қўймадимми, билмайман, телбалардек, гўё мени поезд кутиб тургандек, баракка чопдим. Аммо яна ўша дамда қачон кетаман ҳамда қачонга тайёрланишимни билиш учун орқага қайтдим. Тайёргарлик!?

Қандай тайёргарлик? Тайёрлайдиган нимам бор?

Тайёргарлигим шуки, ямоқ-ямоқ ички кийимларими ни эски бўлса ҳам йиртиғи йўғига (лагерда ёқалик кўйлак деган нарса бўлмайди. Фақат ички кўйлак), устимга қават-қават киядиган ички-ташқи пахталикларни, эскириб тагларига ямоқ тушган кигиз этигими ни иркити чиқиб кетмаганроқларига алмаштириш эди. Бундан бўлак йўлга оладиган бирор нарсам йўқ. Бор кўтарадиган бисотим уйдан олинган, адёлга ўралган битта ёстик, ёзган қўлёзмаларим, холос! Ёзган нарсаларимнинг бир нусхасини кўрпамнинг ямоқ жойига яшириб қўйдим.

Бўронли қиши куни йўлга чиқдим...

Кўрган тушларимда қандай ҳикмат бор, билмадиму, бу ҳар бир кишининг сезгиси, ихлосига алоқадорми, бу мен ният қилганимдек тўғри бўлиб чиқди.

Тўғри бўлиб чиққани шуки, лагердан чиққанимдан кейин, уйимга эмас, қўлимда киshan билан яна Тошкент КГБсининг ички қамоқхонаасига олиб келишди.

СССР Олий судидан оқланганим ҳақида жавоб олганимдан кейин ҳам ноҳақ шунча йил ётганим ет-

магандек, яна бир-икки ой КГБ қамоқхонасида тутиб туришди. Бу — тушимда қизил от миниб лагернинг темир дарвозасидан эркинликка чиқиб кетганимдан кейин қўлқопимнинг биттаси қолибди, деб ярим йўлда отимни тўхтатишим эди!

Эркинликка чиққанимдан кейин ҳам бир нарса ҳамон тушимга киради. Тушимда уйимнинг олдига яқинлашганмишману, аммо ортимда тиконли сим де-ворлар пайдо бўлиб елкамдаги қопимга илашмоқчи бўлармиш. Мен қадамимни тезлатиб уйғонаман.

Мана ўшаңдан бери неча йиллар ўтди, аммо қаерга бормай, Москвагами, Фарғонага ёки дам олгани Сочигами, ҳамон, ҳали-ҳали тушларимга этагимга илашмоқчи бўлган ўша тиконли сим деворлар, худди ўт тушиб деразалари олиниб, томларини тундра бўронлари учириб, фақат деворлари қорайиб қолган бинолар киради.

Ҳамиша мен қадамимни тезлатиб, олдинга юргурганимча қуёш чиқиб турган бепоён яшил ўтлоқларда пайдо бўламан-у, табиатим равшан тортиб уйғонаман.

Йўлларимизнинг нурли бўлгани ҳамиша рост бўлсин, илоҳи омин!

*Карлови-Вари — Тошкент.
21 октябрь 1989, 23 июль 1990 йил.*